

EYNULLA MƏDƏTLİ

**AZƏRBAYCAN
HƏQİQƏTLƏRİ
İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA**

05.07.11
M 45.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

EYNULLA MƏDƏTLİ

112745

AZƏRBAYCAN
HƏQİQƏTLƏRİ
İRAN TARİXSÜNASLIĞINDA

M.S.Ordu ...
Naxçıvan Muxtar Respublikası
KİTAPXANASI

BAKI-2011

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

Mədətli Eynulla

M 47 Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında. Bakı,
«Təhsil», 2011, 272 səh.

Eynulla Mədətlinin «Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında» monoqrafiyası Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərini saxtalaşdırmağa cəhd edən İran-fars şovinistlərinə verilmiş tarixi əsaslara, gərgin elmi araşdırmalara söykənən əsaslı cavabdır. Monoqrafiyada müəllif danılmaz tarixi həqiqəti müdafiə edir, təkzib-olunmaz faktlarla həqiqəti ortaya çıxardır.

M $\frac{4502020000}{053}$ 2011

«Təhsil», 2011

TARİX ELMİMİZİN MÜHÜM NAİLİYYƏTİ VƏ YA AZƏRBAYCAN DİPLOMATININ VƏTƏN QEYRƏTİ

Eynulla Mədətlinin «Azərbaycan həqiqətləri
İran tarixşünaslığında» monoqrafiyasına

ÖN SÖZ

...Bu gün fars şovinistləri məqsədyönlü surətdə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaqda davam edirlər. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının şimalında – Böyük Azərbaycanın kiçik bir hissəsində dövlətçiliyimiz dirçəldikdən sonra İran saxtakarlarının Azərbaycan xalqının tarixi reallıqlarına hücumları daha amansız xarakter almışdır. Qonşu ölkənin hakim dairələri tərəfindən istiqamətləndirilən və şirnikləndirilən bəzi İran tarixçiləri Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq sahəsində ixtisaslaşmışlar. Yumşaq deyilsə, Azərbaycan xalqının tarixi keçmişini saxtalaşdırmaq İranda bir peşə sahəsinə çevrilmişdir. Nə qədər ağır və nə qədər acı olsa da, bu da bir həqiqətdir ki, Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixinə, onun əbədi həyat ağacının dərin-dən də dərin köklərinə xüsusi qəddarlıqla balta çalan Kəsrəvi və onun davamçıları da sapı özümüzdən olan baltalardır...

...Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmağı özünə peşə seçən iranlı tarixçi-şovinistlər təkzibolunmaz ilk mənbələrlə, real tarixi həqiqətlərlə hesablaşmadan Ərəb Xilafətinin süqutundan sonra Azərbaycan və İran torpaqlarını, habelə digər qonşu ölkələri idarə edən bütün Azərbaycan–türk sülalələrini, o cümlədən səfəviləri, qacarları, əfşarları, bu sülalələrin görkəmli nümayəndələri olan Şah İsmayıl Xətəini, Şah Təhmasib Səfəvini, Şah Abbas Səfəvini, Nadir şah Əfşarı, Ağa Məhəmməd şah Qacarı və başqa Azərbaycan–türk hökmdarlarını da İran-fars hökmdarları kimi qələmə verməkdən çəkinmirlər.

Müasir dünyanın reallıqları ilə hesablaşmayan şovinst İran siyasətçiləri vaxtı ilə Gülistanda və Türkmənçayda Rusiya imperiyası ilə bölüşdürdükləri Azərbaycanın bir hissəsində – şimalında müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasından ehtiyatlanaraq real tarixin saxtalaşdırılmasında ən primitiv, ən gülünc metodlara əl atırlar. Belə ki, hazırda İran İslam Respublikasının tərkibində olan Cənubi Azərbaycanın və İranın digər vilayətlərinin ən qədim yerli əhalisi – aborigenləri olan Azərbaycan türkləri «sonradan türkləşmiş» «qədim irandilli» əhali kimi qələmə verilir, müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi tarixi Azərbaycan torpağı deyil, guya, Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmayan «Arran» hesab edilir və s. Bu gün İran arxivləri və kitabxanalarında saxlanılan yüzlərlə ilk mənbələrin təsdiq etdiyi tarixi reallıqları heç bir elmi əsas olmadan inkar edən İran saxtakarlarının məqsədi aydındır: *guya müasir İranın tərkibində olan Cənubi Azərbaycan tarixən İrana məxsus olan bir fars vilayəti olub; bu vilayətin aborigen əhalisi olan müasir azərbaycanlılar da qədim irandilli əhali imiş və sonradan türkləşiblər; o ki qaldı Arrana, bu ərazi də Azərbaycan türklərinə deyil, müxtəlif mənşədən olan çoxsaylı etnoslara məxsusdur.*

Yeri gəlmişkən, müxtəlif ölkələrdə olan anti-Azərbaycan dönüklərinin İrana «Arranşünaslıq» konfranslarına dəvət olunması da artıq adət halını almışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, İran–fars şovinstləri bu məsələdə «qardaşları» olan erməni saxtakarları ilə eyni mövqedən çıxış edirlər!

Fikrimizcə, bütün yuxarıda göstərilənlər çox aydın sübut edir ki, Azərbaycan tarixçiləri tariximizin keşiyində ayıq-sayıq dayanmalı, xalqımızın öz qədim və şanlı tarixinə sahib çıxmasına fəal yardım göstərməlidirlər. Bu baxımdan dərin ehtiram bəslədiyim məslək dostum Eynulla Mədətlinin «Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında» monoqrafiyası Azərbaycan tarix elminin çox mühüm nailiyyətidir.

Eynulla Mədətlinin haqqında bəhs etdiyimiz əsərinin ən mühüm məziyyəti bundan ibarətdir ki, indiyədək tarixşünaslığımızda fars saxtakarlarına tariximizin bütün problemləri ilə bağlı olaraq bütöv halda belə əsaslı cavab verilməyib. Digər tərəfdən onu da etiraf etmək lazımdır ki, bu günə qədər Azərbaycan tarixçilərinin heç biri İranda saxlanılan ilk mənbələrə əsaslanaraq, həm də tariximizi ləkələməyə çalışan fars saxtakarlarının İranda nəşr etdirdikləri cizmaqaralarla dərindən tanış olaraq bu cür əhatəli əsər yazmayıb. Bir sözlə, Eynulla Mədətli iran-fars şovinistlərinin Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinin saxtalaşdırılmasına həsr olunmuş əsərlərini küll halında, həm də dərindən təhlil edərək müasir İran saxtakarlarına sarsıdıcı zərbə endirmişdir. Azərbaycan tarixçisinin bu qiymətli əsərində kəsrəviçiliyə, onun bütün təzahürlərinə və müasir nümayəndələrinə qarşı olduqca kəskin və əsaslı elmi döyüşlərdən ibarət bir cəbhə açılır. Bu cəbhənin bütün döyüş məntəqələrində Eynulla Mədətli tarixi həqiqəti müdafiə edir, ilk mənbələrin təkzibolunmaz məlumatları kimi kəsərli qılıncla saxtakarları yerində otuzdurur. Kaş ki, bu şərəfli mübarizədə, Vətən naminə elmi çarpışmalarda Eynulla Mədətli kimi qılınç çalanlarımızın sayı çox olaydı!..

Bütün yuxarıda göstərilənlərdən əlavə onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Eynulla Mədətlinin «Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında» əsəri dəyərli bir alimimizin çox gərəkli araşdırması olmaqla yanaşı, həm də doğma Yurdunu, xalqını könüldən-candan sevən bir Azərbaycan diplomatının Vətən naminə göstərdiyi qeyrət nümunəsidir.

Azərbaycan Respublikasının fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Eynulla Mədətli xidmət etdiyi bütün ölkələrdə diplomatik xidmətlə yanaşı tariximizin keşiyində də ləyaqətlə durub. O, diplomatik xidmətdə olduğu ölkələrdə tarixçilərimizin, ədəbiyyatşünaslarımızın əsərlərini tərcümə etdirib yayıb, təqdimat mərasimləri keçirib, elmi əlaqələrimizin genişləndirilməsi

qayğısına qalıb, xarici ölkə alimlərinin Azərbaycan haqqında tarixi həqiqətləri əks etdirən əsərlər yazmasına və həmin əsərlərin nəşr olunmasına köməklik göstərüb, əldə etdiyi nadir ilk mənbələri Vətənə göndərüb. Yeri gəlmişkən, bu gün Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun elmi arxivində «Eynulla Mədətli fondu» fəaliyyət göstərir. Bu fondada Vətən qeyrətli Azərbaycan diplomatının alimlərimizə istifadə olunmaq üçün əriməgən etdiyi nadir mənbələr mühafizə olunur...

Eynulla Mədətlinin «Azərbaycan həqiqətləri İran tarixşünaslığında» monoqrafiyasının işıq üzü görməsi bir tarixçi olaraq məni çox sevindirir. Fikrimcə, bu qiymətli, qiymətli olduğu qədər də aktual olan və zamanında yazılan tədqiqat əsəri müasir Azərbaycan tarixşünaslığının mühüm nailiyyətidir. Şübhə etmirəm ki, bu dəyərlə əsəri geniş oxucu kütləsi böyük maraqla qarşılayacaq və mütəxəssislər yüksək qiymətləndirəcəklər. Görkəmli alimimizə yeni və daha böyük yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

Yaqub Mahmudov,
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü

İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

*(Turəc Ətabəkinin «Müasir İranda
Azərbaycan» əsəri haqqında)*

1925-ci ildə Rza şah hakimiyyətə gəldikdən sonra İranda ali irqin üstünlüyü və İran millətçiliyi istiqamətində təbliğat genişləndi. Bununla yanaşı, İran əhalisinin üçdə bir hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların farslaşdırılması, doğma ana dillərindən məhrum edilməsi siyasətinə keçildi, onların soykökünü və tarixini təhrif etmək meyilləri gücləndi. Belə bir şəraitdə Seyid Əhməd Kəsrəvinin «Azəri ya zəbane bastaniye Azərbaycan» əsəri çapdan çıxdı¹.

Əhməd Kəsrəvi tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan türklərinin soykökü və dili tarixinin saxtalaşdırılması işi sonralar digər üzdənirəq alimlər tərəfindən davam etdirildi. Buna misal olaraq, İnayətullah Rzanın «Azərbaycan və Ərran» (Albaniya-ye Qəfqaz)², «İran və Torkan dər ruzqare Sasaniyan» (Sasanilər dövründə İran və Türklər)³ və M.Azərinin «Azərbaycan və nəğməha-ye taze-ye istemarkəran» (Azərbaycan və müstəmləkəçilərin yeni nəğmələri)⁴ əsərlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan xalqının etnik tərkibi, dili, soykökü barədə kəsrəviçiliyi təkcə İranda deyil, xaricdə yaşayan bəzi azərbaycanlılar da davam etdirirlər. Məsələn, Cəlal Mətini Amerikada nəşr olunan «İranşünasi» dərgisində (1989, № 3) «Azərbaycan koca əst» (Azərbaycan haradır?) məqaləsində tariximizi təhrif etmişdir. Bu barədə doktor Cavad Heyət «Varlıq» dərgisinin 1990-cı il oktyabr-noyabr tarixli üçüncü sayında elmi faktlar və sənədlərlə məqalə müəllifinə dəyərli cavab vermişdir⁵.

Bu yazıda Turəc Ətabəkinin Hollandiyada «Azərbaycan in Contemporaru İran» başlığı altında yazdığı və Məhəmməd

Kərim Eşraqi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1997-ci ildə Tehranda 5000 nüsxədə nəşr edilən «Azərbaycan dər İrane moaser» (Müasir İranda Azərbaycan) kitabı haqqında⁶ mülahizələrimizi oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirik.

Qeyd etməliyik ki, Turəc Ətabəki həmin əsəri Nyu-York Universitetinin professoru Yervand Abrahamyanın rəhbərliyi altında hazırlamışdır. Müəllif qeyd edir ki, «Məqsədim bu işdə insafa riayət etmək» olmuşdur. Lakin əsəri diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, müəllif özü azərbaycanlı olduğu halda, əsəri birtərəfli yazmış, hadisələri obyektiv işıqlandırmıqdan çəkinmiş, hətta əsərin Azərbaycan türklərinin soykökünə həsr etdiyi birinci fəslində Seyid Əhməd Kəsrəvi, İnayətullah Rza və sair fars şovinistlərinin yazdıqlarından başqa yeni bir fikir irəli sürməmişdir. Digər tərəfdən, rəhbəri Yervand Abrahamyanın türklərə, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı kin və ədavətinin də müəllifə təsiri olmuşdur. Məsələn, əsərin giriş hissəsində müəllif yazır ki, Sovet dövründə yerli tarixçilər milli hislərə qapılaraq öz milli varlıqlarını qorumaq üçün tarixi əsərlər yazmağa başladılar. Müəllif 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun çap etdiyi üçcildlik «Azərbaycan tarixi» kitabını örnək olaraq göstərir. Müəllifin fikrincə, həmin kitabda «Şimali Azərbaycan» və «Cənubi Azərbaycan» kimi coğrafi istilahlər işlətməklə siyasi məqsədlər güdülmüş və Araz çayının hər iki tərəfində yerləşmiş İran Azərbaycanı ilə indiki Azərbaycan Respublikası adlanan Azərbaycanın vahidliyini sübut etməyə çalışmışlar⁷.

Turəc Ətabəki öz sələfləri Seyid Əhməd Kəsrəvi, İnayətullah Rza Cəlal, Mətini kimi sübut etməyə çalışır ki, indiki Azərbaycan Respublikasının əhalisi vahid mədəniyyətə, dilə, dinə, müştərək adət-ənənəyə, soy birliyinə və ərəzi bütövlüyünə malik olmayıb – Arazın şimal hissəsi «Azərbaycan» deyil, «Arran» adlanıb, 1918-ci ildə siyasi məqsədlər baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən «Azərbaycan»

adlandırılmış və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas siyasi məqsədi sonralar iki Azərbaycanı birləşdirməkdən ibarət olmuşdur.

Doktor Cavad Heyət haqlı olaraq bu «tarixçilərə» cavab olaraq yazmışdır: «Belə bir iddianın yeniliyi yoxdur. 60 il bundan öncə dəfələrlə Kəsrəvi, onun tərəfdarları və havadarları bu məsələyə toxunmuşdur. Keçmişdə onların müddəalarını qəbul etmək üçün siyasi mühit əlverişli olduğu üçün bu qərəzli və yanlış iddialar get-gedə bir çoxlarının şüuruna yol tapmışdır. Məsələn, İnayətullah Rza keçmiş kommunistlərdən, Tudə partiyasının üst kadrlarından olmuş və uzun illər Moskva radiosunda müxbir və diktör işlədikdən sonra İrana qayıtmış, Şahənşah sarayının dəstəyi ilə Tehrandə səltənət kitabxanasına müşavir və müavin təyin edildikdən sonra «Azərbaycan və Arran (Qafqaz Albaniyası)» adlı kitab yazmış, bu barədə qələmini işə salmışdır»⁸.

Eyni fikri Turəc Ətabəki də irəli sürərək qeyd edir ki, keçmişdə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası, indi isə Azərbaycan Respublikası adlanan ərazi qədim Azərbaycanın coğrafi sərhədləri daxilində olmamışdır və Araz çayının şimal hissəsi «Arran» adlandırılmışdır⁹.

Turəc Ətabəki rəhbəri Yervand Abrahamyanın təsiri ilə orta əsrlərə aid bəzi qaynaqlarda ona sərf edən faktlara söykəndiyi halda, eyni məxəzlərdə bir sıra faktlara göz yummuşdur. Məsələn, müəllif Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin 1652-ci ildə yazıb sona çatdırdığı «Bürhane qate» əsərinə istinad edərək yazır: «Bürhane qate» əsərində Araz istilahi belə izah edilir: «Məşhur çay adıdır ki, Tiflisin kənarından və Azərbaycan ilə Arran arasından keçir»¹⁰. Halbuki «Bürhane qate» əsərində Arran sözü qarşısında yazılıbdır: «Azərbaycanın bir vilayətinin adıdır ki, Gəncə və Bərdə onun şəhərlərindəndir»¹¹.

1059 il bundan öncə ərəb müəllifi Təbərinin əsərini fars dilinə tərcümə etmiş Samanilərin vəziri Əbu Əli Məhəmməd Bələmi yazır: «Rəvayət edirlər ki, Ömər ibn əl-Xəttab Nəim

ibn Məqrənə məktub yazıb göndərmişdi ki, Səmak ibn Hərsibəni Azərbaycana göndər. O isə oraya Əsmət ibn Fərqəd və Abdullanı göndərmişdi. Əcəm atəşgədələri orada idi. Əcəmlər pəhləvi dilində oda «azər» deyirlər. Həmin ərazini ona görə Azərbaycan adlandırırlar ki, əslində, orada olan oda əcəmlər sitayiş edirdilər. Onun (Azərbaycanın) ilk sərhəddi Həmədan-dan başlayır, Əbhər və Zəngənadan çıxır, sonda (sərhədi) isə xəzərlərin Dərbəndidir. Bu arada hər nə qədər şəhər vardır, hamısı Azərbaycan adlanır. Ərəbcə Dərbəndə «bab» deyirlər. Bütün bu yollara «Əbvab» deyirlər. Azərbaycanın son sərhədinə qədər yollar vardır ki, oradan xəzərlər bölgəsinə gedirlər... bütün bu ərazinin hamısı türklərin əlində idi»¹².

Doktor Cavad Heyət Cəlal Mətininin «Azərbaycan koca əst?» məqaləsinə cavab olaraq IX əsr müəllifi əl-Yəqubinin «Əl-Buldan», X əsrin birinci yarısının tarixçisi Məsudinin «Müruc əl Zəhəb», İbn əl-Əsirin «Əl-Kamil fit-tarix», Həmdulla Qəzvininin 1340-cı ildə sona çatdırdığı «Nüzhət əl-qülub», Mirzə Kazım bəyin 1846-cı ildə Qazan Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş «Türk dillərinin tətbiqi qrammatikası» əsərlərinə istinad edərək belə bir elmi nəticəyə gəlmişdir ki, islamiyyətdən sonra Arazın şimal hissəsi Azərbaycanın tərkibində olmuş, hər iki Azərbaycan siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik cəhətdən vahid coğrafi və siyasi ərazi hesab olunmuşdur¹³.

Mərhum Teymur Pir-haşimi də «Varlıq» dərgisində¹⁴ tutarlı sənəd və faktlarla Arazın şimal hissəsinin Arran deyil, Azərbaycan adlandırılmasını sübut etmişdir. Bundan əlavə mərhum doktor Məhəmməd Tağı Zehtabi də «Varlıq» dərgisinin 76–77-ci sayında «Azərbaycan koca əst?» (Azərbaycan haradır?) başlığı altında dərc etdirdiyi tutarlı məqaləsində ərəbdilli və sair məxəzlərə əsaslanaraq Arazın şimal hissəsini «Arran» adlandıran «alimlərə» əsaslı cavab vermişdir¹⁵.

Amerikada yaşayan, təbrizli doktor Əhməd Furuğ «Varlıq» dərgisində çap etdirdiyi «Azərbaycan və İran» başlığı altında

məktubunda Arazın şimal hissəsinin Arran deyil, Azərbaycan adlandırılması barədə bir neçə fakt göstərmişdir. Məktub müəllifi Nəsirəddin şahın dövründə yazılmış «Həqayiqül əxbare Nasiri» adlı əsərə istinadən yazır ki, Şuşa qalasının Ağa Məhəmməd xan tərəfindən işğal edilməsi belə şərh edilmişdir: «Rusiya şahənşahı, günəş taclı II Yekaterina axirət dünyasına köçdükdən sonra rus qoşunu qayıtdı. Xaqani şəhid Ağa Məhəmməd xan Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün Azərbaycana yollandı». Sonra məktub müəllifi yazır: «Şuşanın Azərbaycan ərazisində olduğunu hələ o vaxt bilirdilər. Yoxsa yazardılar ki, Şuşanı ələ keçirmək üçün Arrana getdi»¹⁶.

Əmir Teymur da «Mənəm Teymure cəhanqoşa» adlı əsərində yazır: «Mən Toxtamışın Qıpçaq ərazisi soltanı olduğunu bilirdim. O, Qaf dağının o tərəfində yerləşmişdi. Mən Azərbaycandan onun ölkəsinə getmək üçün Qaf dağından keçməli idim. Qaf Azərbaycan ilə Qıpçaq ərazisi arasında yerləşir». Yenə Əmir Teymur Suriyanı işğal etdikdən sonra qacar elinin Suriyadan Türkünə köçürülməsi barədə fərman verir. Lakin qacar eli Azərbaycana gəlib çatdıqda Gəncə və İrəvanda sakin olurlar. Məktub müəllifi təbrizli doktor Əhməd Furuğ yazır: «Bu faktdan məlum olur ki, Gəncə və İrəvan Azərbaycan şəhərləri idi. Yoxsa deməliyd ki, Arrana çatacaq İrəvan və Gəncədə sakin oldular»¹⁷.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlar Turəc Ətabəkinin Arazın şimal hissəsinin Arran adlandırmasının uydurma olduğunu sübut edir.

Turəc Ətabəki öz sələfləri Seyid Əhməd Kəsrəvi, İnayətullah Rza kimi türkdilli tayfaların yalnız XI əsrdə Azərbaycan ərazisinə daxil olduğunu iddia edir və yazır: «İki min çadırdan ibarət ilk oğuz dəstələri 1020-ci ildə Azərbaycana daxil olub Rəvvadi Vəhsudan tərəfindən qarşılandılar. 1044-cü ildə isə yenidən 5000 türkmən Diyarbəkir və Ermənistan yolu ilə Mesopotamiyadan Azərbaycana daxil olub Xoy şəhərini ələ

keçirttilər. Bu yeni gəlmələrin özləri ilə Azərbaycanca gətirdikləri dil, cənub-qərbi oğuz türklərinin dilindən ibarət idi və Azərbaycan türklər tərəfindən işğal olunmamışdan qabaq yerli əhalinin danışdığı azəri dilinin yerini tutdu və Azərbaycanda müsəllət bir dilə çevrildi¹⁸. Müəllif, hətta XVI əsrdə belə türk dilinin Azərbaycanda geniş yayılması nəticəsində azəri dilindən nadir hallarda əsər və əlamətlər qaldığını bildirmişdir¹⁹.

Qulamrza Quşçi «Varlıq» dərgisinin 1994-cü il oktyabr-dekabr tarixli sayında dərc etdirdiyi «Zəbanə torki və tork zəbanəne İran» («Türk dili və iranlı türkdilliləri») adlı məqaləsində ilk türkdillilərin Azərbaycana mühacirət etməsini miladdan qabaq VII əsrdə sakların Azərbaycana köçməsi ilə əlaqələndirir. Müəllif yazır ki, Əhəmənilər dövləti təşkil olunandan 200 il öncə, eramızdan əvvəl VII əsrdə türkdillilər Azərbaycana gəlmişdirlər. Miladi IV–V əsrlərdə isə Hun türkləri Azərbaycandakı sak tayfaları ilə birləşir. Bolqar, xəzər, ağacəri, sabir və digər türkdilli etnik dəstələr də Azərbaycanda əski türklərə əlavə olundular. Sağurilər 460-cı ildə Xəzər dənizinin qərb sahillərində Sasanilərlə döyüşdülər... Azərbaycanda münbit və yüksək məhsul verən torpaqların və yaşıllıqların mövcud olması nəticəsində qədimlərdə Azərbaycanda sakin olmuş türkdilli tayfalara, həmin əraziyə mühacirət etmiş xeyli türkdilli tayfalar da qoşuldular. Bundan əlavə bəzi tədqiqatçılara görə şumerlər də türkdilli olmuşlar və onların beş min il bundan öncə Orta Asiyadan (indiki Qərbi Türküstandan) İrana, xüsusilə Azərbaycana gəlmələri ehtimalı həqiqətə yaxındır. Əksər tarixi sənədlərdə Azərbaycan türklərin ərazisi kimi göstərilmişdir. Azərbaycanın şimal və cənubunda, Xəzərin qərbində türklərin böyük tayfası olan Xəzər türklərindən əlavə peçeneq, qıpçaq, oğuz və türkmənlər ilk türkdilli Qəznəvi dövlətinin təşkili ilə İrana axışıb gəldilər. Azərbaycandan əlavə Xəzərin şərq sahilləri və Xorasan da türkdillilərin məskəninə çevrildi. Bir sözlə, Qəznəvilərin təşkil etdiyi ilk türkdilli

dövlətdən Qacarlar dövrünə qədər türkdillilər 1000 il geniş İran ərazisində hökmranlıq etmişlər...²⁰

Doktor Cavad Heyət «Varlıq» dərgisinin 1993-cü il yanvar-mart tarixli sayında «Azərbaycanın türkləşməsi və Azəri türkcəsinin təşəkkülü» adlı məqaləsində Azərbaycan alimlərindən Ə.Dəmirçizadə, Tofiq Hacıyev, Nizami Xudiyev, Aydın Məmmədov, Mahmud İsmayılovun, Türkiyə alimi Osman Qədim Tunanın əsərlərinə istinadən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, türklər Azərbaycanda, hətta miladdan öncə yaşamış, Azərbaycan xalqı III–VII əsrlərdə türkləşmiş və VIII əsrdə Azərbaycan türk dili formalaşmışdır. Müəllifin yazdığına görə, hətta Şumer-Türk sözlərinin qovşaq dil olması nəticəsində Şumer mədəniyyətinin təşəkkülündə türk etnosu bilavasitə və ya dolaylı yol ilə iştirak etmişdir²¹.

Turəc Ətabəki azərbaycanlıların bir millət olub, milli muxtariyyət hüququnu şübhə altına alaraq aşağıdakı suallara cavab verməyə cəhd göstərmişdir: 1. Azərbaycanlılar bir millət və ya etnik qrupdur? 2. Sadəliklə özünü millət adlandıran əhalinin bir hissəsi milli muxtariyyətdən faydalana bilərmi? Onlar müstəqil ölkə, dövlət yarada bilərmi? 3. Türklər millətdir ya ümmət? 4. İranlılar bir ümmət, bir millət, ya əhalidir?

Müəllifin fikrincə, «Azərbaycanlı» məfhumu etnik qrup əvəzinə millət adlandırılmışdır. Sonra Turəc Ətabəki belə bir sual irəli sürür: əhalinin bir dəstəsi sadəliklə özünü millət adlandırırsa, muxtarlıq hüququndan istifadə edə bilərmi və ya müstəqil bir ölkə təşkil edə bilərmi? Əgər cavab mənfi olsa, ayrıca bir millətin təşkili üçün hansı meyarlar lazımdır?

Müəllif öz siyasi məqsədinə nail olmaq üçün azərbaycanlıları millət deyil, etnik qrup, həm də eyni dindən olan əhalini millət və ümmət adlandırmışdır. Halbuki ərəb dilində ümmət elə millət deməkdir. Bundan başqa, müəllif millət ilə rəiyyəti sinonim kimi hesab edir. Halbuki rəiyyət müxtəlif millətlərin tərkibindən ibarətdir. Müəllifin əsas məqsədi İranda müxtəlif

millətlərin deyil, İran millətinin sakin olmasını iddia etməkdir. O yazır: «Rza şah dövründə İranda yeni dövlət və millət əmələ gəldi. Azərbaycanlılar da, etnik qrup kimi İranda sakin digər etnik qruplarla İran millətini təşkil etdilər»²².

Turəc Ətabəki əsərinin V fəslini Azərbaycan Demokrat fırqəsi, Milli hökumətin təşkili, fəaliyyəti və nəhayət, Azərbaycan Milli hökumətinin süqutuna həsr etmişdir ki, bu barədə ayrıca məqalədə oxucuları tanış edəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyid Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastaniye Azərbaycan, Tehran, 1926.
2. İnayətullah Rza. Azərbaycan və Ərran (Albaniya-ye Qəfqaz) Tehran, 1360 çape əvvəl.
3. İnayətullah Rza. İran və Torkan dər ruzeqare Sasaniyan. Tehran, 1374. Çape dovnom.
4. Mehرداد Azəri. Azərbaycan və nəğieha-ye maze-ye estemarkəran. Tehran, 1361 (1982).
5. Doktor Cavad Heyət. Dər bare-ye məqale-ye «Azərbaycan koca əst? (Neveşte-ye ağaye Cəlal Mətini) «Varlıq» dərgisi, 1990, oktyabr-noyabr, № 78–3, s. 25–38.
6. Turəc Ətabəki, Azərbaycan dər İrane moaser. Tərcüme-ye Məhəmməd Kərim Eşraqi. Tehran, 1376 (1997), çape əvvəl.
7. Turəc Ətabəki. Göst. əsəri, s.20.
8. Doktor Cavad Heyət. Dər bare-ye məqale-ye «Azərbaycan koca əst? «Varlıq» dərgisi, 1990-cı il oktyabr-noyabr, № 78–3, № 7–3, s. 25–38.
9. Turəc Ətabəki. Göst. əsəri, s. 20.
10. Yenə orada: s. 21.
11. Doktor Cavad Heyət. Dər bare-ye məqale-ye «Azərbaycan koca əst?» məqaləsi, s. 26.
12. Tarix-i Bələmi. Be kuşeş doktor Cavad Məşkur, Tehran.
13. Doktor Cavad Heyət. Dər bare-ye məqale-ye «Azərbaycan koca əst?», s. 27–28.

14. Teymur Pirhaşimi. Ərran vilayəti əst əz Azərbaycan. «Varlıq» dərgisi, 1985, iyun-iyul, № 73, 74, s. 54–61.
15. Doktor Məhəmməd Tağı Zehtabi. «Azərbaycan koca əst?» «Varlıq» dərgisi, 1989, № 3.
16. Bax: Doktor Əhməd Furuğ. Azərbaycan və İran. «Varlıq» dərgisi. Həm də bax: Tarixi Qaçar (Həqayıq-ül əxbare Nasiri) təlifə Məhəmməd Cəfər Xurmuçi. Be kuşəşe Hüseyin Xədicə əz enteşarate ketabfuruşi-ye zəvar. Tehran, s.9.
17. Doktor Əhməd Furuğ. Göst. məqaləsi.
18. Turəc Ətabəki. Göst. əsəri, s. 22.
19. Yenə orada.
20. Qulamrza Quşçi. Zəbane torki və tork zəbanəne İrani. «Varlıq» dərgisi, 1994, oktyabr-dekabr, № 94–3, s. 70.
21. «Varlıq» dərgisi, 1993, yanvar-mart, № 87–4, s.8–10; Doktor Cavad Heyət. Azəri türkcəsinin tarixinə bir baxış. «Varlıq» dərgisi, 1979, aprel, 1 sayı, səh. 20–2.
22. Turəc Ətabəki. Göst. əsəri, s. 37. Tarix və onun problemləri № 4, «Tuna» mətbəəsi, 1998, Bakı

AZƏRBAYCANIN TARİXİ-COĞRAFIYASI İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA

(Azərbaycan, yoxsa Arran)

Rza şah dövründən başlayaraq indiyədək siyasi məqsədlər və qərəz üzündən İranın bəzi alimləri Araz çayının şimal hissəsini Arran, cənub hissəsini isə Azərbaycan adlandırmaqla xalqımızın vahid soy, vahid dil, vahid din, vahid adət-ənənəyə malik olduğunu inkar etməyə cəhd göstərirlər. Xüsusilə son zamanlar doktor İnayətullah Rza tərəfindən bu məsələ qabarıq şəkildə irəli sürülməklə saxtalaşdırılır. İnayətullah Rzanın hələ 1981-ci ildə İran İslam Cümhuriyyəti İrşadi İslami Nazirliyinin tövsiyəsi ilə Tehranda nəşr olunan «Azərbaycan və Arran (Albaniya-ye-Qəfqaz)» adlı əsəri 3000 tirajla çap edilmişdi halda, ikinci dəfə yenə Tehranda «Mərde Emruz» nəşriyyatı tərəfindən 1983-cü ildə «Azərbaycan əz kohəntərin əyyam ta emruz (Azərbaycan və Ərran)» kitabı 10000 tirajla çap edilib yayılmışdır¹.

Doktor İnayətullah Rza 1988-ci ildə ikinci dəfə çap etdirdiyi kitabın müqəddiməsində yazır: «1918-ci ilin iyun ayında Müsavat partiyası rəhbərləri Qafqazda bir dövlət yaratdılar və məzkur ərazinin bir hissəsinə hökmranlıq edib, həmin ərazini Azərbaycan Respublikası adlandırdılar. Halbuki bu ərazi heç vaxt Azərbaycan adlanmamışdır. İki il sonra, yəni 1920-ci il aprelin 28-də Müsavat hökuməti devrildi. Bolşeviklər Qafqazı ələ keçirdi. Yenidən bu ərazinin adı Azərbaycan olaraq qaldı. Qafqazın bir hissəsinə «Azərbaycan» adı qoymaqla yeni fikir ortaya atıldı. Belə ki, guya «Azərbaycan iki yerə bölünmüş ərazidir ki, onun bir hissəsi Araz çayının şimalında, digər hissəsi Araz çayının cənubunda yerləşmişdir. Nəticədə «Şimali Azərbaycan», «Cənubi Azərbaycan» kimi istilahlər əmələ gəlmişdir»².

Əlbəttə, belə bir fikir İran tarixşünaslığında ilk dəfə Seyid Əhməd Kəsrəvinin 1925-ci ildə Tehrandə çap etdirdiyi «Azəri ya zəbane bastaniye Azərbaycan» adlı əsərində ortaya atılmışdı. Seyid Əhməd Kəsrəvidən sonra Hüseynqulu Katibi, Əhməd Kaviyanpur, Cəmaləddin Fəqih, Məhəmməd Cavad Məşkur, İnayətullah Rza və başqaları bu mövzuya toxunmuşlar. İ.Rza «Soxəni dər piramune Azərbaycan» adlı məqaləsini 1969-cü il tarixli «Bərrəsiha-ye tarixi» məcmuəsinin birinci sayında dərc etdirmişdir³. Həmin fikri eynilə Səyavuş Bəşiri də 1984-cü ildə Parisdə nəşr etdirdiyi «Azər-Azərbaycan» adlı əsərində təkrar etmişdir⁴. Mehrdad Azəri də 1982-ci ildə Tehrandə 4000 nüsxədə çap etdirdiyi «Azərbaycan və nəğməha-ye taze-ye estemargəran» adlı əsərində Seyid Əhməd Kəsrəvinin 1928-ci ildə Tehrandə çap etdirdiyi «Şəhriyarane qomnam» adlı əsərinə istinadən aşağıdakı sözləri yazmışdır. Kəsrəvi yazır: «Təəccüblüdür ki, Arrana indi Azərbaycan adı vermişlər. Baxmayaraq ki, Azərbaycan və ya Azərbaycan Arranın yanında yerləşmiş digər ərazinin adıdır. Ən qədimdən əldə məlumat vardır ki, bu iki ərazi həmişə bir-birindən ayrı olmuş və heç vaxt Arran, Azərbaycan adlanmamışdır...»⁵

Əslində, vahid Azərbaycan 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən iki hissəyə bölünmüş və Araz çayının hər iki tərəfində yerləşmiş vahid ərazinin bir hissəsi «Cənubi Azərbaycan», şimal hissəsində yerləşmiş ərazi «Şimali Azərbaycan» adlanmışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən keçən bir əsr ərzində Azərbaycanın şimal və cənub hissələrində sakin olan azərbaycanlılar heç bir icazə olmadan bir-biri ilə görüşür və gəl-get edirdilər. Cənubi azərbaycanlıların Naxçıvan, Ordubad, Bakı, Gəncə, Quba, Şəki, Şamaxı və sair şəhərlərdə ticarətxanaları var idi. XIX əsrin sonu və XX əsrin birinci rübündə Bakı sənaye müəssisələrində, neft sənayesində işləyən sənətkar və mütəxəssis fəhlələrin 25%-dən çoxunu Arazın cənub hissəsindən gəlmiş azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yalnız

112745

Rza şah və Stalinin hakimiyyəti dövründə ikiye bölünmüş Azərbaycan ərazisi sərhədində sovetlər tərəfindən tikanlı məftillərdən çəkilmiş dəmir pərdə bu vahid xalqın bir-biri ilə ünsiyyətini yasaq etdi. Məhz buna görə də Azərbaycanın böyük şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar Araz çayını «qaş ilə göz arasında çibana» bənzətmişdir.

Mərhum Teymur Pirhaşimi hələ 1985-ci ildə «Varlıq» dərgisinin iyun-iyul tarixli 3-4-cü sayında fars dilində nəşr etdiyi «Arran vilayəti əst əz Azərbaycan» («Arran Azərbaycan vilayətidir») başlıqlı məqaləsində yazmışdır: «Bu kitablarda yazılanların yeniliyi yoxdur, çox da qədim deyildir, bu mübahisə xüsusi nəzərlər əsasında 50 il bundan öncə başlayıb və başlıqlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, möhtəvaları birdir. Məqsədləri, əsasən, üç hədəfi təlqin etməkdir: 1. Araz çayının şimal və cənubunda sakin əhalinin dili bir olmamışdır. 2. Arazın şimalındakı ərazi «Arran» adlanmış və heç vaxt «Azərbaycan» adlanmamışdır. 3. Araz çayının şimal və cənubunda sakin əhali soykökü və etnik cəhətdən bir olmamışdır. Sonra məqalə müəllifi yazır ki, birinci və üçüncü hədəf barədə deməliyəm ki, hamı bilir ki, Araz çayının şimal və cənub hissəsində sakin əhalinin soykökü və dili birdir. Bunu isbat etmək üçün dəlil və məntiqə ehtiyac yoxdur. Bu gün bütün dünyada bir nəfər tapılmaz ki, Arazın şimal və cənubunda sakin əhalinin dil və soykökünün bir olmasını inkar etmiş olsun. Arranın Azərbaycan olub-olmaması barədə deməliyəm ki, Aran isti yer deməkdir. Bu gün də deyirlər ki, el Arandadır və ya el Arandan qayıdıb, yaylağa gəldi»⁶.

Azərbaycanda isti yer Arran adlanır. Onun əsas hissəsi Muğan düzüdür ki, onun bir hissəsi Arazın şimalında, digər hissəsi cənubunda yerləşir. Meşgin, Astara, Lənkəran da Arran hesab olunur. T.Pirhaşimi sonra yazır: «Arazı Azərbaycanın şimal sərhədi, cənubunu isə Arranın son sərhədi hesab etmək düzgün deyildir. Necə ki, bu gün Zayandərud çayı İsfahanın orta-

sından keçir. Araz çayı da onların arasından keçir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra bir şəhərin yarısı cənubda, digər yarısı Arazın şimalında qaldı. Bir əsrdən artıq bu yerlərin əhalisi öz qohumları ilə gəl-get edirdilər və bir-biri ilə qohum olurdular və heç bir rəsmi icazə almağa ehtiyac yox idi. Yalnız Rza şahın hakimiyyəti dövründə bu barədə çətinliklər törədildi və sərhədlər bağladıldı»⁷.

Doktor Cavad Heyət «Varlıq» dərgisinin 1990-cı il oktyabr-noyabr tarixli sayında Cəlal Mətininin «Azərbaycan haradır?» başlığı altında fars dilində yazdığı məqalədə Cəlal Mətini və doktor İnayətullah Rza kimi «tarixçilərə» tutarlı cavab vermişdir. Çünki Cəlal Mətini də Amerikada yaşayan İran təbəələrinin orada nəşr etdirdikləri «Məcəlle-ye İranşünasi» adlı dərginin 1989-cu il tarixli üçüncü sayında «Azərbaycan haradır?» adlı fars dilində yazdığı məqalədə Azərbaycanın şimal hissəsini Arran adlandırmışdır. Doktor Cavad Heyət yazır ki, həmin məqalənin məzmunu digər şovinistlər və irqçilərin yazıları kimi qərəzlidir və tarixi vəqiyyətlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cəlal Mətini də öz məqaləsində sübut etməyə çalışmışdır ki, guya, Arazın şimal ərazisi heç vaxt Azərbaycan olmamış, yalnız 1918-ci ildə siyasi məqsədlər baxımından Osmanlı pantürkist hökumətinin köməkliyi ilə iş başına gətirilmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövləti tərəfindən Osmanlı hökumətinin təzyiqi ilə Arazın şimal hissəsini ilk dəfə «Azərbaycan» adlandırmışlar. Onların əsas siyasi məqsədi sonralar Azərbaycanı birləşdirmək olmuşdur. İki il sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Qızıl Ordu və bolşevik hökuməti tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra yenə Azərbaycan adı saxlanılmışdır.

Doktor Cavad Heyət yazır ki, Cəlal Mətinin yazısında yenilik yoxdur. 60 il bundan öncə dəfələrlə bu məsələ Kəsrəvi və onun tərəfdarları tərəfindən irəli sürülmüşdür. Keçmişdəki siyasi şərait həmin müddəanın qəbul olunmasına münasib olmuş və get-gedə bir çox təhsil görmüşlərin beyinlərinə yerimiş və

nəhayət, qədim kommunistlərdən biri, hətta mühacirət dövründə Tudə partiyası rəhbərlərindən olmuş, bir çox illər Moskva radiosunda diktor işləmiş və İrana qayıtdıqdan sonra peşmançılıq çəkib, Şahənşah sarayına söykənərək, səltənət kitabxanasına müşavir və müavin təyin edilmiş ağayi İnayətullah Rza «Azərbaycan, Arran və Albaniya» adlı kitab yazmışdır. Cəlal Mətini də Arazın o tayının adı barədə müddəalarında İnayətullah Rzanın kitabına istinad etmiş və bəzən də təsdiqedicilərin kimi müxalif mənbələrdən istifadə etmişdir⁸.

Sonra doktor Cavad Heyət Arazın şimal ərazisinin Arran deyil, Azərbaycan adlandırılması barədə qaynaqlardan bir sıra faktlar gətirmişdir: 1059 il bundan öncə Samanilərin vəziri Əbu Əli Məhəmməd Bələmi tərəfindən tərcümə edilmiş Əbu Cəfər Məhəmməd İbn Cərir ət-Təbərinin (838–923) «Tarix-i Təbəri» əsəri doktor Cavad Məşkur tərəfindən 1958-ci ildə Tehranda çap edilmişdir. Həmin kitabda «Azərbaycan və Dərbəndin fəthi» başlığı altında yazıda deyilir: «Ömər ibn əl-Xəttab Nəim ibn Məqrənə məktub göndərmişdi ki, Səmak ibn Hərsibəni Azərbaycana göndər. O da İsmət ibn Fərqəd və Abdullanı oraya göndərmişdi. Əcəmlərin atəşgahları orada idi və atəşə pəhləvi dilində «Azər» deyirdilər. Ona görə Azərbaycan adlandırırlar ki, əslində, əcəmin atəşi orada idi və ona pərəstiş edirdilər. Azərbaycanın ilk sərhədi Həmədandan başlayır, sonra Əbhər və Zəncənadən keçib, sonu xəzərlər Dərbəndinə çatır. Bu arada nə qədər şəhər vardır, hamısını Azərbaycan adlandırırlar... Bütün o yollara Əbvab deyirlər. Azərbaycanın sonunadək yollardır ki, oradan xəzərlər ölkəsinə gedirlər. Bəzisi su və bəzisi quru yol ilə gedirlər...» Sonra «Tarix-i Təbəri» də deyilir ki, «bu torpaqların hamısı türklərin əlində idi». Bundan başqa hicri III əsr tarixçisi Yəqubinin «Əl-Buldan» əsərində deyilir: «Azərbaycanın sərhədini Ərzincandan Vərsana və Arazın o tərəfi, o cümlədən Beyləqan və Bərdə şəhərlərini Yuxarı Azərbaycan biliblər».

956-cı ildə vəfat etmiş «Müruc əz-Zəhəb» əsərinin müəlifli Məsudi Arrandan danışarkən onu «Əl-Ran min bilali Azərbaycan» adlandırmışdır.

Tanınmış ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir (1160–1233) «Əl-Kami fit-tarix» əsərində Arranı Azərbaycanın bir hissəsi hesab etmişdir. Həmdullah Qəzvininin 1340-cı ildə yazdığı «Nüzhət-əl-qülub» əsərində deyilir: «Azərbaycanın sərhədi İraqi-Əcəm vilayətləri, Muğan, Gürcüstan və Ermənistanla bitişikdir. Şəhərləri: Təbriz, Ucan, Gəsgər, Naxçıvan, Əcnan, Ordubad, Azad və Makuyədir». 1898-ci ildə İstanbulda nəşr edilmiş Şəmsəddin Saminin «Qamus ül-elam» əsərində şair Nizaminin doğulduğu yer «Azərbaycanın Gəncə qəsəbəsi» kimi qeyd edilmişdir.

Doktor Cavad Heyət bu faktları gətirdikdən sonra yazır: «Xarvardan bir ovuc hesab edilən yuxarıda gətirdiyimiz tarixi sənədlərdən belə nəticə alırıq ki, Arazın şimal torpaqları heç olmazsa islamiyyətdən sonra Azərbaycanın tərkib hissəsi olub və hər ikisi bir siyasi və coğrafi vahid hesab olunubdur. Onların bir-biri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik bağlılıqları olmuşdur. Bu vəziyyət XI əsrdə səlcuqilərin Mavərəünnəhr və Xorasan-dan gəlib yerli Azərbaycan və Arran hökumətlərini süquta uğradana qədər davam etdi və dərhal Arran Azərbaycana birləşdi...»⁹

Tədqiqatçı Teymur Pirhaşimi İbn əl-Əsirə istinadən aşağıdakı faktı da misal gətirir: İbn əl-Əsir Şəddadilərin hakimiyyətdə keçməsindən bəhs edərək yazır: «Şəddadilər Arazın şimal torpaqlarının bir hissəsinə hökmranlıq etdilər. Partava və ya Bərdə onların paytaxtı idi. Bu sülalənin ən qüdrətli padşahı Fəzlun idi. Gəncə şəhəri onun ixtiyarında idi». İbn əl-Əsir sonra yazır: «Fəzlun kürd idi və Azərbaycanın bir hissəsini tutub öz ixtiyarına keçirdi». 1030-cu ilə aid olan bu hadisə sübut edir ki, Arazın şimalında yerləşmiş Bərdə və Gəncə Azərbaycanın bir hissəsi hesab olunurdu¹⁰.

Azərbaycanın məşhur arxeoloqu və sikkəşünası E.A.Paxomov 1929-cu ildə yazdığı «Dərbəndin pəhləvi yazıları» adlı

məqaləsində 553-cü ildə Dərbənd divarlarında həkk olunmuş yazıdan bəhs edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycanın cənub sərhədlərindən tutmuş ta Dərbəndə kimi olan bütün ərazi Azərbaycan adlanırdı.

Bundan əlavə pəhləvi dilində olan qaynaqlardan «Rəftarname-ye Ənuşirəvan be xame-ye-xode-u» adlı əsərdə I Xosrov Ənuşirəvan (531–578) deyir: «Ölkənin şimalında olan əyalətləri və onların sakinlərini yaxından görüb tanış olmaq və şimaldan gözlənilən hücumların qarşısını almaq məqsədilə tikilmiş istehkamları yoxlamaq üçün səfərə çıxdım. Nəhayət, Həmədan və Azərbaycana tərəf hərəkət edib Çul, Dərbənd və Firuz, Xosrov şəhərinə çatdım. Köhnə şəhərləri abad edib, sərhədləri möhkəmləndirmək məqsədilə yeni-yeni qalaların tikilməsi əmrini verdim»¹¹.

XI əsr müəllifi Mahmud Kaşğarinin «Divanü-lüqat-it-türk» adlı əsərində Azərbadaqan adı ilə verilmiş xəritədə Azərbaycan ölkəsinin hüdudu müasir dövrdə hər iki Azərbaycanın hüdudu ilə təxminən eynidir. Yəni Azərbaycan Gilan, İraqi-Əcəm, Kürdüstan və Qədim Xorasan arasında yerləşmişdir¹².

İbn əl-Fəqih Həmədani 902–903-cü illər arasında yazdığı «Kitab əl-məmalik» («Ölkələrin kitabı») adlı əsərində yazır: «Azərbaycanın hüdudu Bərdədən Zəncanadəkdir. Şəhərlərindən Bərgəri, Salmas, Muğan, Xuvey, Varsan, Beyləqan, Marağa, Təbriz; cənub-şərqdən Azərbaycanın ikinci sərhədi Deyləm, Tarom, Gilan ölkələri ilədir. (Azərbaycanın buradakı şəhərlərindən Bərdə, Saburxast, Xunəc, Miyanəc, Mərənd, Külsərə, Bərzənd-Bura xarabalıq idi. Afşin buranı abadlaşdırdı və məskən etdi)»¹³.

Səməd Sərdariniya Tehranda fars dilində nəşr olunan «Ayne-ye pejuheş» adlı dərginin 1997-ci il avqust-sentyabr tarixli 3-cü sayında «Nəqdə yek noqte əz yek ketab. Ərran vilayəti əst əz Azərbaycan» («Bir kitabın incə məsələsinə bir tənqid. Arran Azərbaycan vilayətidir») başlığı altında yazdığı

məqaləsində Qulamrza Qolizəvarənin fars dilində yazıb çap etdirdiyi «Mərkəzi Asiyanın siyasi və tarixi coğrafiyası» adlı əsərinə cavab olaraq yazmışdır: «Arazın şimalı, Azərbaycan Respublikasının həqiqi və tarixi adı Azərbaycan olmuş və olmaqdadır». Qum Elmiyyə Hovzəsinin islami təbliğat dəftərinin nəşriyyəsi olan həmin kitabın 187-ci səhifəsində deyilir: «İslamiyyət dövründə Arran adlanan bölgə rusların siyasi təhriki ilə təhrif olunaraq, coğrafi adlar əksinə adlanmışdır. Halbuki bu məntəqə Zaqafqaziyada Kür ilə Araz çayı arasında yerləşir. Müəllif Kür ilə Araz çayı arasındakı bölgəni Arran adlandırmışdır. Səməd Sərdariniya yazır ki, əslində, Arran vilayəti Həmdulla Qəzviniyə əsasən Kür ilə Araz çayı arasında yerləşmişdir. Lakin Arranın Araz çayı ilə Xəzər dənizi arasında yerləşdiyini qeyd edilməmişdir. Halbuki Azərbaycan Respublikası Arrandan əlavə Şirvan, Muğan, Talış və sair əraziləri də əhatə edir. Əslində, həmin məntəqə, yəni Araz ilə Kür çayı arasında yerləşmiş ərazi İslamiyyət dövründə Arran adlanmış, XIII əsrdə Qarabağ adı ilə əvəz edilmişdir. Mirzə Məhəmməd xan Qəzvininin yazdığı kimi bir neçə dəfə adı dəyişdirilib və Arran yerinə Qarabağ deyilmişdir. Hal-hazırda Qarabağ Azərbaycan Respublikası vilayətlərindən biridir. XVII əsr müəllifi Məhəmmədhüseyn ibn Xələf Təbrizi 1633–1634-cü illərdə Hindistanda yazmış olduğu «Bürhan-i Qate» adlı lüğətnaməsində «Arran» haqqında yazır: «Arran Azərbaycanda bir vilayətin adıdır. Gəncə və Bərdə orada yerləşir». Mirzə Səmiyanın 1724–1725-ci illərdə yazdığı «Təzkirət-əl-müluk» əsərində Azərbaycan əyaləti dörd bəylərbəylikdən – Təbriz, Çuxursəd (indiki Ermənistan ərazisi – red.), Qarabağ və Şirvandan ibarət olmuşdur.

Sonra Səməd Sərdariniya yazır: «Tarixi sənədlərə əsasən nəinki keçmiş Arran və indiki Qarabağ vilayəti Azərbaycan əyalətinin bir hissəsi olub, həm də İrəvan və onun ətraf bölgəsi olan Çuxursəd Azərbaycan vilayətlərindən biri olub və oranın əhalisi müsəlmanlardan ibarət olmuşdur»¹⁴.

Sonra Səməd Sərdariniya qeyd edir ki, «müxtəlif qaynaqlardan aldığımız sənədlər və dəlillər nişan verir ki, Azərbaycan adı Azərbaycan Respublikasının həqiqi və tarixi adı olmuş və olmaqdadır. Lakin elə bir şərait yaranmışdır ki, yenicə istiqlaliyyət əldə etmiş və əhalisi şiə mərhələsindən olan Azərbaycan Respublikası hər tərəfdən hücumla məruz qalmışdır və indi torpaqlarının 20 faizindən çoxu Böyük Ermənistan xülyasında olan rəhmsiz qonşunun işğalı altındadır və müəllif Qulamrza Qolizəvarə də haqlı olaraq Azərbaycanı «Yaralı Respublika» adlandırmışdır. Belə şəraitdə həqiqətdən uzaq bir müddəanın irəli sürülməsi yalnız islam düşmənlərinin xeyrinə və müsəlmanların zərərinədir. Halbuki hazırda müsəlmanların daha çox birləşməsinə və həmrəyliyinə ehtiyac vardır»¹⁵.

Həmdullah Qəzvini 1340-cı ildə yazdığı «Nüzhət əl-qü-lub» əsərində də Azərbaycanın İraqi-Əcəm, Gürcüstan, Ermənistan və Kürdüstan ilə həmsərhəd olduğunu bildirdikdən sonra Azərbaycan ərazisi sahəsinin uzunluğu haqqında yazır: «Bakıdan Xalxala qədər 95 fərsəngdir»¹⁶.

Səfəvilər dövrünə aid olan və 1703-cü ildə Əlimərdan xan tərəfindən verilmiş fərmanda Azərbaycanda olan Avropa xristianlarının yaşadığı Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Naxçıvan və Gəncənin adı çəkilir. Həmin fərman 1764-cü ilin aprel ayında Kərimxan Zənd tərəfindən təqribən eynilə təkrar edilmişdir¹⁷.

Burnaşev 1793-cü ildə Kurskda çap etdirdiyi «Описание областей Адребижанских в Персии и их политическое состояние» adlı 27 səhifəlik kitabında o zaman sərbəst xanlıqlardan ibarət olan və yalnız nominal surətdə İran dövlətinə tabe hesab edilən Azərbaycan vilayətlərini birər-birər qısaca təsvir edərək onların mərkəzi şəhərləri olan Bakı, Quba, Nuxa, Şirvan, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiyə, Xoy, Ərdəbil, Meşgin və sair haqqında qısa məlumat vermişdir¹⁸.

1173-cü ildə öz anadan olduğu yurdu ürək ağrısı ilə tərk etməli olan Xaqani Şirvani yazmışdır:

*O köç günü ki, mən vida etdim Şirvana,
Təəssüf eylədi qəlbim, cigər alovlandı.
Tutuldum atəşi hicrə, Arazla dərdləşdim,
Araz bu dərdimi bildikdə od tutub yandı.*

Xaqani Şirvani sanki anasından küsüb, atasının yanına (Təbrizə) gedirdi. Və ya öz sözü ilə desək, aydan küsüb, günəşə pənah aparırdı. Məhz buna görə də Təbrizi ata, Şamaxını ana hesab edən şair deyir:

*Anasından küsən körpə bir uşaq,
Ata qucağında yer tapar ancaq.*

Bəli, kəsrəvilər, onun davamçıları inayət rzalar tarixi saxtalaşdırıb, Azərbaycanın şimalını Arran adlandırıb, bu vahid din, dil, etnik tərkib, adət-ənənəyə malik xalqı bir-birindən ayırmağa nə qədər cəhd etsələr də buna müvəffəq ola bilməyəcəklər.

Azərbaycan Respublikasının xalq şairi Akademik Bəxtiyar Vahabzadə hələ 1966-cı ilin noyabrında «Azərbaycan oğluyam» adlı şeirinin bir yerində demişdir:

*... Nə edək ki, zamanın,
uğursuz yollarında
ikiyə bölünmüşəm
iki başlı, bir qəlbli
bir bədənə dönmüşəm.
Həm Təbriz, həm Bakıdır,
Məkkəm, Mədinəm mənim
elimiz də bir bizim,
dilimiz də bir bizim,
Vətənimiz bir bizim.*

*Olmuşuq bir vətəndə,
Biz bu gün başqa-başqa
Bizim talelərimiz –
Bəs niyə başqa-başqa.*

Müasir Cənubi Azərbaycan şairi Rövşən Xiyavi «Varlıq» dərgisinin 1991-ci il tarixli 2-ci sayında «O taylıq-bu taylıq» şeirində deyir:

*Bir el iki bölük olmaz,
Baş bədəndən ayrı qalmaz.*

ƏDƏBİYYAT

1. İnayətullah Rza. Azərbaycan və Ərran, I çapı, Tehran, 1981; yenə onun: Azərbaycan əz kohəntərin əyyam ta emruz. Azərbaycan və Ərran, II çapı, Tehran, 1988.
2. İnayətullah Rza. Göst. əsəri, II çapı, s. 6-7.
3. Seyid Əhməd Kəsrəvi. Azəri ya zəbane bastaniye Azərbaycan, Hüseyinqulu Katibi, Azərbaycan və vəhdəte milli-ye İran, Təbriz, 1942; Əhməd Kaviyandır. Tarix-i Rzaiyyə, Tehran, 1965; yenə onun. Tarix-i ümumi ye Azərbaycan, Tehran, 1967; Cəmaləddin Fəqih. Atropatekan və nehzəte ədəbi, Tehran, 1967; Məhəmməd Cavad Məşkur. Nəzəri be-tarix-i Azərbaycan, asare bastani və cəmiyyətşenasi-ye an. Tehran, 1970, İnayətullah Rza. Soxeni dər piramune Azerbaijan. «Məcəlləye bərrəsiha-ye tarixi», 1969, № 1.
4. Səyavuş Bəşiri, Azər-Azərbaycan, Paris, 1984, I çapı, s. 31–41.
5. Mehرداد Azəri. Azərbaycan və nəğməha-ye taze-ye este-margəran, Tehran, 1982, s. 23.
6. Pirhaşimi T. Arran vilayəti əst əz Azərbaycan. «Varlıq» dərgisi, 1985, № 3–4, s. 54.
7. Yenə orada: s. 55.

8. Doktor Cavad Heyət. Dər bare-ye məqale-ye Azərbaycan kəcast (neveşte-ye ağaye Cəlal Mətini). «Varlıq», 1990, oktyabr–noyabr, № 78–3, s. 26.
9. Yenə orada: s. 27–28.
10. Pirhaşimi T. Göst. əsəri, s. 56.
11. Rəftarnamə-ye Ənuşirəvan be xamə-ye xod-u. M.Şuştərinin fars dilinə tərcüməsi. «Məcəllə-ye bərrəsiha-ye tarixi», 1969, V–VI sayı, s. 86.
12. Mahmud Kaşğari. Divanü-Lüğa-tit-türk.
13. Müxtəsər-i Kitab əl-buldan. Əbubəkr Əhməd ibn İbrahim əl-Həmədani əl-məruf be ibn Fəqih, Leyden, 1885, s. 285.
14. Səməd Sərdariniya. Nəqdə yek noqte əz yek ketab. Ərran vilayəti əst əz Azərbaycan. «Ayne-ye pejuheş» dərgisi, 1997, avqust–sentyabr, № 3, s. 36–37.
15. Yenə orada: s. 38.
16. Həmdullah Qəzvini. Nüzhət əl-qülub. Tehran, 1957, s. 85.
17. «Məcəllə-ye bərrəsiha-ye tarixi», 1967, № 2–4, s. 365–366; yenə həmin dərgi: 1967, № 5, s. 151–152.
18. Gürcü çarı II İraklinin (1762–1798) yanında Rusiya dövlətinin səlahiyyətli nümayəndəsi, rus zabiti, polkovnik Burnaşev 1786-cı ildə həmin əsəri yazmış və 1793-cü ildə Kurskda çap etdirmişdir.

Tarix və onun problemləri, 3/4

«Tuna» mətbəəsi, 1999

İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA KƏSRƏVİÇİLİK VƏ ONUN YENİ TƏZAHÜRLƏRİ

İran tarixinə dair müxtəlif və çoxlu ilk mənbələrin, əlyazmaların mövcud olmasına baxmayaraq, İran tarixinin, demək olar ki, əksər mühüm məsələləri xarici ölkə tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmış, qiymətli tarixi əsərlər meydana çıxmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən İran tarixçiləri fəallaşmış, ayrı-ayrı dövrlərin, yaxud bütövlükdə İran tarixinin tədqiqinə dair əhəmiyyətli kitablar yazılmışdır.

İran tarixşünaslığının formalaşması, əlbəttə, ayrıca bir tədqiqatın mövzusuudur. Bizi maraqlandıran isə budur ki, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq yenidən ayaq açan İran tarixşünaslığında Pəhləvi rejiminin diktəsi ilə antitürk, antiazərbaycan əhval-ruhiyyəsi özünə yer tapmağa başladı. Bu əhval-ruhiyyə tezliklə bir siyasi istiqamətə çevrilərək günümüzədək, əvvəl Şahlıq İranında, ondan sonra isə İran İslam Respublikasında tarix kitablarının, dərsliklərin, elmi-kütləvi jurnalların, hətta publisistik qəzet məqalələrinin ideya məzmununu formalaşdırdı. Təəssüf ki, bəzi Cənubi Azərbaycan alimləri şahlıq rejiminin bu şovinist siyasətinin həyata keçirilməsində çirkin alətə çevrildilər.

Biz bu yazımızda İran tarixşünaslığında öz dəst-xətti, xüsusi xidmətləri olan Əhməd Kəsrəvi, onun bugünkü davamçıları və onlara qarşı mübarizə haqqında müxtəsər məlumat verəcəyik. Bu daha çox onunla əlaqədardır ki, son illərdə İranda Azərbaycan Respublikası, o cümlədən Azərbaycan xalqı, onun dili, mənşəyi, mədəniyyəti, dövlətimizin daxili və xarici siyasəti əleyhinə təbliğatlar daha da genişlənir, planlı və ardıcıl xarakter alır. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi və vəhdəti yolunda Azərbaycan Respublikasının fəaliyyəti gözdən salınır, Azərbaycana zidd təbliğatlarda bir nəzəri «zəmin» kimi kəsrəviçiliyə daha çox istinad edilir.

Əlbəttə, Azərbaycan tarixşünaslığında, elmi-ictimai fikrində kəsreviçiliklə əlaqədar vaxtilə dəyərli elmi-tənqidi əsərlər, məqalələr yazılmışdır. Görkəmli tarixçi və dilçilərimizdən Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Yusif Yusifov, Şövkət-xanım Tağıyeva, Mirəli Seyidov, Saleh Əliyev, Qiyasəddin Qeybullayev, V.Qukasyan, Tofiq Hacıyev, Nizami Xudiyev, Firidun Cəlilov, K.Əliyev, Teymur Bünyadov, Süleyman Əliyarov, Qurban Bayramov, Seyidağa Onullahi, Vidadi Mustafayev, Tofiq Köçərli, Yaqub Mahmudov, S.Musayev və başqalarının Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmasına dair tədqiqatları Ə.Kəsrevi və kəsreviçiliyə tutarlı cavab olmuşdur. Bununla belə, bu mövzuya yenə qayıtmağa ehtiyac vardır.

Seyid Əhməd Kəsrevi Seyid Qasım Təbrizi oğlu 1890-cı il sentyabrın 30-da Təbrizdə ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Təbrizin qədim mədrəsəsində ərəb dili və ədəbiyyatını, elmlərin ibtidasını (əsas başlanğıcları) öyrənmiş, sonra Təbrizdəki Amerika məktəbini bitirmiş, elə orada da dərslər demişdir. Xristian müəllimlərlə yanaşı çalışmış, ingilis dilini də mükəmməl öyrənmişdir. Həmin vaxtlar demokrat partiyasına daxil olmuş, Tehrana gələrək Ədliyyə sistemində çalışmağa başlamışdır. Xuzistan əyalətinin ədliyyə rəisi olmuş, məhkəmə orqanlarında yüksək vəzifələrdə işləmişdir, lakin həmin nazirliyin rəhbərliyi ilə ixtilaflarına görə istefa vermiş, ömrünün sonuna kimi vəkillik etmişdir. 1934–1942-ci illərdə «Peyman» jurnalını nəşr etmiş, sonra «Bayraq» qəzetini buraxmışdır. Eyni zamanda müəllimliklə məşğul olmuşdur. O, İranın bir çox ədib, şair və ürfan sahiblərini kəskin tənqid etdiyinə, həm də başqalarından fərqli olan xüsusi əqidəyə malik olduğuna görə təqib olunmuş, onun ustad (professor) vəzifəsinə keçməsinə imkan verilməmişdir. 1946-cı ildə məhkəmə salonunda vəkillik vəzifəsinə yerinə yetirdiyi vaxt bir əleyhdarı onu qətlə yetirmişdir¹.

Türk, fars, ərəb, ingilis, fransız və erməni dillərini bilən Kəsrevi tarix, ədəbiyyat, iqtisad, ictimai elmlər, din və təriqət

sahəsində çoxlu tədqiqatlar aparmış, xüsusilə İran Məşrutə hərəkatına, Azərbaycan tarixinə dair qiymətli əsərlər yazmışdır².

Ə.Kəsrəvi ictimai-dini xarakterli əsərlərində xurafatı, hər cür dini radikalizmi tənqid edirdi. Onun irəli sürdüyü «pak din» ideyası ətrafında bir çox adamlar, xüsusilə gənclər toplanaraq, ölümündən sonra da onun ideyalarını davam etdirməyə çalışırdılar.

Təəssüf ki, sıradan bir tədqiqatçı olmayan Ə.Kəsrəvi Azərbaycana aid tədqiqatlarında Pəhləvi rejiminin ideoloji xəttindən çıxış edərək Azərbaycanın adı, Azərbaycan xalqı, dili barəsində qeyri-elmi konsepsiya irəli sürmüş, əslində, əsrlər boyu fəlan həyata keçirilən antitürk, antiazərbaycan siyasətinə yeni şəraitdə nəzəri-ideoloji zəmin yaratmışdır. O, «Şəhriyərane qomnam» (Adı itmiş hökmdarlar) kitabında 1918-ci ildə Azərbaycanın şimalında Azərbaycan Cümhuriyyəti təşkil edilərkən bu müstəqil dövlətin «Azərbaycan» adlandırılmasını qəbul etməyərək yazırdı: «...Bilmirdik ki, bizim Arranlı qardaşlarımız öz torpaqları üçün azad hökumət yaradanda və ona ad qoyanda nə üçün tarixi və qədim adı bir kənara qoyaraq Azərbaycan adına əl uzatmışlar? Bundan nə fayda əldə etmək niyyətində olmuşlar? Bizim Arranlı qardaşlarımız özlərinin milli və azad həyatının başlanğıcında öz məmləkətlərinin tarix və keçmişinin arxasına təpik vurmaqla o qədər ziyan vurmuşlar ki, tarix hələ belə şey eşitməmişdir»³.

1926-cı ildə yazdığı «Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili» əsərində Ə.Kəsrəvi belə bir müddəa irəli sürürdü ki, guya, Azəri dili fars dilinin ləhcələrindən biri olmuşdur və azərbaycanlıların da mənşəyi məhz farslara dayanır.

Təəssüf ki, Ə.Kəsrəvinin yanlış və xüsusi niyyətlə irəli sürdüyü bu konsepsiya həm İran, həm də dövrün dünya tarixçi və dilçilərinin bir qismi tərəfindən əsas götürülmüş, İranda və keçmiş SSRİ-də müxtəlif təmayüllü tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Maraqlı cəhət bundadır ki, şahlıq rejimi dövründə, eləcə də İslam inqilabından sonra da davamlı şəkildə yeridilən kəsrəviçilik xətti, son aylarda mətbuata daha çox yol tapmağa başlamışdır. Halbuki, bunun əksi müşahidə edilməli, İranın çoxmillətli bir ölkə olduğu, buna görə də milli ideallara və dəyərlərə ehtiram göstərilməsi təmin olunmalıdır. Ədalət naminə qeyd edilməlidir ki, 1979-cu ildən sonra, İslam inqilabının ilk illərində ölkədə imkan verilən mətbuat azadlığından istifadə edən bir çox mütərəqqi Cənubi Azərbaycanlı ziyalılar, alimlər kəsrəviçiliyi elmi cəhətdən əsaslı tənqid edən dəyərli məqalələr yazmışlar. «Varlıq» dərgisində, həmçinin ayrı-ayrı qəzet və dərgilərdə Doktor Cavad Heyət, Həmid Nitqinin, M.Fərzanənin, Hüseyn Məhəmmədzadənin, Məhəmməd Tağı Zehtabinin, Q.Beqdelinin, S.Sərdarniyanın, R.Rəisniyanın azadlıq fədaisi, mərhum Səməd Behrənginin əsərləri və məqalələri bu qəbildəndir.

Xatəmi hökuməti formalaşdıqdan sonra ölkə mətbuatında senzuranın yumşaldılması nəticəsində bəzi mütərəqqi fikir sahibləri, milli ziyalılar tək-tək hallarda mətbuat səhifələrində çıxış edərək dövlət səviyyəsində yeridilən antitürk siyasətinə etirazlarını bildirirlər. Lakin nadir hallarda belə çıxışlara nail olunduqda da bu cür obyektiv və haqlı yazılara mərkəzi mətbuatda heç bir vəchlə yol verilmir. Hətta mətbuatda senzuranın götürülməsini təkid edən Mədəniyyət və İslami İrşad naziri Ataollah Mühacirani, radikal ruhaniliyin rəhbərləri, Parlamentin spikeri Natiq Nuri və başqaları tərəfindən təzyiqlərə məruz qalır⁴.

«Əbrar» qəzetinin 31 dekabr 1997-ci il sayındakı «Vüsal günü», 3 yanvar 1998-ci il sayında «Bakının abırsızlığı», 8 yanvar 1998-ci il sayında «Bakı qırmızı xətti keçir» məqalələrində və başqa qəzet-jurnallarda Azərbaycan Respublikası, Azərbaycan türkləri, türk dili və s. məsələlərin amansızcasına təhrif edildiyi, Arazın şimalında və cənubunda yaşayan vahid

Azərbaycan xalqının guya bir-birindən tam fərqli olan müxtəlif xalqlar olduğu irəli sürüldüyü bir vaxtda, əlbəttə, mərkəzi mətbuatdan obyektiv mövqe gözləmək də əbəsdir.

Sonrakı yazılarımızda biz kəsrəviçiliyin və onun yeni modern təzahürlərinin həm İranda, həm də İran hüduqlarından kənarında elmi tənqidinə dair ətraflı məlumat verəcəyik. Bu yazıda yalnız Tehranda yaşayan və uzun illərdir ki, Azərbaycan dilinin məktəblərdə və universitetlərdə tədrisinə nail olmaq üçün mübarizə aparan Hüseyn Məhəmmədzadənin iki məqaləsinə istinad etməklə kifayətlənirik.

«Ümid-e Zəncan» qəzetinin 12 noyabr 1997-ci il sayında Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiqin «Novçehayi Kəsrəvi çera toriki setizi» (Kəsrəvinin əl uşaqları, nə üçün türkə düşmənçilik edirsiniz) məqaləsi üzərində bir qədər ətraflı dayanacağıq. Müəllif bundan əvvəl də «Əhməd Kəsrəvi uşaqları» adlı məqaləsində Azərbaycan türklərinin mənşəyini, dilini, tarixini təhrif edən məlum elmə zidd və antitürk fikirlərin müəllifi kimi tanınan Ə.Kəsrəvinin bədnam dəst-xəttini bu gün davam etdirənlərə müraciət etmişdi. Bu məqaləsində də Hüseyn Məhəmmədzadə İran Təhsil Nazirliyinin dərsləklər üçün məsuliyyət daşıyan məmurlarını tənqid edərək, dərslə kitablarında türkə qarşı düşmənçilik hissi aşıl原因ları qərəzçilikdə, savadsızlıqda ittiham edir. Onun «Nə üçün dərslə kitablarında türkə düşmənçilik aşılır?» – sualına Təhsil Nazirliyinin mütəxəssisləri kəsrəvisayağı belə cavab vermişlər: «Azərbaycan dili fars dili olmuşdur və Azəri adını daşımışdır, monqollar 606-cı ildə (hicri təqvimi) bu dilin haqqını tapdalayaraq onun adını türk dili qoymuşlar». H.Məhəmmədzadə yazır ki, bu cənablar Pəhləvi rejiminin rəvac verdiyi bu cür türk düşmənçiliyinə nə üçün yol verirlər? Türk dili fars dilinin necə növü ola bilər, necə azəri adlana bilər? «Azəri» sözü özü türk tərkibidir, *Az-ər-i*, yəni türklərin «az tayfasına mənsub igidlər»i anlamındadır. Əgər «azəri dili» deyilən bir dil olmuşsa,

nə üçün ondan heç bir şifahi, yaxud yazılı nümunə qalmamışdır? Heç bir Azərbaycan şairi bu dildə şeir qoşmamış, bir daşda belə bu dilin izi həkk olunmamışdır? «Az»ların yaşadığı 7 min illik tarixi olan Azərbaycanda, o cümlədən Həmədanda, Savədə və İranın başqa yerlərində bu azəri dilinə dair nə üçün heç bir məlumat yoxdur? Kəsrəvi və tərəfdarlarının «Azəri xalqı və dili» barədə irəli sürdükləri, «sənəd» kimi qələmə verdikləri yalnız bundan ibarətdir ki, Hümam Təbrizi bu dildə bir neçə beyt yazmışdır. Halbuki bu beytlər tat dilindədir. Bu məsələ ilə əlaqədar, müəllif on iki il əvvəl çap olunmuş «İran tatlınınin ləhcələri və yəhudi tatlari» əsərinə müraciət etməyi tövsiyə edir.

Kəsrəvinin davamçıları Şeyx Səfi Ərdəbilinin bir cümləsini və üç beytini misal gətirib bunların azəri dilində olduğunu irəli sürürlər. H.Məhəmmədzadə həmin cümlə və beytlərin də talış dilində olduğunu təkzib edilməz şəkildə sübut edir və göstərir ki, bəzi türk şairləri Şeyx Səfi kimi, hərdən şeirlərində talış dilində beytlər və kəlmələr işlətmişlər. Həmin cümlə və beytlərin işləndiyi Şeyx Səfinin «Qara məcmuə» əsəri də türkcədir və hazırda Tehranın «Mələk» kitabxanasında saxlanılır.

Kəsrəviçilərin savadsızlığı bunda görünür ki, dərslər kitablarında yazırlar ki, Atabəylərin, Elxanilərin, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların təsiri altında Azərbaycanda türk, fars və azəri dillərindən «Türk-azəri» adını daşıyan bir dil əmələ gəlmişdir. Hüseyin Məhəmmədzadə təəssüflə bildirir ki, İranın mərkəzi qəzetlərində bu cür cahilanə sərsəmliklərə cavab verməyə imkan verilmir. Həqiqət isə bundan ibarətdir ki, dünyada geniş bir coğrafiyada yayılan, 300 milyondan çox müsəlmanın danışdığı türk dili iki qoldan: qərb və şərq qollarından ibarətdir. İran türkcəsi türk dilinin qərb qoluna aiddir və Cənubi Qafqaz, Sivaca qədər Kiçik Asiya, Şərqi İraq, Kərkük əyaləti, İranın bütün Şimal-Qərbi, Savə, Həmədan, Mərkəzi

İranda və Xorasanda bir çox vilayətlərin əhalisi, Girmandakı «As»lar, Şirazdakı qaşqaylar bu dildə danışırlar.

Məqalədə sonra H.Məhəmmədzadə «Ümid-e Zəncan»ın oxucularına, alimlərə və vəzifə sahiblərinə müraciət edərək aşağıdakı sualları nəzərə çarpdırır və bu mövzuda mübahisə açmağı təklif edir:

- Nə üçün İranda nəşr edilən dərslər kitablarında türklərin mədəniyyəti qəsdən gözdən salınır və təhrif edilir?
- Dərslər kitablarında İranlı gənclərə nə üçün İran, türk mədəniyyətinə xeyirxah münasibət yox, kəsreviçilik ideyaları təbliğ edilir?
- Nə üçün dərslər kitablarında paniranizm, şovinizm, irqçilik, hətta şahpərəstlik təbliğ edilir?
- Dərslər kitablarında nə üçün sətirlərərsası türklərə və türk dilinə rişxənd edilir, İran türkcəsi İrandan kənardakı türkcəyə qarşı qoyulur?
- Nə üçün dərslər kitablarında İran türklərinin bütün dünyada iftixar doğuran Dədə Qorqud, Qutadğu bilik, Hədiqətüs-süəda, Heydər babaya salam və s. əsərləri əks olunmur, Nəsimi, Füzuli, Nəbati, Vaqif və başqaları ki həm iranlı, həm də şiədirlər, onlar barəsində heç nə yazılmır? (Burada H.Məhəmmədzadə, əlbəttə, ifrata varır, onun Azərbaycan şairlərini iranlı adlandırması ilə razılaşmaq olmaz – E.M.).
- Nə üçün İran türkcəsində bir dərslərlik belə indiyədək buraxılmır? İran dövlətinin Əsas Qanununun 15-ci maddəsinə uyğun olaraq milli dillərin inkişafı və işlənməsi niyə təmin edilmir?

Müəllif hər kəsi bu suallar ətrafında düşünməyə və mübahisə açmağa dəvət edir. H.Məhəmmədzadə nikbinliklə və qətiyyətlə bildirir ki, türk dili İranda öz layiqli yerini tutmalıdır. İran türklərinin məktəblərdə türk dilində dərslər alacaqları gün uzaqda deyildir. Türkcə yazan ədib və şairlər əsərlərini türkcə çap etdirməyə nail olacaqlar. Türk dili keçmiş çağlardakı kimi

islamın qılıncı olaraq kəsərli olacaqdır, hər cür kəsreviçiliyin və türkə düşmənçiliyin başını əzəcəkdir.

H.Məhəmmədzadə Tehrandə çap edilən «Mobin» qəzetinin 20 dekabr 1997-ci il tarixli nömrəsində «Can Azərbaycan!» rubrikalı, türkcə məqalələr verilmiş 4-cü səhifəsində dərc edilmiş «Pəhləvi rejiminin islamçılıq və türklük ilə düşmənçiliyi» məqaləsində də ölkədə Foruği, Kəsrevi və Pur Davud başda olmaqla aldadıcı şüarlarla həm islama, həm də türkçülüyə qarşı planlı və məqsədyönlü mübarizə aparıldığını ifşa edir. Göstərir ki, o zaman da «paniranizm» təbliğ edən, ölkədə «yeni iranlılar» nəslini yetişdirmək istəyən hakim ideologiya farslarda şovinizm aşıladığı kimi, türk gəncləri arasında da «Siz türk yox, azərisiniz, müsəlman yox, iranlısınız» kimi qondarma nəzəriyyəni aşılayırdılar.

İranda islamdan öncəki şahənşahlıq zamanları təbliğ olunurdu. Əlbəttə, bütün bunlar zaman-zaman Azərbaycan türklərinin və digər mütərəqqi qüvvələrin ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı. İslam inqilabı şahənşahlıq rejimini devirdiyi kimi, həmin saxta nəzəriyyələrə də zərbə vurdu. Müəllif yazır ki, təəssüf ki, həmin saxta nəzəriyyələri bu gün də davam etdirənlər var, lakin indi islamçılıqla yox, türkçülük mübarizə edirlər. Bu pis niyyətli nöqərlər bizim balalarımıza «kiçiklik hissi» aşılamağa cəhd edirlər. Bunları ifşa və rüsvay etmək, iç üzlerini tanımaq və tanıtdırmaq hamımızın vətəndaşlıq borcudur.

İranda elmi və publisistik ədəbiyyatın və mətbuatın izlənməsi təsdiq edir ki, kəsreviçiliyə indi rəvac verilməsi ictimai-siyasi və milli-mədəni həyatın müxtəlif sahələrində mümkün ola biləcək demokratik dəyişikliklərin qarşısını almaq, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının sabitlik və inkişaf yoluna düşərək bütün dünya azərbaycanlıları, xüsusilə Cənubi Azərbaycanlılar üçün bir mənəvi-siyasi dayağa çevrilməsinin göstərə biləcəyi təsiri zərərsizləşdirmək məqsədilə İran hakim dairələrinin yeritdiyi siyasətlə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Kəsrəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında bax: Ə.Kəsrəvi. Zendeqani-e mən (mənim həyatım), Tehran, 2535, şahlar təqvimi miladi Dairətülməarif farsı (Ensiklopediya), 2-ci cild, 1-ci hissə, Tehran, 1356 (1978).
2. Bax: İran məşrutə tarixi, Tehran, 1943; Azərbaycanın 18 ilinin tarixi, Tehran, 1943; Şeyx Səfi və sülaləsi, Tehran, 1943; Adı itmiş hökmdarlar, Tehran, 1930 (burada ərəblərin işğalından sonra Azərbaycanda hökmranlıq edən sülalələrdən bəhs edilir), Nadir şah, Tehran, 1944; Azəri, ya Azərbaycanın qədim dili, Tehran, 1926 və b.
3. Şəhriyarane qomnam, s. 265, Əmir Kəbir nəşriyyatı, 1335.
4. Bax: «İran Deyli», 6 yanvar 1998.

Tarix və onun problemləri № 3, 1998

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANI İRAN TARİXSÜNASLIĞINDA

(Xiyabani və Seyid Əhməd Kəsrəvi)

I məqalə Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında İranda fars dilində bir sıra əsərlər çap edilmişdir. Lakin Şeyx Məhəmməd Xiyabani haqqında ən obyektiv və mükəmməl əsər S.Əli Azərinin 1949-cu ildə yazılmış və 1950-ci ildə Tehranda çap olunmuş «Qiyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz» (Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin Təbrizdə qiyamı) əsəridir. Həmin əsər Tehranda ikinci dəfə 1967-ci ildə nəşr edilmişdir¹.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dost və tanışlarından bir neçə nəfəri, o cümlədən Hacı Məhəmmədəli Ağa Badamçının qələmindən çıxmış «Şərhe hal və eqdamate Şeyx Məhəmməd Xiyabani» adlı əsər 1926-cı ildə Berlində, 1957-ci ildə Tehranda nəşr edilib². Həmin əsərə Rzazade Şəfəq 1925-ci il oktyabrın əvvəllərində 16 səhifəlik (s. 7–22) müqəddimə yazmışdır. S.Əli Azərinin əsərinə isə 1950-ci il yanvarın 30-da Səid Nəfisi müqəddimə yazmışdır (birinci çapında səh. yoxdur, ikinci çapında isə səh. 5–6).

İran tarixşünaslığında əvvəllər Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkətinə qoşulmuş və sonralar bu hərəkətdən uzaqlaşaraq Şeyx Məhəmməd Xiyabani və onun qiyamına qarşı çıxaraq müxalifət dəstəsi yaratmış Seyid Əhməd Kəsrəvi «Tarix-i məşrutiiyyəte İran», «Tarix-i hicdəh sale-ye Azərbaycan», «Zendəqani-ye mən» və ən nəhayət, İran-şəhr kimi məşhur olmuş Berlində nəşr olunan «İranşəhr» qəzetinin baş redaktoru və məsul katibi Hüseyin Kazımzadə Təbrizinin xahişi ilə «Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani» adlı xatirələrini 1923-cü ildə Əhvazda yazmışdır. Əlyazma şəklində olan həmin əsər uzun müddət işıq üzü görməmiş və ən nəhayət, Əhməd Kəsrəvinin Oksford Universitetinin aspirantı olan nəvəsi Bozordmehr Kəsrəvi

tərəfindən fotosurəti 1995-ci ilin mart ayında doktor Məhəmmədəli Humayun Katuziyana təqdim edilmiş və həmin əlyazma müqəddimə və altı fəsildə onun tərəfindən 1997-ci ildə Tehranda çap edilmişdir. Katuziyan həmin əsərə 86 səhifə şərh yazmış, bundan əlavə 6 səhifə həcmində «Kəsrəvinin əlyazmasının əhəmiyyəti» başlığı altında yazı vermişdir. Əsərin sonuna coğrafi və şəxs adları göstəricisi də verilmişdir³.

Yervand Abrahamyanın «İran beyn-e do enqelab» (İran iki inqilab arasında) adlı ingilis dilində yazdığı, Əhməd Gülməhəmmədi və Məhəmməd İbrahim Fəttahi tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş əsərində Şeyx Məhəmməd Xiyabani qiyamına toxunulmuşdur⁴.

İranda nəşr edilmiş bir sıra tarixi əsərlərdə də Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəxsiyyəti, fəaliyyəti və qiyamı barədə yeri gəldikcə bəhs edilmişdir. Lakin məqalənin mövzusu, əsasən, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Əhməd Kəsrəvi olduğu üçün biz onların icmalını verməyi zəruri hesab etmirik.

Qeyd etməliyik ki, keçmiş SSRİ-də Cənubi Azərbaycan tarixi üzrə dərin tədqiqatçı kimi tanınmış tarix elmləri doktoru, professor Şövkət Tağıyeva ilk dəfə Moskvada Şeyx Məhəmməd Xiyabani mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir və həmin əsər sonra çap olunmuşdur⁵.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəxsiyyəti haqqında

İran tarixşünaslığında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəxsiyyəti haqqında birmənalı fikir söylənilməmişdir. Onun şəxsiyyəti və qiyamı barədə əksər tədqiqatçı alimlər obyektiv fikir söyləyərək, onu «mənəvi mücahid», «təcəddüd yolunun şəhidi» adlandırmışlar. Yalnız Əhməd Kəsrəvi şəxsi-qərəzlik edərək Şeyx Məhəmməd Xiyabani barədə iftiralər yazmış və 1920-ci il Xiyabani hərəkatının mahiyyətini və tarixini saxtalaşdırmışdır.

Doktor Rzazadə Şəfəq hələ 1925-ci ildə yazmışdır: «Tarix hər nə desə və ya deməsə, yeganə həqiqət bundan ibarətdir ki, Şeyx Məhəmməd Xiyabani mənəvi mücahidlərdən biri olmuşdur ki, onu gələcək nəsil qarşısında böyüdəcəkdir. Şeyx Məhəmməd Xiyabani öldü, qara torpaq altına getdi. Onun qatilləri, hətta onun nəşinə də hörmətsizlik edənlər indi diridirlər. Onların bəzisi hələ də hörmət sahibidirlər. Lakin həqiqət budur ki, Şeyx diridir, onlar ölü. Şeyx ictimai əfkarı islah etməyə çalışırdı və o yolda da öldü. Təcüddüdxahlar həmin yolu getməlidirlər»⁶.

Səid Nəfisi 1950-ci il yanvarın 11-də S.Əli Azərinin «Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz» adlı əsərinə yazdığı müqəddiməsində deyir: «Mərhum Şeyx Məhəmməd Xiyabani İranın müasir tarixinin ən yüksək, hörmətli pəhləvanlarından olmuşdur. Bu kişi özünün siyasi həyatı boyu heç vaxt ləkələnmədi. O əcnəbilərlə bağlı deyildi, öz diyarına və İran torpağına eşq və məhəbbətdən başqa heç bir təmənnası yox idi. Əksinə, bir çoxlarına xas olan vəzifəpərəstlik, şöhrətpərəstlik, lovğalıq, xudbinlik kimi xüsusiyyətlər ona yad idi. Hər şeydən öncə, onun İrandan heç bir maddi intizarı olmamış, digərlərində olan alçaqlıqlar və uzağı görməməzlik onda olmamışdır. Bu kişi neçə il İranın siyasətçilərindən ən təsirlisi olmuşdur. İstər Tehranda və istərsə Təbrizdə hadisələrin baş verməsində və gedişində onun varlığı çox təsirli olmuş və tam asanlıqla öz nüfuzundan istədiyini əldə etmək üçün faydalanmışdır. Bununla belə, sadə həyatında kasıb, əliboş yaşamış və dünyasını tərk edərkən, hətta digər kasıbların qara gün üçün topladığı ehtiyat mal-dövlət də onda olmamışdır»⁷.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin həmkarı Hacı Məhəmməd-əli Badamçı üsyançıların məqsədini belə izah edir: «Daxildə islahat aparmaq, maarif şəbəkələrini genişləndirmək intizamlı bir ordu yaratmaq, iqtisadi islahatlar aparmaq, milli müəssisələr təşkil etmək, İranda qüdrətli bir nazirlər kabinəsi vücuda

gətirmək və onun vəzifəsi ilə İrandakı hərc-mərcliyə, dərə-bəyliyə son qoymaq. Maliyyə işlərini sahmana salmaq, mədənləri işə salmaq, yolların abadlaşdırılması və bir sözlə, ölkənin çarxlarını tərəqqi və mədəniyyətə doğru yönəltmək onun məramı idi. Bu hərəkət Təbrizdən başlamışdı və bu hərəkətin bütün İrana yayılacağına ümid edirdilər. Həqiqətən, 1920-ci ildə altı aya yaxın bir dövrdə üsyançılar tam mətanətlə öz planlarını həyata keçirir və hər cür təfriqə, fəsadın, fitnənin qarşısını alırdılar. Hacı Məhəmmədəli ağa Badamçı daha sonra yazır ki, bitərəf şəxslərin şahidliyinə görə Təbrizin milli üsyanı olmasaydı və ya bu hərəkət digərlərinin əlində olsaydı, mütləq ölkə anarxiya və hərc-mərcliyə doğru gedib, nəhayət, şimal qonşumuzun (yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin) kökünə düşəcəkdə və bunun üçün əsas şərait hazır idi. Yalnız Demokrat fırqəsinin vətənpərvərliyi və fədakarlığı, ağıllı, dərrakəli, mərhum Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin bacarıqlı tədbirləri nəticəsində bütün bu bəlalar selinin qarşısı alındı, ölkəni bədbəxtlikdən xilas etməklə İranın istiqlaliyyətini qoruyub saxladı və əhalinin mal və namusunu yolkəsənlərdən, quldurlardan qorudu. Mərhum Xiyabaninin ölkəyə etdiyi təkcə bu böyük xidmətini bütün dost və düşmən qüvvələr etiraf edirlər. Onlar şahiddirlər ki, demokratlar və onların sevimli liderinin vətənpərvərlik və İranın əzəmətini qoruyub saxlamaqdan, azadlığın təmini və Əsas Qanunun möhkəmləndirilməsindən başqa, digər məqsədi olmamışdır. Şəxsi-qərəzlik edənlərə, kifayət qədər məlumatları olmadıqları üçün demokratlara iğtişaşçı və ya Azərbaycanı İrandan ayırmaq töhməti vuranlara lənət edirlər⁸.

Əslində, Seyid Əhməd Kəsrəvi Azərbaycanın adının dəyişdirilib «Azadistan» qoyulmasından sui-istifadə edərək «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin» adına da etiraz etmişdir. Əhməd Kəsrəvi yazır ki, 1920-ci il aprelin 25-də Səttarxanın döyüş yoldaşlarından Əli Əmirxizi Demokrat partiyasının əksər üzvlərinin, həmçinin Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin

razılığı ilə təklif etdi ki, Azərbaycan məşrutə yolunda çalışmış və azadlığı İrana o almışdır. Adını «Azadistan» qoyaq. Bu vaxt «Azərbaycan» adı bir çətinliklə üzbəüz olmuşdu. Çünki Rus imperatorluğu devrildikdən sonra Qafqaz türkdilliləri Bakıda və onun ətrafında kiçik bir respublika təşkil edib, onu «Azərbaycan Cümhuriəsi» adlandırmışdılar. O ərazinin adı kitablarda «Arran»dır. Lakin bu ad dillərdən düşmüşdü. Digər tərəfdən həmin «Azərbaycan Cümhuriəsi»nin əsasını qoyanların ümid və arzusu bu idi ki, Azərbaycanı birləşdirsinlər. Buna görə də bu adı öz əraziləri və respublikaları üçün qoymuşdular. Azərbaycanlılar isə belə bir birləşməyə razılıq vermədikləri və iranlılıqlarına göz yummadıqları üçün qafqazlıların bu ad qoymasından bərk incidilər. Ad qoyulub, keçən keçmişdi. Adamlar deyirdilər ki, yaxşı olar ki, öz əyalətimizin adını dəyişək. Və «Azadistan» təklifi də buna əsasən irəli sürülmüşdür. Xiyabani bu adı qəbul etdi və göstəriş verdi ki, kağız blanklarında bu addan başqa digər ad yazmasınlar. Bununla, Xiyabani bu məsələni öz tələblərinə bir pərdə (yorğan) etdi. Çünki o, Tehran ilə müzakirələrində deyirdi: «Azadistan dövlətini rəsmiyyətlə tanımalıdır»⁹.

İlk dəfə Kəsrəvi Azərbaycanın şimal hissəsinin «Azərbaycan» deyil, «Arran» adlandırılması ideyasını irəli sürmüşdür. Sonralar İranın fars şovinistləri, o cümlədən İnayətullah Rza da¹⁰ həmin fikri davam etdirmişlər. Bundan əlavə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Cənubi Azərbaycanı Şimali Azərbaycana birləşdirmək ideyasını da Əhməd Kəsrəvi özündən qondarmışdır. Əksinə, o vaxt, yəni 1919-cu il Paris konfransında İran dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən ərazi iddiasında idi. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin və onun lideri Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin hələ İran Demokrat Firqəsinin Əyalət Komitəsinin 1917-ci il 18 noyabr tarixli konfransında «Azərbaycanın indiki vəziyyəti və firqənin ona nisbət xətt-hərəkəti» başlıqlı müraciətində deyilirdi: «Əyaləti Konfrans belə hesab

edir ki, Azərbaycan əyaləti İran məmləkətinin ayrılmaz hissəsi olub və son zamanlar baş vermiş hadisələr demokratların diqqətini özünə cəlb etmişdir»¹¹.

Digər tərəfdən azərbaycanlılar o vaxt belə bir iftiraya cavab verərək demişdilər: «Azərbaycan İranın ayrılmaz hissəsidir», «İran Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir»¹².

Əhməd Kəsrəvi özü Azərbaycan Demokrat Firqəsinin üzvü olduğu halda, firqədən ayrılıb «Tənqidiyyun» adlı başqa bir dəstə yaradıb azadlıq hərəkatına zərbələr vurur, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və onun lideri olduğu Azərbaycan Demokrat Firqəsinin hər bir müsbət addımını qərəzli tənqid atəşinə tuturdu. Kəsrəvi Azərbaycanın muxtariyyətinin əleyhinə idi. Məhz buna görə də Xiyabani və onun tərəfdarlarını separatçılıqda təqsirləndirirdi. Lakin əslində, hətta Xiyabani əleyhinə olan dəstə, yəni Əhməd Kəsrəvi, doktor Zeynəlabdin xan, Əliağa Heyət, Mirzə Bağır Təliə, milliyyətçə Bakı ermənilərindən olan Soltanzadə deyirdilər ki, Xiyabani qalib gəlmiş olsaydı, Azadistanı İrandan ayırardı. Bir dəstə isə həqiqətən, Azadistanın İrandan ayrılıb müstəqil dövlət, respublika olması tərəfdarı idi. Əslində, Xiyabaninin son hədəfi milli hökuməti möhkəmləndirib genişləndirmək idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycanda, sonra bütün İranda demokratik hökumətin yaradılması demək idi. Şeyx Məhəmməd Xiyabani İran dövlətindən tələb edirdi ki, Azadistan dövlətini rəsmən tanıсын. Bunun mənası o idi ki, onun hökuməti İran dövləti tərəfindən rəsmiyyətlə tanınmalıdır. Hətta İran dövləti Xiyabaniyə xəbər verir ki, Müxbir əs-Səltənə (Hidayət) Azərbaycan valisi təyin edilibdir. Xiyabani cavabında «ona ehtiyac yoxdur və Təbrizə gəlməməlidir» demişdir. Həmin Müxbir əs-Səltənə Təbrizə gəlir və Xiyabani onu Təbrizdən çıxartdırır¹³.

Xiyabaniyə müxalif olan və adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz beş nəfər, o cümlədən Əhməd Kəsrəvi Azərbaycanda Xiyabaninin başçılığı ilə 1920-ci il aprelin 7-də Milli hökumət

qurulduqdan sonra məxfi surətdə Təbriz valisi Eynüddövlənin yanına gedərək, Xiyabanidən şikayət edib üsyanı yatırtmaq üçün onların bəstə oturmasına icazə verilməsini xahiş etmişdilər. 80 yaşlı Eynüddövlə artıq mübarizə etmək qüdrətini əldən vermişdi. Həmişə çalışırdı ki, özünü təmizə çıxarıb yaxşılıq etsin. Digər tərəfdən Eynüddövlə bilirdi ki, Xiyabani ilə müxalifət etməyin faydası yoxdur. Onun azadlıq hərəkatı bütün Azərbaycanda kök salmışdır. O, ürəyində sevinirdi ki, indiyədək Xiyabani ona əl dəyməyib və Təbrizdən çıxarmamışdır. Nəhayət, Kəsrəvi başda olmaqla həmin beş nəfər nəticə almaqdan qayıtmışdılar.¹⁴

Şeyx Məhəmməd Xiyabani bütün nitqlərini Azərbaycan türkcəsində edir və «Təcəddüd» qəzetində çap etdirirdi. O, firqə iclaslarında da Azərbaycan türkcəsində danışırdı. Lakin Əhməd Kəsrəvi bunun əleyhinə idi. Kəsrəvi yazır: «Mən və bir dəstə demokrat, o cümlədən Ağa Seyid Cəlil Ərdəbili «Təcəddüd» heyətində iclas keçirdik və qərara gəldik ki, firqə iclaslarında danışıqlar fars dilində olsun. Bu firqənin əsas tələblərindən biri Azərbaycanda fars dilinə rəvac verməkdən ibarətdir»¹⁵.

Əhməd Kəsrəvi yazır ki, Xiyabani hərəkatı başlamazdan biz onunla düşmənçilik edirdik, hökumət yarandıqdan sonra da ondan incikliyimiz var idi. Lakin fikrimizdə onun zərərinə çalışmırdıq. Xiyabani böyük bir işə əl atmışdı, lakin onun üçün ləyaqətli köməkçiləri az idi. Onun dostlarının çoxu intiqam almaqdan başqa bir iş görmürdülər.

Kəsrəvi bir tərəfdən Eynüddövlənin yanına gedib Xiyabani əleyhinə bəstə oturmağı təklif edirdisə, digər tərəfdən İngiltərənin siyasi idarə rəisi mayor Edmond Təbrizə gəlib Kəsrəviyə deyir ki, eşitmişəm siz bir dəstəsiniz və Xiyabani ilə düşmənçilik edirsiniz, istəyirəm soruşum, əgər dövlət də köməklik etsə, siz Xiyabaniyə qarşı qalxıb, onu aradan apara bilərsiniz? Kəsrəvi cavabında demişdi: «Biz elə iş görə bilmərik, çünki əvvəla, bizim yoldaşlarımızın əksəriyyəti bazar əhlidir və

döyüşmək bacarmazlar. İkinci tərəfdən, Xiyabani hərəkata qalxanda biz öz dəstəmizi dağıtdıq və bizim xeyrimiz onda idi. Üçüncüsü, Xiyabani Azərbaycan adına ayağa qalxdığı üçün biz bu sıçrayışa qarşı onunla çarpışmağı sevmirik».

Sonra Kəsrəvi Vüsuqüddövlənin Azərbaycandakı nümayəndəsi Kərbəlayi Hüseyinə Fişəngçi ilə görüşərkən Fişəngçi ona deyir: «Siz Xiyabani ilə çarpışmağa qalxsanız və hərəkətə gəlsəniz, nə qədər pul istəsəniz dövlət sizə çatdıracaqdır. Kənardan isə atlı dəstələr sizə köməklik edəcəklər». Kəsrəvi cavabında deyir: «Biz belə bir iş görə bilmərik, istəmirik və söhbətə də dəyməz»¹⁶.

Göründüyü kimi, Xiyabani ilə düşmən olan Kəsrəvi inqilabi hərəkətin yüksəlişindən, Milli hökumətin qurulmasından ehtiyat edərək Xiyabaninin başçılıq etdiyi hökumətə qarşı vuruşmaqdan imtina etmişdir. Digər tərəfdən Milli hökumət qurularkən Kəsrəvi dəstəsi artıq dağıdılmışdı. Kəsrəvi yazır ki, Xiyabaninin silahlı çıxışı baş verən gün bir yerə toplaşib məsləhətləşdik. Gördük ki, əgər dəstəmiz ayağa qalxsa, arada toqquşma olacaqdır. İclasımızı dağıtdıq, elan yazıb yaydıq və iclas üçün icarəyə tutduğumuz evi boşaldıb, sahibinə təhvil verdik¹⁷.

Demokratların başçılarından bir neçə nəfər (Kəsrəvinin dostlarından) Firqə komitəsi tərəfindən onun yanına gəlib komitənin tapşırığını Kəsrəviyə çatdırırlar. Kəsrəvi yazır: «Komitə mənə xatırlatdı ki, qabaqcıl, azadixah və demokratiyanın yaxşı ad qazanmış başçılarından olmuşam, lakin «mürtəcelərin» fırıldaqlarına aldanıb disiplindən kənar işlər görmüşəm»¹⁸.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani və onun tərəfdarları dəfələrlə Kəsrəviyə təsir göstərüb, onu tutduğu səhv yoldan çəkəndirməyə çalışırdılar. Əli Azəri yazır ki, firqə məmurları müxalifləri hər yerdə izləyirdi. Üsyançılara göstəriş verilir ki, Ağa Mirzə Əli Heyət və Ağa Mirzə Bağır Təliəni Tehrana sürgün etsinlər. Soltanzadə Əhməd Demokrat Firqəsi üzvləri arasında

nifəq salmağın əsas səbəbkarı idi. Polis idarəsində həbsə alınır, sabahısı (1920-ci il mayın 9-da) hər üç nəfər, yəni Ağa Mirzə Əli Heyət, Ağa Mirzə Bağır Təliə və Soltanzadə Əhməd Kürdüstana sürgün edildilər. Xiyabani və Demokrat fırqəsinin intizamlı məmurları və polis üsyan müxaliflərini gözaltında saxlamışdılar. Xiyabani onların hərəkətlərindən xəbərdar idi və göstəriş vermişdi ki, onları nəzarət altında saxlasınlar. Lakin Kəsrəvinin Xiyabani ilə düşmənçilik etməsinə baxmayaraq, ona qarşı təzyiq göstərilirdi. Xiyabani həmişə Kəsrəvinin vəziyyətini nəzərə alırdı. Xiyabani bilirdi ki, o, maarifçidir və maarifdə onun vücudundan tam istifadə etmək olar. Hətta müxalifləri nəzarət altında saxlayan məmurlara göstəriş vermişdi ki, Kəsrəvini nəzərə alıb, hörmət etsinlər ki, gələcəkdə maarif sahəsində ondan istifadə olunacaqdır. Əli Azəri sözünə davam edərək yazır: «Xiyabaninin gümanı tam düz çıxdı. Mən özüm də Kəsrəvini tarix yazmaq səpkisində yeganə (şəxs) bilirəm. Lakin etibar etdiyim bir adam mənə dedi ki, Kəsrəvi siyasət meydanı və siyasi mübarizə adamı deyildi, «şoviniztlik» məsləkində daha həssas idi. Lakin əməldə yox. O, yersiz olaraq siyasət aləminə qarışmışdı. Gənc, əsəbi və ifratçı idi, təşkilat qaydalarına fikir vermirdi. Qorxaq deyildi. Bəzən kiminlə söhbət etdiyini nəzərə almadan elə sözlər danışır ki, həm tərəfin narazılığına, həm də özünə zərər verməyə səbəb olurdu»¹⁹.

Kəsrəvi özü də etiraf edir: «Xiyabani məni çox müdafiə edirdi. Belə ki, demokratlardan bir dəstəsi məni də İran Şura məclisinə namizəd vermişdi. Bu xəbəri eşitcək özüm gedib dedim: «Mənim 29 yaşım vardır və Məclisə deputat seçilməyimə bir yaşım çatmır. Xahiş edirəm məni irəli sürməyin». Xiyabani bu məsələdən xəbərdar olmuşdu. Ona görə də nitqlərində bir neçə dəfə bu məsələyə toxundu və məni daha artıq müdafiə etdi. Mən də onun xatirini çox istəyirdim. Onu fədakar və bacarıqlı tanıyırdım. Deyirdim: «Partiya təşkil etməkdən məqsədimiz bir iş görməkdirsə, belə bir şəxsiyyətə ehtiyacımız

vardır və onu qiymətləndirməliyik». Xiyabanidən ayrılmaq və onunla düşmənçilik etmək heç vaxt mənim fikrimdən, xəyalımdan keçməzdi. Hələ də unutmamışam ki, 3–4 il bundan öncə yarım gizli iclaslarımız olurdu. Ürəyimdə arzu edirdim ki, bir gün azad olum, ölkə və xalq yolunda fəaliyyət göstərim. Bir gün Fiyuzatın evində oturmuşduq. Xiyabani dedi: «Biz böyük bir bədbəxtliyə düşər olmuşuq. Rus dövləti kimi düşmənimiz vardır. Lakin mən ümid edirəm ki, bu müharibə bir vaxt sona çatacaq və üzümüzə bir yol açılacaqdır. Əgər o da olmasa, birdəfəlik oturub, nə iş görəcəyimizi müəyyən edək».

Əlbəttə, demokratiya və azadlığın qarçısı, öz canını bu yolda qurban vermiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani sağlam tənqidi qəbul edirdi. Lakin burnunu özgə işinə soxan, qərəzli tənqiddə cavab vermirdi. Xiyabani deyirdi: «Həqiqətsiz azadlıq mümkün deyildir. Əqidə azadlığı hər bir siyasətin başında hakimdir. Azadlıq ilə yanaşı, tabeçilik də olmalıdır. Diktator qarşısında müxalifət görməsə, daha da diktatorlaşır. Hər bir əksəriyyətin adı ilə qəti hökm vermək olmaz. Müvəffəqiyyətin ümdə şərti nizam-intizamdır. İntizamdan məhrum olmuş bir təşkilat müvəffəqiyyətsizlikdən daha artıq müvəffəqiyyətsizliyə uğrayıb, həmişə süqut, tənəzzül yolu ilə gedəcəkdir²⁰.

Əhməd Kəsrəvi, hətta Şeyx Məhəmməd Xiyabanini partiyanın pulunu mənimsəməkdə ittiham edərək yazır ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsi Əyalət Komitəsi sandığında 43000 tümən pul olmalı idi. Yoxlanıldıqda məlum oldu ki, orada bir şey qalmamışdır. Olan pullar adamöldürənlərə aylıq maaş kimi verilmiş, partiya rəhbərləri tərəfindən mənimsənilmişdir. Hətta Şeyxin özü Demokrat Firqəsi Əyalət Komitəsi sandığından 7000 tümən borc pul almışdı²¹. Halbuki Şeyx Məhəmməd Xiyabani saf, büllur kimi bir mənəviyyata malik idi. Deyilənə görə, kazak İsmayıl onu öldürdükdən sonra evini qarət etmək istəyir. Heç bir şey tapa bilmədikdə, Şeyxin qadınına deyir: «Camaat deyir ki, Şeyxin xeyli var-dövləti vardır, bəs onlar

hanı?» Həqiqətən, Şeyx Məhəmməd Xiyabani öldürülərkən onun evində heç bir mal-dövlət olmamışdır.

Əhməd Kəsrəvi iddia edir ki, Xiyabani kollektiv rəhbərliyə arxalanmadan, onlarla hesablaşmadan təkbaşına işləyir və əmr, göstərişlər verirdi. Ona yaltaqlıq edənlərə inanıb, hər cür şərait yaradıb, imtiyazlar verirdi. Halbuki elə həmin ikiüzlülər Xiyabani nitq söylərkən əl çalıb, «Yaşasın» deyənlər, Xiyabani öldürülüb, tabutu hambalların çiyinlərində polis idarəsi qarşısına gətirilərkən oraya toplaşıb, əl çalırdılar. Çünki yaltaqlar və ikiüzlülərə növbə çatmışdı ki, azadlıq düşmənlərinə xoş gəlsin deyə öz «məharətlərini» göstərsinlər. Şübhəsiz, o həyasızların bir çoxu dünənədək Xiyabani nitq söylərkən də əl çalıb, «Yaşasın» deyirdilər.

Həmin səfil, ikiüzlü və avaralar Seyid Həmzə qəbiristanlığında Xiyabanini torpağa tapşırana qədər onun tabutu arxasınca gedib həmin əlçalmalarını davam etdirirdilər. O, cansız, ruhsuz (Xiyabani) torpaq altına tapşırılanadək həmin dəstənin əlindən rahat olmadı²².

S.Əli Azəri çox haqlı olaraq yazır ki, təhsil görməmiş iki nəfər, inqilabın əvvəlindən tam vahid baxış və nəzər ilə Təbrizin son qələbəsi və İranda məşruteliyyəti qaytarana qədər böyük bir inqilabi idarə etdilər. Biz eşitmədik ki, o iki mərd mübariz, döyüşkən, dilavər arasında inciklik əmələ gəlmiş olsun. Hətta ruhu şad Kəsrəvinin yazdığı tarixlərdə də Səttarxan ilə Bağırxan arasında kiçicik bir incikliyə işarə olunmamışdır. Lakin bir neçə nəfər alim, ziyalı, şəriət qanunları və islam hüququnu dərinlən bilən şəxslər özlərində bir hümmət, qüvvət tapıb, Xiyabani və onun həqiqi təcəddüdü, intibah, azadlıq tələbi ilə razılaşıb, sazişə gəlib üsyanı qüvvətləndirə bilmədilər. Bu da, şübhəsiz, inqilabın inkişafına, möhkəmlənməsinə ağır zərbə vurdu²³.

ƏDƏBİYYAT

1. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz. Təlife S.Əli Azəri. Tehran, bəhmən 1329, çap-e əvvəl, s. 1–669., Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Neveşte-ye S.Əli Azəri, çap-e dovnom, ba təcđide nəzəre kamel, Tehran, bəhmən mah 1346 s. 1–511.
2. Şərhe hal və eqdamate Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Be qələme cənd nəfər öz dustan və aşenayane u. Berlin 1304, s.1–64, ikinci çapı: Tehran, 2536, s. 1–64.
3. Tarix-i məşrute-ye İran. Neveşte-ye Əhməd Kəsrəvi, Tehran, 2537, XIV çapı; Tarix-e Hicdəh sale-ye Azərbaycan. Neveşte-ye Əhməd Kəsrəvi, I–II cildlər, Tehran, 2537, IX çapı; Zendeqani-ye mən. Əhməd Kəsrəvi, Tehran, 2535; Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Virayəş və moqəddeme-ye doktor Məhəmmədəli Humayun Katuziyan, Tehran, çap – e əvvəl, 1376.
4. Yervand Abrahamyan. İran beyn – e do enqelab. Tərcome-ye Əhməd Qolməhəmmədi, Məhəmməd İbrahim Fəttahi, Tehran, 1377 (I çapı).
5. Тагиева Ш.А. Национально-освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917–1920 гг.
6. Şərhe hale Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Dibaçə, be qələme Rzazade Şəfəq, s. 20–21.
7. Bax: Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz. Müqəddimə. I çapı.
8. Şərhe hal eqdamate Şeyx Məhəmməd Xiyabani, s. 35.
9. Tarix-e Hicdəh sale-ye Azərbaycan, II cild, Tehran, 2537, s. 873.
10. İnayətullah Rza. Azərbaycan və Arran (Albaniya-ye Qəfqaz). I çapı, Tehran, 1360 (1981), s. 11–19.
11. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz. Təlife S.Əli Azəri, I çapı, s. 192, 194.

12. Yenə orada: s. 155–157.
13. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Əhməd Kəsrəvi. Məhəmmədəli Humayun Katuziyanın müqəddiməsi. Tehran, 1376, s. 13–14.
14. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz. Təlife S.Əli Azəri. I cild, s. 314.
15. Əhməd Kəsrəvi. Zendeqani-ye mən, s. 87.
16. Tarixi Hicdəh saleye Azərbaycan. Tehran, 2537, IX çapı, s. 876.
17. Zendeqani-ye mən, s. 97.
18. Yenə orada: s. 98.
19. S.Əli Azəri. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz, I çapı, s. 314–315.
20. Şərhe hal və eqdamate Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Berlin, 1304, s. 58, 61–62.
21. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Əhməd Kəsrəvi. Virayel və Moqəddəme. Məhəmmədəli Humayun Katuziyan, s. 121.
22. Qeyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Əhməd Kəsrəvi. Məhəmmədəli Humayun Katuziyanın müqəddiməsindən, s. 19–20, 28.
23. S.Əli Azəri. Qiyame Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz, II çapı, s. 408.

Tarix və onun problemləri, №2

«Tuna» mətbəəsi, 2000

«Şəhər» jurnalı, Təbriz, 1379, № 7–8, s. 12–18

**«HEY'ƏTE FÖVQƏL'ADEYE QAFQAZIYYE»
SƏNƏDLƏR TOPLUSUNDA
İRAN-AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ
MÜNASİBƏTLƏRİ HAQQINDA**

(1918–1920)

Tehranda 2000-ci ilin sonlarında «Heyətə Fövqəl'adeyə Qafqaziyyə» («Qafqaz fövqələdə heyəti») adlı sənədlər toplusu çapdan çıxmışdır¹. İran Xarici İşlər Nazirliyinin Sənədlər və Diplomatiya tarixi Mərkəzinin arxiv materialları əsasında Rza Azəri Şəhrizayi tərəfindən hazırlanmış bu kitabda 1919–1920-ci illərdə Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə göndərilən İran dövlət nümayəndə heyətinin fəaliyyəti, orada keçirdiyi müzakirələr və imzalanan sənədlər, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı, daxili, xarici siyasəti və sair məsələlər arasındakı yazışmalar və başqa sənədlər öz əksini tapmışdır.

Kitabda ilk dəfə nəşr olunan 98 sənədin, demək olar ki, əksəriyyəti Seyid Ziyaəddin heyətinin missiyası ilə, yaxud Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birbaşa bağlı olan sənədlərdir. Məsələn, elə 1 saylı sənəddə İranın Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzəzüddövlənin İran XİN-ə göndərdiyi məlumat verilmişdir. Burada İran Xarici İşlər naziri Nüsrətüddövlə Firuzun Paris Sülh Konfransına getmək üçün Bakıdan keçdiyi, orada Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovla görüşdüyü və İran vətəndaşlarının vəziyyətini müzakirə etdiyi barəsində məlumat verilir².

Kitaba ətraflı müqəddimə yazan R.A.Şəhrizayi Rus çarizminin devrilməsindən sonra Qafqazda başlanan siyasi hərəkətlərə, meydana çıxan yeni müstəqil cümhuriyyətlərə qısa bir nəzər salaraq, vaxtilə İranın nəzarətindən çıxmış Qafqazlarda gedən yeni proseslərə Şahənşah dövlətinin biganə qalmadı-

ğını, bunun üçün həm beynəlxalq səviyyədə, həm də regional çərçivədə mümkün olan vasitələrlə İranın maraqlarını yeritməyə səy göstərdiyini şərh etmişdir.

Müqəddimədə göstərilir ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» adlandırılan bu məntəqə əvvəllər Qafqaz Albaniyası, sonrakı mərhələlərdə Arran, lap sonralar isə xanneşini (xanlıqlar – Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı) adları ilə adlanmışdır... və Arazın o tayı heç zaman Azərbaycan adlanmamışdır». Müqəddimə müəllifi İnayətullah Rzadan belə bir iqtibas gətirir ki, «Bakı müsəlmanlarının ümdə partiyası olan Müsavat, hansı ki, Osmanlı türklərinin tabeliyində idi, türklərin istəklərinə uyğun olaraq Qafqazın Arran və Şirvan əyalətlərinə Azərbaycan adını qoydular. Çünki türklər tarix boyu Azərbaycan xalqını öz ilhaqçılıq tələblərinə uyğun olaraq ələ almağa çalışmışlar, lakin bunu birbaşa əldə etməyə qadir olmadıqları üçün həmin adı çəkilən iki əyaləti öz torpaqlarına qatmağa cəhd etmişlər»³.

Bu köhnəlmiş və gülünc iddialarını davam etdirən müəllif qeyd edir ki, osmanlıların qeyri-məqbul rəftar və məqsədlərinə görə Müsavatın bəzi müstəqil rəhbərləri özlərinə gələn kimi, pantürkistlərin əsas məqsədinin o məntəqənin xalqının istiqlalının qorunması yox, Qafqazın Türkiyə torpaqlarına birləşdirilməsi olduğunu bildilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin, Müsavat partiyasının, həmçinin yeni istiqlal əldə etmiş gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinə öz kövrək istiqlalını qorumaqda əvəzsiz tarixi xidmət göstərən osmanlı türklərinin fəaliyyətlərinə qərəzli dəyərləndirmələr verən müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi təzyiq altında olduğu kimi, oradakı İran təbəələri də təzyiq və əzab-əziyyətlərə salınmışdılar. Onun yazdığına görə, İran tacirlərinin malları əllərindən alınır, İran Azərbaycanına, pantürkist təbliğatçılar göndərilir, iğtişaş törədilməsinə çalışılırdı. Xoyski kimi bəzi Azərbaycan rəhbərləri İrana müsbət yanaşırdılar, lakin osmanlılar bunu öz mənafeələrinə uyğun bilmirdilər

və Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranla münasibətlərinə təfriqə salmağa çalışırdılar.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin adı, osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətləri mövzusunda sənədlər toplusu tərtibçisinin fikirlərində heç bir yenilik yoxdur. Bu cür ənənəvi ideoloji ittihamlar elmi əsaslardan çox uzaqdır və bir sıra İran tarixçilərinin daim təkrar etdikləri mövzulardır. Bu iddiaların çoxu Azərbaycan Respublikası tədqiqatçıları tərəfindən elmi şəkildə təkzib edilmişdir.

Kitabın tərtibçisi qeyd edir ki, o zaman ictimai fikri narahat edən məsələlərdən biri Arazın şimal nahiyələrinin «Azərbaycan» adlandırılması olmuşdur, İranda bir sıra qəzetlərdə, xüsusilə «İran» qəzetində bu məsələ ilə əlaqədar silsilə məqalələr dərc olunmuşdu. Bu vaxtlarda Tehrandə çıxan «Rəd» qəzeti Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Qafqazdakı proseslərlə əlaqədar məqaləsini dərc etdi. Burada Rəsulzadə «Azərbaycan» adına İran qəzetlərinin reaksiyası ilə əlaqədar izahat verirdi ki, Arazın bu tayında yaşayan azərbaycanlılar olduğuna görə müsavətçilər öz ölkələrinin adını Azərbaycan qoymuşlar və bunda məqsəd heç də İran torpaqlarına göz dikmək deyildir⁴.

Kitabın tərtibçisi belə nəticə çıxarır ki, osmanlıların sui-istifadə hərəkətlərini görən Azərbaycan rəhbərləri İranla siyasi münasibətləri inkişaf etdirməyə meyilli idilər. Buna görə, Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər nazirinin o vaxtkı müavini İsmayıl xan Ziyadxanov İrana ezam edilmişdi və onun başçılıq etdiyi heyət qəməri təqvimi ilə cəmaüddisani 1337-ci ildə Tehrana gəldi. Möğtədirülmülk bağı onlar üçün iqamətgah verildi və Məcədəssəltənə xüsusi olaraq onları qəbul etdi⁵.

R.Şəhrizayi yazır ki, İsmayıl xan iki ölkə arasında yaxşı əlaqələr, siyasi-iqtisadi münasibətlər qurmaq üçün İran rəhbərləri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Bu görüşlərin və müzakirələrin sonunda Azərbaycan tərəfdən İsmayıl xan və İran tərəfdən Seyid Hadi Fərəx Motəsəməssəltənə (XİN-də Rusiya

üzrə idarə rəisi) 14 maddəlik bir müqavilə imzaladılar. Amma İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında müsbət münasibətlər qurulmasına mane olan qüvvələrin həm Qafqazdakı, həm də İrandakı fəaliyyətləri nəticəsində bu müqavilə təzyiqlərə məruz qaldı və təsdiqlənmədi⁶.

Bir müddətdən sonra Azərbaycan rəhbərləri yenidən İrana nümayəndə heyəti göndərməyi qərara aldılar. Eyni zamanda, İranın da Azərbaycan Cümhuriyyətinə bir heyət göndərmək zərurəti var idi. Müqəddimə müəllifi bunu üç səbəblə əlaqələndirir:

1. Orada yaşayan, malları qarət edilən, təzyiqlərə düçar olan iranlıların çoxlu məktub və şikayətlərinə görə onların hüquqlarının qorunması üçün Azərbaycan rəhbərləri ilə müzakirələr aparmaq zərurəti;

2. Qafqaz İran üçün dünyaya açılan mühüm darvaza idi, tranzit yüklər, poçt rabitəsi buradan keçirdi və bu zəmində müxtəlif ixtilaflar, çətinliklər meydana çıxmışdı ki, bunların aradan qaldırılması üçün danışıqlara ehtiyac var idi;

3. İran dövləti dünyanın bir çox dövləti kimi, Azərbaycan dövlətini rəsmən tanımamışdı, buna görə Azərbaycan dövləti İran yüklərinin, müsafirlərinin, poçt rabitəsinin Azərbaycandan keçməsinə icazə vermirdi və istəyirdi ki, bu yollarla İranı Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımağa vadar etsin. İranın Tiflisdəki Baş konsulu Məəzzəddövlənin hesabatları, İranın Badkubədəki konsulu (həmin vaxt Seyid Ziyaəddin heyətinin, eləcə də İranın Tiflis və Bakı konsulluqlarının İranla bütün yazışmalarında, Bakı əvəzinə Badkubə yazılmışdır – red.) Saedəlozrahın hesabatları, İran XİN-in Astaradakı və Ərdəbildəki məmurlarının Qafqazdakı vəziyyətlə və İranın iqtisadi mənafeləri ilə əlaqədar məlumatları diqqət mərkəzində idi. Tiflis Baş konsulu İran XİN-nə yazırdı ki, İran öz milli mənafeyi naminə Qafqazın yeni cümhuriyyətləri ilə əlaqə qurmalıdır⁷.

Bütün bu məsələlər İran XİN-də ətraflı müzakirə olunmuş və qərara alınmışdı ki, İranın iqtisadi və siyasi mənafeələrinin təmin edilməsi məqsədilə fəvqəladə bir heyət hazırlanıb Qafqaza göndərsin.

İran XİN-in müzakirə və təklifindən sonra Vüsuqüddövlənin başçılıq etdiyi İran hökuməti qərar verdi ki, «Rəd» qəzetinin müdiri Seyid Ziyaəddin Təbatəbai başda olmaqla Qafqaza bir heyət göndərsin.

İran Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövlə 18 noyabr 1919-cu il tarixdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı münasibətilə Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasına təbrik məktubu göndərmişdi. Burada ikitərəfli münasibətlərdə dostluq arzusu ifadə olunur və İranın Seyid Ziyaəddin başda olmaqla, Azərbaycan Cümhuriyyətinə heyət göndərmək arzusu ifadə olunurdu⁸.

Diqqətçəkicidir ki, müxtəlif siyasi, iqtisadi, hüquqi nazirliklərin peşəkar nümayəndələrindən ibarət olan bu heyətə bir qəzet müdiri rəhbər təyin edilmişdi. Böyük ehtimalla, bu, bir tərəfdən Seyid Ziyaəddinin iki il öncə Rusiyada uzunmüddətli ezamiyyətdə olması, çarizmin devrilməsindən sonra keçmiş Rusiya məkanında baş verən proseslərə onun daha yaxşı bələd olması ilə bağlı idi. Digər tərəfdən də Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmən tanınmadığı bir şəraitdə İranın ora yüksək vəzifəli bir hökumət adamını göndərməkdən çəkinməsi ilə əlaqədar idi. Bununla əlaqədar kitabda dərc edilən bir sənəd xüsusilə maraqlıdır. Burada Qafqaza heyət göndərilməsi və oradakı dövlətlərlə İranın əlaqələr qurmaq niyyəti ilə əlaqədar Rusiyanın Müvəqqəti İşlər vəkilinin İran XİN-nə etiraz notası verilmişdir⁹. Bu notadan bir həftə sonra İran XİN məsulları Rusiya diplomatı ilə görüşmüş və ona belə izahat vermişdilər ki, İran yalnız ticari maneələri aradan qaldırmaq və iranlıların mənafeələrini qorumaq məqsədilə Qafqaza heyət göndərməyi qərara almışdır və bu heyətin göndərilməsi İran–Rusiya dostluq

əlaqələrinə zidd deyildir. Eyni zamanda İran Qafqaz respublikalarını rəsmən tanımamışdır.

Rusiya Müvəqqəti İşlər vəkili arzu edildiyini bildirmişdir ki, həmin yeni təsis olunmuş dövlətlərin nümayəndə heyətləri Tehrana gələrkən hökumət tərəfindən rəsmi qarşılanmasınlar və onlarla bir ticarət nümayəndəsi kimi rəftar edilsin¹⁰.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz heyətinə çox təcrübəli və inanılmış bir adam başçılıq edirdi. S.Ziyaəddin hələ 1917-ci il fevral inqilabından dərhal sonra İran hökuməti tərəfindən qeyri-rəsmi olaraq oradakı vəziyyətlə əlaqədar məlumatlar vermək üçün Rusiyaya göndərilmiş və ona geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Məsələn, Peterburqdan – İran səfirliyindən göndərilən 1098 sayılı, 4 səfər 1335-ci il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, cənab Seyid Ziyaəddin – «Rəd» qəzetinin müdiri, bir müddətdir ki, Peterburqa gəlmişdir, rus dilini və sair məlumatları öyrənməyə gəldiyini qeyd edir, arabir səfirliyə də baş çəkir¹¹.

Sonralar S.Ziyaəddin özü etiraf edirmiş ki, o bir çox mənfi materialları İran səfirinə bildirmədən teleqrafla, yaxud başqa vasitələrlə Tehrana göndərirmiş. Bu bir fəvqəladə xidmət idi və birbaşa Şahənşah hökuməti tərəfindən hazırlanmışdı. O zaman İran Xarici İşlər naziri Hüseyn Əla Məinəlozrah Seyid Ziyaəddinə xüsusi etimad göstərirdi. Seyid Ziyaəddinin ona göndərdiyi hesabatlardan göründüyü kimi, S.Ziyaəddin tək cəməlumatlar vəməklə kifayətlənmirdi, həm də İranın əldən çıxmış hüquqlarının və milli mənafeyinin təmin edilməsi üçün təkliflər verirdi. Məsələn, təklif vermişdi ki, İran Məclisi adından Rusiyanın Dövlət Dumasına təbrik teleqramı göndərsinlər, rus çarizminin fəaliyyətləri pislənsin, yeni hökumətlə əməkdaşlıq niyyətləri ifadə edilsin. Məhz onun təklifi ilə Rusiyaya yüksək hökumət nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Bununla yanaşı, onun başçılıq etdiyi «Rəd» qəzeti Rusiyada və Qafqazda baş verən hadisələri ardıcıl işıqlandırırdı.

Ehtimalən, Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövlənin S.Ziyaəddin ilə əvvəldən tanışlığı da, onun Qafqaz heyətinə başçı seçilməsində mühüm rol oynamışdı. Bütün bunlar S.Ziyaəddinin, sadəcə, bir qəzet müdiri olmadığını təsdiqləyir.

Seyid Ziyaəddinin başçılıq etdiyi heyət 14 nəfərdən ibarət idi. Bunların içərisinə Hacı Mirzə Musa xan Məfxəməlmülk – Məclisin nümayəndəsi, Bağır Kazımi – XİN katibi, Yusif Moşar – DİN nümayəndəsi, Rza Fəhimi – Maarif Nazirliyinin nümayəndəsi, Rəhim Ərcümənd – Poçt-teleqraf Nazirliyinin nümayəndəsi, polkovnik Kazım xan Siyah – jandarma nümayəndəsi, Ərcümanəs Soltan – Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəsi və başqaları daxil idi.

Fövqəladə Heyət 1919-cu il noyabrın 26-da Qafqaz Merkur şirkətinə məxsus Vyatka gəmisi ilə Ənzəlidən yola düşmüş, ertəsi gün Bakıya yetişmişdi. Heyət Azərbaycan Cümhuriyyəti rəsmiləri və oradakı iranlılar tərəfindən qarşılanmışdı.

Sənədlərdən məlum olur ki, İran tərəfinin ümid etdiyi kimi, dərhal müzakirələrə başlamaq mümkün olmamışdır. Heyət rəisinin İran Nazirlər Şurasına məlumatında göstərilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində hökumət böhranı davam etməkdədir və danışıqlar üçün nümayəndələr təyin edilmədiyinə görə müzakirələr gecikir¹². Heyətin İran Nazirlər Şurasına göndərdiyi ilk hesabatda Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi vəziyyəti, daxili və xarici siyasəti, yeni hökumət kabineti, siyasi partiyalar və qrupları haqqında çox ətraflı məlumatlar verilmişdi¹³.

S.Ziyaəddin heyətinin Bakıdan göndərdiyi və bəhs edilən kitabda toplanan məlumatları bir neçə qrupa bölmək olar:

1. Rus inqilabından sonra İran tacirləri və vətəndaşlarının mallarının zəbt olunması, onların hüquqlarının pozulması kimi halların araşdırılması və müzakirəsi ilə əlaqədar materiallar.

2. Heyətin Azərbaycan Cümhuriyyəti rəsmiləri ilə məxfi müzakirələri, o cümlədən bir regional konfederasiya qurmaq niyyəti.

Qeyd olunmalıdır ki, İranın Paris Sülh Konfransındakı nümayəndəsi, Xarici İşlər naziri Nüsrətüddövlə Firuz Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi Əlimərdanbəy Topçubaşovla bu barədə danışıqlar aparırdı. Nüsrətüddövlə Parisdən teleqraf-la İran XİN-nə bildirmişdi ki, həmin məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi və Böyük Britaniya Xarici İşlər naziri Lord Kerzonla müfəssəl və faydalı danışıqlar aparılmışdır və təklif edilmişdi ki, müzakirələrin nəticəsi əldə ediləndən sonra bir heyət hazırlayıb Qafqaza ezam edilməlidir¹⁴.

Lord Kerzon 13 noyabr 1919-cu ildə ser Koksa yazırdı: «Nüsrətüddövlə mənə məlumat verdi ki, Parisdə olarkən Rusiya Azərbaycanının nümayəndə heyəti ilə (Paris Sülh Konfransına yeni Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərzi halını bildirmək üçün gəlmiş) müzakirələr aparmışdır və o, fransız dilində hazırlanmış bir məktubu da mənə təqdim etdi ki, burada Azərbaycan nümayəndələrinin istəkləri ifadə olunmuşdu¹⁵.

Nüsrətüddövlə Firuz Lord Kerzona yazdığı məktuba bir rəsmi notanın da mətnini əlavə etmişdi. Burada İranın tarixi dəlillərə görə şimalda, qərbdə və şərqdə ərazi iddiaları ifadə olunmuşdu. Eyni zamanda həmin məktuba Azərbaycan dövlətinin nümayəndə heyəti ilə İran dövlətinin nümayəndə heyəti arasında bağlanmış 4 maddəlik Razılaşma da əlavə edilmişdi. Həmin Razılaşmanın mətni belədir:

1. Qafqaz Azərbaycanı həmin ölkənin nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına rəsmən təqdim etdiyi bəyannamədə və əlavə edilmiş xəritədə göstərilən sərhədlərlə həmişəlik Rusiyanın ərazi tabeçiliyindən ayrılır.

2. 28 may 1918-ci ildə yaranan Azərbaycan Cümhuriyyəti azad, müstəqil, demokratik bir dövlətdir, paytaxtı Bakıdır, rəsmən tanınacaqdır. Yeni Cümhuriyyətin cümhur rəisi xalq tərəfindən seçiləcək, parlamenti ölkənin əsas qanununa uyğun olaraq (Müəssislər Məclisinin qərarı) təşkil olunacaqdır. Azərbaycan

Parlamentinin üzvlərini Azərbaycan xalqı ümumi seçkilərdə müəyyən edəcəkdir və bu ölkənin indiki hökumətinin niyyəti seçkilər bitən kimi Məclisi açmaqdır.

3. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti özünün bilavasitə qonşusu Şahənşah İran ilə yaxın siyasi, iqtisadi münasibətlər quracaq və bu əlaqələr bir konfederasion çərçivəsində olacaq, onun forması İran və Azərbaycan hökumətləri arasında müzakirə və fikir mübadilələri nəticəsində əldə olunacaqdır. Tərəflər arasında bu xüsusda əldə olan Razılaşma hər iki ölkənin parlamentlərində təsdiq olunmalıdır. Amma Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökuməti indidən elan edir ki, bu dövlətlərin xarici siyasətləri bir olacaqdır və vahid Xariciyyə Nazirliyi hər iki ölkəni idarə edəcəkdir.

4. Azərbaycan Cümhuriyyəti bu bəyannamənin 1-ci və 2-ci bəndlərində şərh olunan məqsədlərə çatmaq üçün yeni ölkəni rəsmən elan edir, bu ölkənin istiqlalının mümkün olan hər cür təcavüzdən qorunmasını, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini irəli sürür və həmçinin yeni təşəkkül etmiş ölkənin siyasi qüvvələrinin, iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına Böyük Britaniyadan İrana göstərdiyi qaydada kömək və əməkdaşlıq göstərməsini səmimiyyətlə xahiş edir»¹⁶.

Nüsrətüddövlə 17 noyabr 1919-cu ildə Lord Kerzona yazırdı: «Dünyanın indiki ictimai-siyasi vəziyyətinə görə İran və Britaniya arasında yaxşı münasibətləri və siyasi mənafe birliyini nəzərə almaqla, ciddi olaraq bu əqidədəyik ki, Britaniyanın Qafqazda, xüsusilə sərvətli və hasilatlı Badkubə məntəqəsində mənim ölkəmin mənafe və maraqlarını ... nəzərə alması lazımdır... Mənim üçün mühüm məsələ budur ki, Britaniya dövlətinin nöqteyi-nəzəri, Siz Alicənablarının şəxsi nəzarəti və bu sahədə gücləndirmək istədiyiniz siyasətlə əlaqədar məlumat verəm ki, məqsəd budur ki, gələcək günlərdə seçiləcək siyasi xətti-hərəkəti istər Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyəti ilə, istər onların Tehrana göndərdiyi nümayəndə ilə, istərsə də,

gələcəkdə Azərbaycan hökuməti ilə Vüsuqüddövlənin Badkubəyə göndərməyi nəzərdə tutduğu heyətlə məxsusən həmin məsələlər haqqında müzakirələr haqqında aparıla»¹⁷.

Qeyd olunmalıdır ki, İngiltərə 1919-cu il Britaniya-İran müqaviləsi üzrə İranla müttəfiq olmasına baxmayaraq, Qafqazda özünün ənənəvi «parçala, hökmranlıq et» siyasətinə uyğun olaraq hərəkət edir, İranın regiondakı siyasətini təqdir etmir, yeri gəldikcə bu siyasətə mane də olurdu.

Kitabda toplanan sənədlərdən belə görünür ki, o zaman konfederasiya təklifi nə qədər cazibəli görünсə də, İran rəhbərliyində buna ehtiyatla yanaşılırdı. Xarici İşlər naziri Nüsrətüddövlədən fərqli olaraq, Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövlə bu ideyaya çox ehtiyatla baxırdı. O, Seyid Ziyaəddinə yazırdı: «Hazırkı vəziyyətin təcililiyi və bu vəziyyətin izlənilib məlumat əldə edilə bilinməməsi səhvsiz olmayacaqdır. Bu nöqtə diqqətə alınmalıdır ki, İran və Qafqaziyyənin konfederasiyası bu əməli zəruri edən əlaqələrə necə təsir qoyacaqdır və bunun faydalı olacağına nə dərəcədə inanmaq olar?» Məktubun sonunda Vüsuqüddövlə yazır: «Konfederasiya məsələsi bundan sonra da, ciddi təqib edilməlidir və siz Tehrana qayıdanda bunun məqbul və ya qeyri-məqbulluğu barəsində fikrinizi müvafiq cavab verilməsi üçün məktubla ya teleqrafla bildirin. Mən özüm də, bu məsələ ilə əlaqədar araşdırma aparıram və nəticəsi barəsində cənab Alinizə yazacağam»¹⁸. Həmin məktubda diqqəti çəkən bir məsələ də vardır ki, bu da qeyd olunmalı və araşdırılmalıdır. Burada Nazirlər Şurasının sədri yazır: «... Sizin Naxçıvanla əlaqədar Azərbaycan Nazirlər Şurası sədri ilə söhbətiniz barəsində Xarici İşlər Nazirliyinə – şahzadə Nüsrətüddövləyə teleqrafla bildirilib ki, Lord Kerzonla görüşündə bu məsələni . Sizin Naxçıvan məsələsində İran dövlətinin xahişinin qəbul olunması üçün Azərbaycan hökumətini razı salmağa çalışsın...»

Sənədlər toplusundakı materiallardan məlum olur ki, heyətin mühüm vəzifələrindən biri də, tərəflər arasında malların

tranziti, gömrük məsələləri, poçt-teleqraf xidməti, konsulluq müqaviləsi məsələlərinin həll edilməsi idi. Bakı İranın bir çox dünya ölkələri ilə əlaqələrində mühüm yollardan birini təşkil etdiyi üçün, bu yolla yüklərin, sərnişinlərin, poçtun daşınması təmin edilirdi. Lakin son illərdə bu sahədə meydana çıxan ciddi problemlər İrani və iranlıları narahat edirdi. Bunun bir səbəbi regionda yaranmış yeni şəraitlə, digəri İranın siyasəti ilə bağlı idi. İran da, dünyanın bir sıra ölkələri kimi, yeni beynəlxalq şəraitin, xüsusilə çar Rusiyasının dağılmasından sonra yaranmış vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən dərhal baş çıxara bilmirdi və hələ də Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımaq barədə qərar qəbul etmirdi. Beləliklə, qaranlıq bir hüquqi vəziyyət yaranmışdı. Məhz buna görə də, bu böyük heyət Bakıya qədəm qoyan ilk gündən məlum çətinliklərlə üz-üzə gəldi və qarşılıqlı münasibətlərə aydınlıq gətirilməsi üçün Azərbaycan hökumət rəsmiləri ilə aylarla müzakirələr aparıldı. Topludakı sənədlərdə bu çətinliklər Azərbaycandakı qeyri-sabitlik və hökumət quruculuğunun bitməməsi ilə daha çox əlaqələndirilsə də, əsas səbəb bu deyildi. Əsas səbəb İranın müxtəlif dostluq və əməkdaşlıq niyyətləri irəli sürməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımaması idi.

Heyətin Bakıdan Tehrana göndərdiyi hesabat və məlumatlarda vurğulanırdı ki, müzakirələrdə Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələri birtərəfli qaydada daha çox imtiyazlar əldə etməyə çalışırlar. İran tərəfi isə bir regional konfederasiya qurmaq niyyətini güddüyünə görə Azərbaycanın bəzi tələbləri ilə razılaşıır, eyni zamanda bəzi tələbləri də rədd edirdi. Məsələn, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Ədliyyə naziri iddia edirdi ki, Azərbaycan Rusiya dövlətinin varisidir və Rusiya dövlətinin təbəələrinin İranda malik olduqları hüquqlar indi İranda Azərbaycan təbəələrinə aid olunmalıdır. Bu iddia İran heyəti tərəfindən rədd edilmişdi və bildirilmişdi ki, İran və Rusiya arasında bağlanan bütün müqavilələr İrana zorakılıqla qəbul

etdirilmişdi və indi həmin basqı aradan qalxdığına görə, İran dövləti öz haqqını müdafiə edəcəkdir¹⁹.

Bu mövzu ilə əlaqədar İranın Bakıya təyin etdiyi konsul Məhəmməd 21 məhərrəm 1338-ci ildə XİN-nə göndərdiyi məktubunda yazmışdı ki, o bir qrup Bakı taciri ilə görüşmüş, onlar İran konsulundan xahiş etmişlər ki, Rusiya təbəələrinin İranda malik olduqları hüquqlar Azərbaycan Cümhuriyyəti vətəndaşlarına da şamil edilsin. Lakin konsul bunu qəbul etməyərək onlara bildirmişdir ki, qafqazlılar iranlılarla bərabər hüquqlara malikdirlər və onlar ayrı bir imtiyaza malik ola bilməzlər²⁰.

Sənədlərdən məlum olur ki, heyət rəisi Bakıda iranlıların mədəni ehtiyacları ilə əlaqədar bir sıra görüşlər keçirmiş, iranlıların ittihad mədrəsəsində olmuş, məktəbin ianə sandığına pul salmış, tədris və maliyyə vəziyyəti ilə maraqlanmışdı. Hətta mədrəsənin vəziyyəti barəsində İran Nazirlər Şurasının sədrinə məktub yazaraq təklif etmişdi ki, mədrəsənin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və fars dilinin tədrisini gücləndirmək məqsədilə Ənzəli gömrüyündə müəyyən təsisatlar ayrılсын²¹.

Seyid Ziyaəddin Xəzər dənizində İranın dəniz qüvvələri saxlaması və Azərbaycan sərhədində 10 min nəfərlik hərbi qüvvə cəmləşdirmək məsələsini qoymuş, bu məsələni dövlət məqamları və Britaniya dövlətinin nümayəndələri ilə müzakirə etmişdir. O, Britaniyanın Bakıdakı nümayəndəliyində polkovnik Stoksla söhbətində təklif etmişdi ki, rus əks-inqilabçısı Denikin'in ixtiyarında olan hərbi gəmilərini onun əlindən alıb İrana versinlər. Amma Stoks bu təkliflə razılaşmamışdı. Sonra Seyid Ziyaəddin İran Nazirlər Şurasına məktubunda təklif etmişdi ki, İran Britaniya ilə müzakirəyə girərək Denikindən iki gəmi almağa nail olsun və həmçinin icazə verilsin ki, Bakıdan iki hərbi gəmisi və onlar üçün bir neçə döyüş topu alsın²².

Fövqəladə Heyətin Bakıda qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də, Britaniya hökumətinin nümayəndələrinin İranın daxili işlərinə tez-tez müdaxilə etmələri idi. İran poçtunun ingilis

məməurları tərəfindən senzura edilməsi də bu məsələlərdən idi. Seyid Ziyaəddin mayor Edmunts ilə müzakirələrdə bu məsələni həll etməyə çalışırdı. O, ölkəsinin Nazirlər Şurası sədrindən xahiş edirdi ki, İngiltərənin İrandakı səfiri vasitəsilə ingilis hərbiçilərinin bu cür müdaxilələrinin qarşısının alınmasına nail olsunlar. O, yazırdı ki, ingilislər onun heyətinin Tehranla yazışmalarını da təftiş edirlər, hətta Ənzəlidə poçt rəisi məktubları onlara göstərmədiyinə görə heç gəmiyə buraxmırlar. Seyid Ziyaəddin İran hökumətinin hakimiyyətini pozan bu kimi hallara qarşı tədbir görülməsini Nazirlər Şurası sədrindən xahiş edirdi²³.

Sənədlərdən məlum olur ki, Fövqəladə Heyətin Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti ilə keçirilən axırıncı iclasında Azərbaycan tərəfindən Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə Naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, Ticarət və Sənaye naziri Məhəmməd Həsən Hacinski, Yollar Naziri Xudadad bəy Məlikaslanov, Poçt-teleqraf naziri Cəmo Hacinski iştirak etmişlər. Müzakirələrdə bir sıra məsələlər barəsində razılığa gəlinmiş və aşağıdakı yeddi məsələ üzrə müqavilələr imzalanmışdır: tranzit, konsulluqlar məsələsi, poçt rabitəsi, poçt sifarişləri və göndərişləri, teleqraf, gömrük və dostluq müqaviləsi.

Bağlanmış sənədlər içərisində, şübhəsiz, iki ölkə arasındakı Dostluq Müqaviləsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Burada Şahənşah İran dövlətinin Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanıdığı təsbit edilir. Kitabdakı 68-ci sənəddə həm həmin Dostluq Müqaviləsinin mətni, həm də İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi sahəsində Seyid Ziyaəddinin İran hökumətinə təklifləri verilmişdir²⁴.

Müzakirələrin sonunda Azərbaycan cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsib bəy Yusifbəyli salona daxil olmuş, tən-tənəli imzalama mərasimi keçirilmiş, sonra Fövqəladə Heyətin şərəfinə ziyafət verilmişdir. Seyid Ziya ziyafətdə nitq söyləyərək elan etmişdir ki, İran dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətini dəyure sürətilə rəsmən tanıyır²⁵.

Sənədlərdən məlum olur ki, Seyid Ziyaəddin 5–6 fərvərdin 1299-cu ildə (1920-ci ilin martında) bütün müqavilələri və iclasların yazılarını bir heyət üzvü vasitəsilə İran Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövləyə göndərmişdir. Burada heyətin başçısı Nazirlər Şurası sədrindən bağlanmış müqavilə və sazişlərin İran dövləti tərəfindən ən qısa müddətdə təsdiqlənməsini və həmin heyət üzvü ilə Bakıya göndərilməsini xahiş edirdi²⁶. Həmin sənədlər Vüsuqüddövləyə yetişən kimi dərhal göstəriş vermişdir ki, müvafiq nazirliklərin mütəxəssisləri həmin sənədləri yoxlayıb müzakirə etsinlər. Müzakirələr zamanı həmin sənədlərdə bəzi məqamların İran dövlətinin mənafeyinə zərərli olduğu müəyyən edilmiş və Nazirlər Şurası fərvərdinin 18-də (aprelin 6-sı) məktubla həmin məqamları Seyid Ziyaəddinə göndərmişdir.

Seyid Ziyaəddin məktubu alan kimi, vaxtın darlığına görə fürsətin əldən çıxacağından narahat olaraq, heyəti Bakıda qoyub, məktubda göstərilən iradlarla əlaqədar müvafiq izahatlar vermək məqsədilə gəmi ilə Ənzəliyə, oradan isə aprelin 20-də Tehrana gəlir. Həmin gün Nazirlər Şurasının sədri ilə görüşür və müvafiq izahatlar verir, bağlanmış sənədlərin tezliklə təsdiqlənməsinin vacibliyini şərh edir. Lakin bir neçə gündən sonra, aprelin 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti bolşevik Rusiyasının istilasına məruz qalaraq süqut etdi, Seyid Ziyaəddin daha Bakıya qayıda bilmədi, iki ölkə arasında bağlanmış sənədlər də öz təsdiqlərinə yetişmədilər.

Sənədlərdən məlum olur ki, Qafqaza ezam edilmiş heyətin vəzifələrindən biri də Azərbaycanla münasibətləri sahmana saldıqdan sonra, Gürcüstan və Ermənistan Cümhuriyyətlərinə də yol açmaq, onlarla da lazımi müqavilələr bağlamaq idi. Ancaq İran və Azərbaycan Cümhuriyyətləri arasında müzakirələr çox uzun çəkdiyindən, sonra da bu cümhuriyyətlər bolşeviklər tərəfindən süquta uğradıldığından, həmin missiyanı həyata keçirmək mümkün olmamışdır.

Haqqında bəhs edilən sənədlər toplusunda, yalnız bircə sənəd Ermənistan və Gürcüstan Cümhuriyyətləri ilə əlaqədardır. Burada İran Nazirlər Şurasının sədri Vüsuquddövlənin Gürcüstanın istiqlalı münasibətilə Gürcüstan Nazirlər Şurası sədrinə təbrikindən və Seyid Ziyaəddinin İran dövlətinə xahişi əsasında 50 min pud düyü tədarük edilib Gürcüstanda zəlzələdən zərər çəkənlərə göndərilməsi üçün Ənzəlidə Gürcüstan dövlətinin nümayəndəsinə təhvil verilməsindən bəhs edilir. Seyid Ziyaəddinin İran Nazirlər Şurası sədrinə məktubunda Ermənistan dövlət nümayəndə heyətinin Tehrana səfər edəcəyi haqqında məlumat və onların qarşılınması ilə əlaqədar lazımi təşrifat işlərinə dair tövsiyə vardır²⁷.

«Hey'əte Fövqəl'adeye Qafqaziyye» sənədlər toplusunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi vəziyyəti, daxili və xarici siyasəti barəsində bu gün üçün də çox aktual sayılan, diqqətəlayiq məlumatlar və dəyərləndirmələr cəmlənmişdir. Bunlar bəzən subyektiv yanaşma və təhriflərdən xali olmasada, şübhəsiz, çox əhəmiyyətli dirlər və ölkəmizin tədqiqatçıları tərəfindən diqqətlə araşdırılıb dəyərləndirilməlidirlər. Növbəti yazımızda həmin topludakı maraq doğuran digər sənədlərdən bəhs edəcəm, iki ölkə arasında imzalanmış sənədlərin mətnlərini verəcəyəm. Hələlik, Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə İran Şahlıq dövləti arasında bağlanmış Dostluq müqaviləsinin və onunla əlaqədar İran heyətinin təkliflərinin tərcüməsini hörmətli oxucularımıza təqdim edirik (əlavə edilir).

ƏDƏBİYYAT

1. He'yəte Fövqəl'adeye Qafqaziyye. Əsnade müzakərat və qəraradahiyyə heyəti ezamiyyə İran be Qəfqaz təht sərpərəsti Seyyid Ziyaəddin Təbatəbahi (1919–1920). Tehran, Dəftəre motaalate siyasi və beynəlmeləli, 1379 (2000).
2. Yenə orada: s. 43.

3. İ.Rza. Tarixi Arran və Albaniyaye Qafqaz. Tehran, «İran zəmin» nəşriyyatı, 1360, s. 53.
4. Heyəte... s. 24, istinad edilir – «Rəd» qəzeti, 40, rəbiüləvvəl 1336.
5. Yenə orada: s. 24.
6. Seyid Mehdi Fərəx. Xaterate seyasiye Fərəx. – Pərviz Lovşaninin tamamlaması ilə. Tehran, «Əmir Kəbir» nəşriyyatı, 1347, s. 54.
7. Heyəte..., sənəd – 2, s. 46.
8. Yenə orada: sənəd – 14, s. 69.
9. Yenə orada: sənəd – 20, s. 71, 72.
10. Yenə orada: sənəd – 30, s. 96.
11. Yenə orada: sənəd – s. 26.
12. Yenə orada: sənəd – 26, s. 91.
13. Yenə orada: sənəd – 33, s. 103–110.
14. Yenə orada: sənəd – 7, s. 55.
15. Yenə orada: s. 30. Burada «Vəzarəte xareceye Britaniya, Əsnade məhrəmane qərandade 1919, İran və ingilis. Tərcüme doktor Cavad Şeyxüleslami. Tehran, Müəssiseye Keyhan, 1368, s. 209. İstinad edilir.
16. Həmin kitaba istinad edilir, s. 214–215.
17. Heyəte..., s. 31.
18. Yenə orada: sənəd – 37, s. 120.
19. Yenə orada: sənəd – 21, s. 82.
20. Yenə orada: sənəd – 4, s. 51.
21. Yenə orada: sənəd – 57, s. 160–162.
22. Yenə orada: sənəd – 32, s. 99–102.
23. Yenə orada: sənəd – 86, s. 258–260.
24. Yenə orada: s. 177–183.
25. Yenə orada: s. 36. İstinad edilir: «Rəd» qəzeti¹, 6, 16 rəcəb 1338.
26. Yenə orada: sənəd – 73, s. 124.
27. Yenə orada: sənəd – 25, s. 90.

* * *

Əlavə

**İRAN ŞAHLIQ DÖVLƏTİ İLƏ
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ
(QAFQAZ) ARASINDA BAĞLANMIŞ
DOSTLUQ MÜQAVİLƏSİNİN TƏRCÜMƏSİ**

Bir tərəfdən İran Şahlıq Dövləti və digər tərəfdən Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) dövləti ilə iki ölkə və xalq arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə bu müqaviləni bağlamağı qərara almış və bu məqsədlə aşağıda göstərilən şəkildə öz nümayəndələrini müəyyənləşdirmişlər:

İran Şahlıq Dövləti:

Cənab Seyid Ziyaəddin Təbatəbai–fövqəladə məsul işçi və İran Şahlıq Dövlətindən Qafqaza göndərilmiş nümayəndə heyətinin başçısı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) hökuməti:

Cənab Fətəli xan Xoyski – Xarici İşlər naziri

Cənab Xəlil bəy Xasməmmədov – Ədliyyə naziri

Cənab Xudadad bəy Məlikaslanov – Yollar naziri

Adı çəkilən nümayəndələr öz səlahiyyətlərinə aid məktublarını təqdim edəndən və həmin məktublارın düzlüyü yoxlanılandan sonra tərəflər aşağıdakı müqaviləni bağlamışlar:

Birinci maddə. İran Şahlıq Dövləti rəsmi surətdə Azərbaycan Cümhuriyyətini (Qafqaz) tanıdığını bildirir.

İkinci maddə. Tərəflər iki ölkə arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və iqtisadi əlaqələrin sabitliyi məqsədilə ticarət və gömrük, konsulluq, poçt, teleqraf və sairə üzrə müqavilə bağlayırlar ki, bu müqavilə vasitəsilə tərəflərin nümayəndələrinin və vətəndaşlarının əlaqələri və hüquqları müəyyənləşdirilsin.

Üçüncü maddə. Bütün beynəlxalq əlaqələr üçün İran Şahlıq Dövləti tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz)

hökuməti yanında Badkubədə və Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) hökuməti tərəfindən İran Şahlıq Dövləti sarayında – Tehrandə öhdəçi tərəflərin daimi muxtar nümayəndə adı ilə siyasi nümayəndələri müəyyənləşdiriləcəkdir. Adı çəkilən nümayəndələr hər iki ölkədə qaldıqları yerdə beynəlxalq hüquq qaydalarına əsasən verilən bütün hüquq və imtiyazlara malik olacaqlar.

Dördüncü maddə. Bu müqavilə iki nüsxədə, fransız dilində imzalanacaq və imzalandığı gündən sonra bir ay ərzində öhdəçi tərəf dövlətlərin başçıları tərəfindən təsdiq ediləcək və təsdiq məktubları Badkubədə mübadilə ediləcəkdir.

Bununla da tərəflərin muxtar nümayəndələri bu müqaviləni imzalamış və möhürləmişlər.

Bu müqavilə Badkubədə 1920-ci ilin mart ayının 20-də (28 cəmadülsani, 1338) bağlanmışdır.

İmza: Seyid Ziyaəddin Təbatəbayi

İmza: Fətəli xan Xoyski

İmza: Xəlil bəy Xasməmmədov

İmza: Xudadad bəy Məlikaslanov

İran Şahlıq Dövləti heyətinin möhürü.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü.

* * *

Qeyd: 1. Mətnin farsca tərcüməsində Bakı əvəzinə Badkubə yazılmışdır (red).

2. Müqavilənin mətni Tehrandə 2000-ci ildə İranın Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr edilmiş «Hey'əte Fövqəl'adeye Qafqaziyyə» kitabından götürülmüşdür.

* * *

İran Şahlıq Dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış Dostluq Müqaviləsi ilə əlaqədar Fövqəladə Qafqaz heyətinin başçısı S.Z.Təbatəbəinin İran dövlətinə əlavə təklifləri.

İran və Azərbaycan arasında hərbi və texniki təkmilləşdirici tədbirlər barəsində

Təklif

Birinci maddə: İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti Azərbaycan ordusunun hərbi hazırlığı məqsədilə ixtiyarında olan bütün imkanlarından istifadə etməyi öhdəsinə götürür.

İkinci maddə: İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti sülh şəraitində Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətinə, topxanada istifadə edilən hərbi vəsaitləri və mühəndislik tədbirləri əldə etməkdə və qoşun üçün cari hərbi texnologiya yığmaq işində köməklik etməyi öhdəsinə götürür.

Üçüncü maddə: Hərbi münaqişə baş verən zaman Əlahəzrət Şahlıq Dövləti dostluq bitərəfliyi qoruyaraq bütün mövcud imkanlardan və ikinci maddədə nəzərdə tutulanlarla əlaqədar qoşuna lazım olan vəsaitlərlə təmin edəcəkdir. Bu sahədə İranın limanlarından istifadə etmək azad olacaqdır.

Dördüncü maddə: Azərbaycan ilə Ermənistan arasında düşmənçilik baş verən zaman Ermənistan istər təkçə və istərsə də başqa bir dövlətlə müttəfiq şəkildə bu münaqişənin səbəbkarı olarsa, İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti sülh qoruyucusu qüvvələrini Azərbaycan ilə Ermənistan sərhədində Azərbaycan dəstələrini məğlub etmək məqsədilə təcavüz etmək və ya sərhəd zonasında qarışıqlıq yaratmaq kimi erməni tərəfindən baş verə bilən hadisənin qarşısını almaq gücünə malik olmaq vəziyyətinə qədər artırıcaqdır.

Qeyd: Təklif «Hey'əte Fövqəl'adeye Qafqaziyyə» kitabından, fars dilindən tərcümə edilmişdir.

«Varlıq» jurnalı, 2000-ci il, № 3/4, Tehran

QARABAĞ PROBLEMI İRAN TARIXŞÜNASLIĞINDA

Qarabağ problemi başlayandan indiyə qədər İran tarixşünaslığında bu sahəyə aid bir sıra əsərlər və məqalələr çap edilmiş və ya əcnəbi dillərdən fars dilinə tərcümə edilmişdir¹. Lakin Qarabağ münaqişəsini obyektiv işıqlandırmaq əvəzinə subyektiv baxımdan yazılmış əsərlər də vardır. Belə əsərlərdən ermənipərəstliyi ilə İranda məşhur olmuş Kavə Bəyatın 1993-cü ilin yayında fars dilində Tehrandə çap edilmiş «Bohrane Qarabağ» («Qarabağ böhranı») adlı əsərini qeyd etmək olar².

Kavə Bəyat 1998-ci il dekabrın 19–23-ü arasında Tehrandə Ermənistan–İran siyasi və beynəlxalq tədqiqatlar mərkəzində «Ermənistan–İran: dünən, bu gün, sabah» mövzusunda Ermənistan Respublikası və İran İslam Respublikası alimlərinin iştirakı ilə keçirilmiş simpoziumda «İran və müstəqil Ermənistan» mövzusunda məruzə etmişdir. Kavə Bəyat həm də İran Xarici İşlər Nazirliyinin siyasi və beynəlxalq tədqiqatlar mərkəzinin aparıcı elmi işçisidir. 151 səhifədən ibarət əsər üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə «Qarabağ 1917–1921-ci illərdə», ikinci bölmə «Qarabağ 1988–1993-cü illərdə», üçüncü bölmə isə «Sülh səyləri, Avropa, əsas məsələ, sürəklilik və dəyişiklik» adlanır³.

Kavə Bəyat qeyd edir ki, guya monqol-tatarların hücumları sona çatdıqdan və azərbaycanlılar hakimiyyətə keçdikdən sonra Qarabağ hələ də erməni Cəlaliyan sülaləsinin hakimiyyəti altında olduğu vaxt İranın hakimiyyəti altına keçmişdir⁴. Halbuki, Dağlıq Qarabağ erməniləri alban mənşəli olmalarını tarixi yaddaşlarında uzun müddət yaşatmışlar. Onlar, daha dəqiqi utilər, Dağlıq Qarabağdan I Pyotra yazmışdılar: «Biz aqvanlarıq, milliyətçə utilərik». Utilərin nəsilləri – udinlər indi də Azərbaycanda Qəbələ rayonunun Nic kəndində və Oğuz (keçmiş Vartaşen) qəsəbəsində yaşayırlar. Hətta 1702–1728-ci illərdə Alban

katolikosu İsay Həsən Cəlaliyanın böyük möhüründə bu sözlər yazılmışdır: «Исай. Сборный Агванский патриарх святого престола Кандзесарского». Əksər hallarda İsay məktublarını «Aqvan ölkəsinin erməni patriarxı» sifətilə imzalamışdır. Həmin katolikosun «Alban ölkəsinin qısa tarixi» adlı əsəri də vardır. Əsərdə 1722-ci ildə Dağlıq Qarabağda «Alban dövlətinin bərpa edilməsi xəbəri verilir...» Burada diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, İsay Həsən Cəlaliyan məhz «Alban dövlətinin bərpa edilməsindən» danışır. İsay Alban çarları Mehranilərin nəslindən olmuşdur. Onun ulu babası Albaniya çarı Həsən Cəlal XIII əsrdə məşhur Qandzasar monastırını tikdirmişdir. Monastırın epiqrafında monastırın alban patriarxının təkidi ilə alban çarı Həsən Cəlal tərəfindən albanlar üçün tikilməsi qeyd olunmuşdur⁵.

Müəllif Qarabağı Ermənistan ərazisi hesab edərək qeyd edir ki, istər Ağqoyunlular və istərsə Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk illərində, XV–XVI əsrlərdə İran ilə Osmanlılar arasında baş vermiş müharibələr nəticəsində Qarabağ da Ermənistanın digər məntəqələri kimi dəfələrlə əldən-ələ keçmişdir⁶. K.Bəyat bilməmiş deyildir ki, Qarabağ ərazisi həmişə Azərbaycanın tərkibində olmuşdur. Müvəqqəti halda Osmanlıların Şirvan və Qarabağı, eləcə də Azərbaycanın cənub hissəsini işğal etmələrinə baxmayaraq, yenə həmin ərazilər, o cümlədən Azərbaycanın cənub hissəsi öz əvvəlki yerlərində, yəni Azərbaycanın tərkibində qalmışdır. Belə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, 1587-ci ildə Dağlıq Qarabağ Osmanlı ordusu tərəfindən ələ keçirilərkən Dağlıq Qarabağda sakin bir neçə erməni ailəsi Tiflisə köçmüşdü. 1606-cı ildə I Şah Abbas Gəncəni Osmanlı işğalından azad edərkən onlar I Şah Abbasa müraciət edərək Dağlıq Qarabağa köçmələrinə icazə vermələrini xahiş etdikdə I Şah Abbas demişdir: «Siz ölkənin ağır günlərində gəlib Tbilisidə şərab içməklə məşğul olmuşsunuz. İndi Dağlıq Qarabağ işğaldan azad edilən vaxt buraya köçmək istəyirsiniz. Sizin

yeriniz İsfahandır». I Şah Abbas onları əvvəlcə Fərəhabada, sonra İsfahana köçürdü. Sonra Kavə Bəyat yazır ki, bu müharibələrin çoxunda Qarabağ ermənilərinin beş məlikliyi İran şia xanları ilə birlikdə Osmanlı türklərinə qarşı mübarizə aparmışdır. Və guya XVIII əsrin əvvəllərində Nadir şah osmanlılar üzərində qələbə çaldıqdan sonra bu beş əmirlik Qarabağa hökmranlıq etmişdir⁷.

Əvvələn, Qarabağ erməni məlikləri Rus çarına yazdıqları məktubda özlərini arşakidlər və Alban çarlarının varisləri adlandırmışdılar⁸. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağda beş erməni məlikliyi Nadir şah dövründə bütün Qarabağa hökmranlıq edə bilməzdi. Çünki Nadir şah Şirvan, Qarabağ, Cənubi Azərbaycan (Təbriz) və Çuxursəd bəylərbəyliklərinin əvəzinə İrəvandan Dərbəndə qədər olan torpaqları əhatə edən Azərbaycan adı altında iri vilayət təşkil etdi və Nadir şah eyni inzibati bölgünün başçısını – özünün doğma qardaşı İbrahim xanı təyin etdi⁹. Bu vaxt Nadir şah Hacıxan Camışgözəki Qarabağa bəylərbəyi təyin etdi¹⁰. Hacıxan Xaçın, Vərəndə, Gülüstan, Dizaq və Çiləbird məlikliklərini özünə tabe etdi. Bu məsələdən narazı qalan Məlik Yeqan, Hacı xan və Tbilisi bəylərbəyisi Əlixan Qılıçədən Nadir şaha yazılı şikayət göndərdikdə, Nadir şah 1154-cü il 24 ramazan (12 noyabr 1743) tarixli fərmanı ilə¹¹ Dağlıq Qarabağın beş məlikliyinə çerik qoşunu saxlamağı qadağan etmiş, mövcud çeriklərin evlərinə buraxılması barədə Məlik Yeqana fərman vermişdi. Nadir şah oğlu Nəsrulla Mirzəni bir qrup xan və sərkərdə ilə birlikdə Qarabağa göndərmişdi¹². Nadir şah 1747-ci il iyulun 20-də Qocanın Fəthabad adlı yerində öldürüldükdən sonra A.Bakıxanovun sözlərilə desək, bu tarixi şəraitdə Azərbaycanda «... ayrı-ayrı xanlıqlar yarandı. Onların hakimləri irsən və müstəqil hərəkət edərək, müstəqil dövlətlər oldular» və beş məlikliyin hamısı Pənah Əli xana tabe oldular¹³.

Kavə Bəyat 1918–1920-ci illərdə Qarabağın tarixindən bəhs edərkən əsərin 25-ci səhifəsində «İrəvan əyalətləri və Yeliza-

vetpol (Gəncə) adı altında verdiyi xəritədə Tərtər, Gülüstan, Qazax, Şuşa, Gəncə, Ağdam, Əsgəran, Cəbrayıl, Bazarçay, Qafan, Zəngəzur, Mehri, Şərur, Dərələyəz, Gorus, Naxçıvanı Ermənistan ərazisi tərkibinə daxil etmişdir. Halbuki, 1919-cu il yanvarın 15-də Gəncə quberniyanın tərkibindən çıxarılaraq mərkəzi Şuşa olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil edilmişdi və Azərbaycanın birinci hökumətində hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov Qarabağa general-qubernator təyin edilmişdi. Doktor Sultanov baş qubernator kimi Zəngəzur, Şuşa da daxil olmaqla Qarabağın Şuşa şəhərinə yollanmışdı¹⁴.

Maraqlıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz xəritənin müəllifi Kavə Bəyat özü də etiraf edir ki, 1919-cu il iyul ayının 18-də, yəni ingilislərin Bakını tərk etməsindən bir az öncə yalnız Zəngəzur ermənilərin əlində idi¹⁵. Avqustun 22-də imzalanmış sənəd əsasında Azərbaycan dövləti Zəngəzurdə öz hakimiyyətini yenidən bərpa etdi¹⁶.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətinin müvəffəqiyyətlərindən biri bu idi ki, ölkə ərazisinin bütövlüyünü qismən qoruyub saxlaya bildi. Ölkə ərazisini Azərbaycanın istiqlaliyyətini boğmaq istəyən düşmənlərdən tamamilə təmizlədi. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, rus qiyamçılarının əsarəti altında olan Lənkəran qəzası da ana vətənə qaytarıldı. Türklərin Qafqazda olduqları zaman belə təslim olmayan Qarabağ erməniləri Azərbaycanın hakimiyyətini tanımalı oldular. Naxçıvanın Azərbaycan Respublikasına inzibati mənsubiyyəti təmin edildi¹⁷.

Kavə Bəyat iddia edir ki, guya N.Nərimanov 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan Sovet İnqilabi Komitəsi adından Ermənistan İnqilabi Komitəsinə teleqram vurub, qeyd edibdir: «Bu gündən Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı sərhəd ixtilafı həll edilmiş elan edilir və Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistan Sovet Respublikasının bir hissəsi hesab edilir»¹⁸. Orconikidze dekabrın əvvəllərində Bakı şurasının

rəsmi iclasında N.Nərimanovun teleqramını «bəşəriyyət tarixində misilsiz tarixi bir sənəd» kimi tərifləmişdi¹⁹.

Əvvələn, noyabrın 30-da Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyasının təşkilatı və siyasi bürolarının birgə iclasında N.Nərimanova göstəriş verilmişdi ki, Azərbaycan Sovet İnqilabi Komitəsi adından Ermənistan İnqilabi Komitəsinə belə bir teleqram vursun.

Akademik Tofiq Köçərli yazır ki, 30 noyabr tarixli qərarla Naxçıvan məsələsinə əsla toxunulmamışdır. Lakin həmin qərar əsasında hazırlanıb dekabrın 1-də Nərimanov tərəfindən elan edilən bəyannamədə Zəngəzurla yanaşı, «Naxçıvan qəzası ərazisinin də Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi» olması bildirilirdi. Bu, Naxçıvan barəsində N.Nərimanovun mövqeyinə, yeritdiyi xəttə tamamilə zidd idi. Bəlkə, Nərimanovun bəyannatı qəzetdə dərc olunanda (dekabrın 2-də) səhv buraxılıbmış? Həmin halda Nərimanov səhvi təkzib edərdi. Bəlkə, Orconikidze və başqaları bir qərar qəbul edib Nərimanovu həmin addımı atmağa vadar ediblərmiş? – istisna etmirəm²⁰.

Əslində, akademik Tofiq Köçərlinin son müddəası tamamilə düzdür. Məlum olduğu kimi, N.Nərimanov Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Hətta Rusiya Kommunist (bolşeviklər) partiyasının Qafqaz bürosu 1921-ci il iyunun 4-də öz plenumunda Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Yalnız N.Nərimanov təklikdə, bir səsle həmin qərara öz etiraz səsini ucaltdı. O, həmin qərarı ədalətsiz qərar adlandırıb elan etdi ki, bu qərar gələcəkdə siyasi zəlzələyə səbəb ola bilər. Rusiya Kommunist Partiyası nümayəndəsi Stalin, Qafqaz bürosunun üzvü Orconikidze, Maxaredze yenidən məsələyə baxır, 1921-ci il iyulun 5-də Plenum yeni qərar çıxarır. Qarabağın Dağlıq hissəsi Azərbaycanın tərkib hissəsi elan edilir. Qərarla deyilir ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında sülhün zəruriliyini, Yuxarı Qarabağ ilə Aşağı Qarabağ

arasında iqtisadi əlaqələri və daimi olaraq onların Azərbaycan ilə bağlılığını nəzərə alaraq qərara alındı ki, Dağlıq Qarabağa, mərkəzi Şuşa olmaqla, geniş muxtariyyət verilməklə Azərbaycan sərhədləri daxilində xudmuxtar məntəqə kimi qalsın. Ermənilər bu dövrdə bu məsələni Leninin xəstələnməsilə əlaqələndirərək bu işdə Stalini məsul sayırdılar²¹. Halbuki İqrar Əliyevin yazdığı kimi, bu məsələ mahiyyətcə 1921-ci il iyulun 5-də həll olunmuşdu. O vaxt Stalin dövlətdə yüksək vəzifədə deyildi. Ona görə də hadisələrə mahiyyətcə təsir göstərə bilməzdi²².

N.Nərimanovun 1920-ci il dekabrın 1-də Ermənistan Sovet Respublikası İnqilabı Komitəsinə vurduğu teleqrama gəldikdə, əslində, 1920-ci il noyabrın 30-da Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyası Mərkəzi Komitəsinin siyasi və təşkilatı Bürosu Nərimanov, Kaminski, Stasuva, Sərkis, Yeqorov, Hüseyinov, Qasimov, Qarayev, Serebrovski və Orconokidzenin iştirakı ilə təşkil edilmiş iclasda qərara almışdı ki, Nərimanov Sovet Azərbaycanı İnqilabı Komitəsi adından Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ərazi münaqişəsinin sona çatmasını elan etsin. Deməli, 1920-ci il 30 noyabr tarixdə Nərimanov Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Bürosunun tapşırığı ilə həmin teleqramı vurmuşdu.

Kavə Bəyat Rusiya K(b)P MK-sı Qafqaz Bürosu Plenumunun 1921-ci il 5 iyul tarixli iclasının qərarının əksinə olaraq, heç bir mənbəyə əsaslanmadan iddia edir ki, guya, Laçın, Kəlbəcər Dağlıq Qarabağ ərazisindən ayrı düşdü. Şimalda isə guya, əhalisinin əksəriyyəti ermənilər olan Şamxor, Xanlar, Daşkəsən və Gülüstanı Qarabağın bədənindən ayırdılar və 1923-cü il iyulun 24-də Dağlıq Qarabağ xudmuxtar elan edildi²³. Halbuki, Laçın, Kəlbəcər, Şamxor, Xanlar, Daşkəsən heç vaxt Qarabağa aid olmamışlar.

Kavə Bəyat iddia edir ki, Azərbaycan SSR rəhbərliyinin Qarabağı türkləşdirmək üçün Qarabağ ermənilərinə qarşı həbs

və təzyiqləri artırması nəticəsində Qarabağda ermənilərin sayı get-gedə azalmışdır. Müəllif qeyd edir ki, 1921-ci ildə Qarabağda ermənilər 94% olduğu halda 1979-cu ildə 75%-ə enmişdir. 1920-ci ildən sonra isə Zəngəzurda ermənilərin sayı 120% artmışdır. Müəllif daha sonra yazır: «1926-cı ildən sonra orta hesabla Qarabağı ildə 2000 erməni tərk etmişdir²⁴. Müəllifin gətirdiyi rəqəmə inansaq, 1926-cı ildən 1988-ci ilə qədər 124000 nəfər erməni Qarabağı tərk etmişdir. Sonra da müəllif iddia edir ki, 1979-cu ildə Qarabağda ermənilər əhalinin 75%-ni təşkil etmişdir²⁵.

Əslində, Stalin repressiyası digər respublikalar əhalisinə şamil edildiyi kimi Dağlıq Qarabağ azərbaycanlı və ermənilərinə də eyni dərəcədə şamil edilmişdir. Bundan əlavə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətə çevrildikdən sonra ermənilərin bir qismi könüllü surətdə oranı tərk etmişdilər.

Əlirza Rahvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmers də «Tarix-e Qarabağ» adlı əsərdə qeyd edirlər ki, 1929-cu ildə Qarabağı türkləşdirmək sahəsində çalışmaların şiddətlənməsi əleyhinə olaraq, Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi şüarı altında Qarabağda nümayişlər keçirilmişdir²⁶. Əslində, Azərbaycan Zaqafqaziya Respublikaları içərisində yeganə respublika idi ki, onun kommunist partiyasının 1-ci katibləri ta 1933-cü ilə qədər qeyri-azərbaycanlılar olmuşdular. Bu, kadr qıtlığı ilə yox, azərbaycanlılara siyasi etimadsızlıqla bağlı idi. Hadisələrin bilavasitə içində olan Nərimanov 1923-cü ildə RK(b)P MK-yə, Stalinə (surəti Trotskiyə və Radekə) ünvanlanan məktubda mərdi-mərdanə yazmışdı: «Zərrə qədər də şübhəm yoxdur ki, AK (b)P MK-sı Serqo və Stalinin simasında biz türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini erməni daşnaklarına tapşırır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan Kommunist Partiyasının ən böyük və həlledici təşkilatı olan Bakı təşkilatının bir-birinin ardınca rəhbəri olmuş Mikoyan, Sarkis, Mirzoyan addımbaşı Azərbaycan hökumətinin başçısı Nərimanova

badalaq gəlir, maneçilik törədirdilər. «Sarı özümüzdən olanlar» da onların fitnə-fəsadına uyurdular²⁷. Belə olduğu şəraitdə Azərbaycan Respublikası Dağlıq Qarabağda türkləşmə siyasəti apara bilərdimi? Belə bir şəraitdə, Kavə Bəyatın iddia etdiyi kimi «iqtisadi cəhətdən Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti ən geridə qalmış bölgə» ola bilərdimi? Bundan əlavə, İqrar Əliyevin yazdığı kimi Dağlıq Qarabağın xalq təsərrüfatı və mədəniyyətinin inkişafı Azərbaycan SSR partiya və sovet orqanlarının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur²⁸.

Kavə Bəyat iddia edir ki, guya, azərbaycanlılar Qarabağda neçə minillik erməni abidələrini dağıtmışlar. Məlumdur ki, miladdan əvvəl IV əsrdə Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalda Albaniya dövləti yaradılmışdır. Albaniyaya «Arran» da deyilirdi. Sara Aşurbəylinin fikrincə, Arran Albaniyanın qədim yerli adıdır. «Arran» ölkəsinin adı 262-ci ilə aid kitabələrdə həkk olunmuşdur. «Arran» sözünə qədim türk dilindən başqa heç bir şərq dilində rast gəlinmir²⁹. Dağlıq Qarabağ abidələri də ermənilərin deyil, albanların abidələridir. Bu, ermənilərdir ki, Zəngəzurda, Ermənistanın özündə, birləşmiş erməni ordu hissələri tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində, o cümlədən Dağlıq Qarabağda albanların, sonra isə müsəlmanların abidələrini dağıdıb, yerlə yeksan etmişlər.

Kavə Bəyat yazır ki, ermənilər üçün Qarabağ məsələsi yalnız Ermənistanla birləşmək istəyən və sakinləri ermənilərdən ibarət olan qonşu bölgənin məsələsini həll etmək deyil, bəlkə, Qarabağın hərbi müdafiə baxımından Ermənistan üçün təyinedici əhəmiyyəti vardır. Həmin müddəasını əsaslandırmaq üçün müəllif Gürcüstanı da Ermənistanın dostu hesab etmir və yazır ki, Gürcüstan Ermənistanın şərq və qərb qonşuları olan Türkiyə və Azərbaycan ilə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan məsələlərində müştərək mövqelərdədirlər³⁰. Əslində, Qafqazda Gürcüstan və Azərbaycan Respublikasından ərazi iddiasında olan Ermənistan həmişə bölgədə, o cümlədən

Qarabağda, Axalkalada gərgin hərbi-siyasi vəziyyət yaratmışdır. İndi də Azərbaycan ərazisinin beşdə bir hissəsini işğal etmişdir.

Kavə Bəyat keçmiş Sovet qanunlarını əsas tutaraq SSRİ Respublikalarından biri istiqlaliyyət elan etdikdə onun ərazisində olan xudmuxtar məntəqələrin də özünün müstəqilliyini elan etmək hüququna malik olduğunu bildirir və yazır ki, Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də özünü müstəqil elan etdiyi kimi Qarabağ da öz müstəqilliyini elan edə bilərdi və qanuni baxımdan heç bir maneə yox idi³¹. Əvvəla, SSRİ Konstitusiyasında belə bir maddə yox idi. Digər tərəfdən SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsinə əsasən SSRİ Respublikaları ərazisi sərhəddi daxilində Respublikanın razılığı olmadan sərhəddi dəyişdirmək olmazdı.

Kavə Bəyat Xalq cəbhəsi hakimiyyətdə olarkən daxildə siyasi sabitliyin olmamasını, daxili çəkişmələri, «Heydər Əliyevə qarşı 1992-ci il oktyabr çevrilişi cəhdini» və sair amilləri cəbhələrdə ermənilərlə döyüşdə azərbaycanlıların məğlubiyyətinin əsas amili hesab edir, xarici siyasət sahəsində İran əleyhinə aşkar düşmən mövqe tutmalarını, məntəqədəki qüdrətlərin siyasi himayəsini əldə edə bilməmələrini siyasi məsuliyyətsizlik hesab edir. Kavə Bəyat Xalq cəbhəsi dövründə olan hakimiyyət ilə 1918–1920-ci illərdəki müstəqil Azərbaycan hökuməti rəhbərlərini müqayisə edərək yazır ki, Azərbaycan Xalq Respublikası rəhbərləri diqqətə layiq elə siyasi məharət işlətdilər ki, öz ərazi, o cümlədən Qarabağ iddialarını həyata keçirməsi üçün ingilislərin himayəsindən faydalandılar və Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin davamını və möhkəmləndirilməsini İran ilə ittifaqda gördülər və İranla hərtərəfli iqtisadi-siyasi saziş bağlamağı tələb etdilər. Yəni Xalq cəbhəsi hakimiyyətinin əksinə olaraq, onlar çox geniş siyasi baxış və sayıqlıqdan faydalanırdılar³². Yəni Azərbaycan Xalq cəbhəsi hakimiyyətdə olarkən diplomatik manevrlərdən istifadə edə

bilmədilər. Lakin Kavə Bəyat rusların Ermənistanın birləşmiş ordusuna hərbi yardımını və bilavasitə cəbhələrdə ermənilərlə yanaşı rus ordusunun döyüşməsini, Rusiya Federasiyasının Ermənistanı qabaqcıl hərbi texnika ilə təmin etməsindən bir söz danışmır. Yalnız bir məsələni qeyd edir ki, bölgədəki silahların mövcudiyyəti, hər iki tərəfin hərbi mövqeyi və bölgədə hərbi əməliyyatın genişlənməsi rusların nəzəri, hətta gözücu baxması olmadan mümkün deyildir³³.

ƏDƏBİYYAT

1. Oles M.Smolenski (Amerikanın Lihay Beynəlxalq münasibətlər Universitetinin professoru). Rusiya və Qafqaz. Dağlıq Qarabağ məsələsi. Qasım Məleki tərəfindən fars dilinə tərcüməsi. Bax: «Fəslname-yi motaleate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz», 1996, № 15, s. 179–213; İlahə Kulayi. Naqornı Qarabağ məsələsi (farsca). «Motaleate Asiya-ye mərkəzi və Qafqaz», 1972, № 2; Bəhram Əmir Əhmədi. Qarabağ. Keçmiş tarixi Arazın o tərəfindən münaqişənin kökləri (farsca). «Məcəllə-ye motaleate siyasi və iqtisadi», № 71–72; Nasir Təkmil Humayun. İran tarixi gedişində Qarabağa bir baxış (farsca). «Məcəllə-ye motaleate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz». İkinci il, №1; Tarixi-i Arsax (Qarabağ). Tehranda ermənicə nəşr olunan Araks dərgisi. 1989 mart-fevral 1991; Ərfai Aliyə. Dağlıq Qarabağ hadisəsi (farsca). «Məcəllə-ye Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz». Birinci il, payız 1992, № 2; Əlirza Rahvər Liqvan, Pərviz Zare Şahmers. Tarixə Qarabağ. Tehran, 1997; Səməd Sərdariniya. Sərzəmine Qarabağ. «Varlıq» dərgisi, 1990, XII il; Həsən Hacı. Şimali Azərbaycanda Dağlıq Qarabağ vilayəti. «Varlıq» dərgisi, 1988, XII il, noyabr-dekabr.
2. Kavə Bəyat. Bohrane Qarabağ. Tehran, Pərvin nəşriyyatı, 1993.

3. Yenə orada: s.13–61, 63–118, 119–141.
4. Yenə orada: s.13.
5. Tofiq Köçərli. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, 1988, s. 54–55.
6. Kavə Bəyat. Göst. əsəri, s.13.
7. Yenə orada: s.13–14.
8. Алиев И. Нагорный Карабах. Баку, 1989, с.74.
9. Azərbaycan tarixi. İqrar Əliyevin redaktəsi ilə. Bakı, 1993, s.182.
10. Bax: Tarix-e Qarabağ. Təlife Əlirza Rahvər Liqvan, Pərviz Zare Şahmers. Tehran, 1997, s.73.
11. Fərmanın mətni haqqında eynilə bax: Tarix-e Qarabağ, Rahvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmersin təlifi, s.73–74.
12. Yenə orada: s.74.
13. Ətraflı məlumat almaq üçün bax: Tofiq Köçərli, Göst. əsəri, s.50–51.
14. Yenə orada: s.122; Həm də bax: Tarix-e Qarabağ. Əlirza Rahvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmers, s.147–149.
15. Kavə Bəyat. Göst. əsəri, s.35.
16. Tarix-e Qarabağ. Əlirza Rahvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmers, s.160.
17. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, s.45.
18. Kavə Bəyat. Göst. əsəri, s.49.
19. Tarix-e Qarabağ. Əlirza Rahvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmers, s.167.
20. Tofiq Köçərli. Göst. əsəri, s.158.
21. Tarix-e Artsak (Qarabağ) Araks dərgisi, VI il, №49, Şəhrivər, 1371, s.49.
22. Əliyev İ. Göst. əsəri, s.38.
23. Kavə Bəyat. Göst. əsəri, s.59.
24. Yenə orada: s.61.
25. Yenə orada: s.60.

26. Tarix-e Qarabağ. Əlirza Rəhvər Liqvan və Pərviz Zare Şahmers, s.174.
27. Tofiq Köçərli. Göst. əsəri, s.138–139.
28. İqrar Əliyev. Göst. əsəri, s.90.
29. Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, с.57.
30. Kəvə Bəyat. Göst.əsəri, s.135.
31. Yenə orada: s.89.
32. Yenə orada: s.138–139.
33. Yenə orada: s.129–130.

Tarix və onun problemləri №1

Bakı, 1999

TÜRKİYƏ–AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA

(1918–1921-ci İLLƏR)

Osmanlı Türkiyəsinin, ondan sonra isə Mustafa Kamal Atatürkün öndərliyində Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin Azərbaycan siyasəti mövzusu təqribən 80 ildir ki, İran tarixşünaslığında, elmi, siyasi xarakterli tədqiqatlarda, mətbuat səhifələrindəki publisistik yazılarda müzakirə obyektinə çevrilərək müxtəlif yönərdən dəyərləndirilməkdədir. Maraqlıdır ki, bu qədər zaman ötməsinə, hadisələrin tarixçilərin, siyasətçilərin süzgəcindən dəfələrlə keçməsinə, ələlib-xəlbirlənməsinə baxmayaraq, hələ də İrandakı mərkəzi və yerli nəşrlərdə Türkiyənin o zamankı siyasətləri, Atatürkün şəxsiyyəti və mübarizəsi müxtəlif səviyyəli araşdırıcılar tərəfindən qeyri-elmi şəkildə təhlil edilir, bir sıra hallarda isə məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırılır¹.

Bu cür qeyri-elmi tədqiqatlara öləri bir nəzər salsaq, antitürk, antiazərbaycan təbliğatlarında İrandakı bir sıra azərbaycanlı alimlərin daha çox canfəşanlıq etdiklərinin şahidi oluruq. Bu təbliğatlarda əsrimizin 20–40-cı illərində Təbrizli Əhməd Kəsrəvi aparıcı rol oynamışdır². Son onilliklərdə bu xətti Kəsrəvinin şagirdlərindən biri olan İnayətullah Rza davam etdirərək, bir sıra kitab və məqalələrində Azərbaycana və Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinə zidd olan fikirlər irəli sürmüşdür³.

Bunlarla yanaşı, son illərdə türk düşmənçiliyi ilə ad qazanmış bir sıra erməni müəlliflərinin tarixi və bədii əsərləri də fars dilinə çevrilərək İranda nəşr edilmişdir. Bu sahədə ən çox canfəşanlıq edən alimlərdən biri türksoylu Kavə Bəyatdır. Öz tədqiqatlarında daha çox mühacir erməni tarixi-siyasi ədəbiyyatının, o cümlədən Qərbdə Türkiyə Cümhuriyyətinin, Atatürkün, 1918–1921-ci illərdəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-

nin fəaliyyətlərini saxtalaşdıran erməni ideoloqlarının təsiri altında olan bu tarixçi son illərdə diqqəti daha çox cəlb edir.

Əlbəttə, türk tarixi və Azərbaycan məsələsində İranda zaman-zaman bir zərərli məktəb formalaşdırılmışdır. Bu məktəbin vaxtilə müəllimləri olduğu kimi, indi də şagirdləri vardır. Bir sıra başabəla qələm sahibləri indi də babalarının yolu ilə gedərək Azərbaycan Respublikasına, onun daxili və xarici siyasəti və qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərinə kölgə salmağa çalışırlar. Bu mövzu mühüm bir tarixi mərhələni əhatə etdiyi və çox geniş olduğu üçün burada yalnız son illərdə diqqəti daha çox cəlb edən iki məqalədən bəhs ediləcəkdir. Bunlardan biri Kavə Bəyatın «Sovetlərlə Türkiyənin sövdələşməsi: Azərbaycan Cümhuriyyətinin dağılması» məqaləsidir⁴. Bu irihəcmli məqalə bir sıra İran tarixçiləri tərəfindən 1918–1921-ci illərdə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mürəkkəb tarixi-siyasi vəziyyətin subyektiv qiymətləndirilməsinə və məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırılmasına bir nümunədir.

Müəllif yazır ki, Mudros müqaviləsindən sonra Osmanlı imperatorluğunun düşdüyü vəziyyətdən istifadə edən Müttəfiqlər Türkiyənin ermənilər yaşayan hissələrini ermənilərə, qərb hissələrini yunanlara bağışlamağı planlaşdırmışdılar və İstanbulda yerləşən osmanlıların (?) da bu planların qarşısını almağa qüvvəsi yox idi. Müttəfiqlərin Osmanlı imperatorluğunu bölməklə əlaqədar aralarındakı fikir ayrılığı bəzi «nasionalist» qüvvələrin birləşərək mübarizəyə qalxmasına zəmin yaratmış oldu. (?) Atatürk və Kazım Qarabəkir Paşanın qoşulması ilə Müqavimət hərəkatı qüvvətli bir hərəkata çevrildi. Çox keçmədi ki, Mustafa Kamal Paşa Müqavimət hərəkatının rəhbəri oldu.

Kavə Bəyatın elə ilk cümlələrindən bəlli olur ki, onun haqqında bəhs etdiyi mövzudan yetərincə xəbəri yoxdur. Onun yazdığı kimi «nasionalist» qüvvələr Müttəfiqlərin fikir ayrılığının nəticəsində deyil, çox-çox əvvəl demokratik, islahatçı və

milli bir hərəkət kimi meydana çıxmışdı və bu barədə kifayət qədər elmi araşdırmalar mövcuddur.

Məqalədə göstərilir ki, Sovet dövləti hələ Mustafa Kamal Paşa Anadoluya gəlməmişdən əvvəl bu hərəkətin əhəmiyyətini başa düşərək, bunun Qafqaz respublikalarının taleyinə təsirsiz qalmayacağını dəyərləndirdi. «İzvestiya» qəzeti yazırdı ki, ingilis, fransız və alman imperialistlərinin təsiri altına düşən bu, necə deyərlər, «Qafqaz dövlətləri» təqribən eyni hisləri yaşayan Rusiya Sovet Respublikası ilə Türkiyə arasında bir məsafə yaradırdı. Riçard C.Hovanesyanın erməni təəssübkeşliyi nöqtəyi-nəzərindən yazılmış məqaləsinə⁵ əsaslanan məqalə müəllifinin fikrincə Rusiya Türkiyədə fəhlə inqilabı edilməsinə və sovetlərin təşkilinə maraq göstərirdi və əslində, Rusiyanı Türkiyə ilə daha çox onların düşmənlərinin ümumilliyi yaxınlaşdırırdı.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasındakı müstəsna rolunun üstündən sükutla keçən Kavə Bəyat bu geniş yazısında bir dəfə də olsun 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında bağlanmış Dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinə işarə etmir. Gənc Azərbaycan dövlətinin birləşmiş Sovet-erməni qüvvələrinə qarşı 1918-ci ilin iyunundan həmin ilin sentyabrınadək apardığı mübarizədə Türkiyənin həlledici rolunu göstərmir. Yalnız onu təlqin etməyə çalışır ki, Türkiyənin Azərbaycan hadisələrində fəal iştirakı onun Rusiya ilə əlaqələr qurmaq, gələcəkdə Rusiya yardımlarından Azərbaycan ərazisi vasitəsilə yararlanmaq istəyindən irəli gəlmiş.

Kavə Bəyat qeyd edir ki, Mustafa Kamal Paşa hələ Ərzurum konqresində «qəhrəman rus xalqının» mübarizə təcrübəsini türklərin qarşdakı mübarizəsində birbaşa məşq kimi qiymətləndirirdi. Bolşeviklərin 1919-cu ilin yayındakı uğurlu əməliyyatlarını izləyən Mustafa Kamal Paşa Xəlil Paşanı

Azərbaycana göndərmişdi ki, orada o, Nuru Paşa ilə birlikdə bolşeviklərin yerli təşkilatı ilə əlaqə yaratsın. Burada K.Bəyatın Nuru Paşanın hələ 1918-ci ilin iyun ayından qoşun hissələri ilə bərabər Azərbaycanın Gəncə şəhərində yerləşdiyini, onun Azərbaycanın istiqlalının möhkəmləndirilməsi və Bakının bolşevik-erməni işğalından azad edilməsi uğrunda mübarizələrdə fəaliyyətini pərdələyərək, yalnız bolşeviklərlə əlaqə yaratmaq üçün göndərildiyini iddia etməsi bir daha onu göstərir ki, müəllif tarixi həqiqətlərə söykənmək fikrindən çox uzaqdır.

Yenə Hovanesyanın məqaləsinə əsaslanan K.Bəyat yazır ki, Mustafa Kamal Paşa hələ Ərzurum konqresində Qafqaz cümhuriyyətlərinə necə yanaşmanın əsasını qoymuşdu. Guya, Mustafa Kamal Paşa deyibmiş ki, Türkiyənin mənafeyi Ermənistanın məğlub edilməsini, Gürcüstanın bitərəf saxlanmasını və Azərbaycanın isə Sovet Rusiyasına daxil edilməsini tələb edir. Ərzurum konqresinin materiallarında əksini tapmayan, fikrimizcə, əsası da olmayan bu fikirlər müəllifin fantaziyasıdır, yaxud onun istifadə etdiyi qeyri-elmi ədəbiyyatın təsirinin nəticəsidir.

Saxtakar Hovanesyanın fikirlərini öz fikirləri kimi təqdim edən K.Bəyat Ərzurum konqresinin materiallarına istinad etməyi belə ağına gətirmədən tarixi həqiqətləri saymazyana bir kənara qoyaraq davam edir ki, 1920-ci ilin yanvarında Müttəfiqlər Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın istiqlaliyyətlərini de-fakto tanıyanda Atatürk ordu komandanlarına verdiyi fərmanda bildirmişdi ki, imperialistlərin bu cümhuriyyətləri gücləndirməkdə məqsədi Türkiyəni bolşeviklərdən uzaqda saxlamaqdır və əgər bu plan müvəffəq olarsa, Qafqaz xalqları möhkəm sədlə bizim ölkəmizin qarşısında durmuş olacaqlar və bu Türkiyənin müqavimətini aşağı salacaqdır. Bu cəhətdən tövsiyə etmişdi ki, bütün mövcud qüvvələri Şərq cəbhəsinə cəmləşdirib bu maneəni aradan qaldırmaq lazımdır.

Qafqaz cümhuriyyətlərindən, xüsusilə Azərbaycandan tələb edilməlidir ki, Müttəfiqlərin planları müqabilində öz mövqelərini aşkar şəkildə nişan versinlər. Əgər Qafqaz xalqlarının niyyəti bizə mane olmaqdırsa, onda biz də onlara qarşı bolşeviklərlə razılığa gələrək. K.Bəyat Hovanesyanın adı çəkilən məqaləsinə əsaslanaraq yazır ki, general Kazım Qarabəkir 1919-cu ilin yayında, ingilis qoşunları Qafqazdan çəkiləndən sonra Naxçıvanın başçılarının xahişi ilə Zəngəzurun Ermənistandan qoparılması (?) və Naxçıvanın Azərbaycana birləşdirilməsi (?) sahəsində fəaliyyətlər göstərsə də, amma Atatürkün rəyinin əksinə olaraq, Qafqaz cəbhəsində boyhaboy hücumu keçməyi uyğun hesab etmirdi, bu əməliyyatı gələn ilin baharında, Xəzər dənizinin şimalında buzlar əriyincə, dəniz yolu ilə Qafqaza çıxarılaçaq rus qoşunları ilə bərabər həyata keçirməyi münasib sayırdı.

Müəllif kobud səhvə yol verərək həmin vaxtlarda Zəngəzurun, guya, Ermənistana aid olduğunu, Naxçıvanın da sanki Azərbaycana mənsub olmadığını qəbul edir. Üstəlik, Mudros müqaviləsindən sonra Qafqazdan çəkilən Türkiyə bütün Qafqaz boyu necə hücumu keçə bilərdi?

Ərzurum konqresində Mustafa Kamal Paşanın və Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvanın taleyi ilə əlaqədar məsələ müzakirə etmələri, bundan sonra Naxçıvana qeyri-rəsmi surətdə əsgəri hissə göndərilməsi, həmin türk qüvvələrinin 1921-ci ilin martına qədər, yəni Moskva müqaviləsində Naxçıvanın taleyi birdəfəlik müəyyən edilənə qədər qaldıqlarından və Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalçılarından müdafiəsində fədakarlıqla iştirak etdiklərindən⁶ xəbərsiz olan K.Bəyat məhz erməni həmkarının yazdıqlarını yeganə tarixi həqiqət kimi qəbul etməyi üstün tutur. Bu mövzuda Türkiyə və Azərbaycan mənbələrinə, digər nüfuzlu beynəlxalq qaynaqlara deyil, yalnız erməni ədəbiyyatına söykənən müəllif hovanesyanlarla tam həmrəylik nümayiş etdirir. K.Bəyat Qarabağda Ermənistan

dövlətinin təşəbbüsü və yardımı ilə ermənilərin qaldırdıqları qiyamın yatırılmasında iştirak edən türk əsgər və zabitlərinin fəaliyyətini də saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin torpaq bütünlüyünü qorumaq uğrunda fədakarlıqla vuruşan, qəhrəmanlıqla şəhid olan türk oğullarının müqəddəs niyyətlərinə qara yaxaraq iddia edir ki, Qarabağda vuruşan türk qüvvələrinin məqsədi Qarabağı, Zəngəzuru, Naxçıvanı ermənilərdən təmizləyib Türkiyənin Rusiya ilə ərazi əlaqəsini bərqərar etmək idi.

Məqalədə Hovanesyana istinadən qeyd olunur ki, Rus Sovet qoşunları Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşanda Azərbaycan hökumətinin bəzi üzvlərinin Qarabağdakı 38 minlik ordunu oradan çıxarıb Rusiya sərhəddinə gətirmək təklifi, ilk növbədə orada komandanlıq edən Xəlil Paşanın müqaviməti ilə qarşılaşmışdı. Onun yazdığına görə Britaniya komissarı mayor Luk, hətta Azərbaycan dövlətinə belə bir zəmanət verirmiş ki, Azərbaycan öz qoşunlarını Qarabağdan çıxarıb Rus ordusunun qarşısına göndərə bilər və arxayın ola bilər ki, ermənilər bundan istifadə edib Qarabağa və digər bölgələrə hücum etməyəcəklər. Burada K.Bəyatın isbat etməyə çalışdığı budur ki, guya, Türkiyə Rus qoşunlarının asanlıqla Azərbaycana girə bilməsi üçün Azərbaycan qoşunlarının Qarabağda saxlanması maraqlı olmuşdur. Göründüyü kimi, Qarabağda və Naxçıvanda Azərbaycanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək uğrunda Türkiyə dövlətinin bu inkaredilməz fəaliyyətlərini də K.Bəyat tamamilə başqa bir yozumda İran oxucusuna təqdim edir. Bakıda fəaliyyət göstərən türk kommunistlərinin fəaliyyətlərini, Azərbaycan torpaqlarını müdafiə edərək canlarını qurban verməkdən çəkinməyən türk əsgərlərinin fəaliyyəti ilə eyniləşdirir.

K.Bəyat qeyd edir ki, Mustafa Kamal Paşa Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan bir neçə gün əvvəl Leninə yazdığı məktubunda hər iki ölkəni imperialistlərə və Qafqazda

onlara əl uzadanlara qarşı birgə mübarizəyə çağıraraq, bildirdi ki, Gürcüstanı əməkdaşlığa vadar etməyə hazırdır. Türkiyə dövləti imperialist Ermənistan dövləti ilə hərbi əməliyyat aparmağı öhdəsinə götürür və Azərbaycan dövlətini də məcbur edəcəkdir Sovetlər dövlətinə birləşsin (?).

Göründüyü kimi, K.Bəyat heç çəkinmədən Atatürkün Leninə məlum məktubunu da eyni, Hovanesyan kimi əyri güzgüdə təqdim edir və Türkiyənin Qafqaz siyasətinin haradan qaynaqlandığına işarə vurur.

Əgər yekun vursaq, K.Bəyatın məqaləsində başlıca niyyət bundan ibarətdir ki, oxucuda belə bir fikir yaratsın ki, 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqut etməsi, məhz Atatürk Türkiyəsi ilə Sovet Rusiyasının sövdələşməsinin nəticəsində olmuşdur. Tərcümə etdiyi erməni müəlliflərinin kitablarına⁷ aludə olan K.Bəyat bu irihəcmli məqaləsində obyektivlik naminə bircə dəfə də etiraf etmir ki, beynəlxalq imperializmin məngənəsində boğulan gənc Türkiyə hökuməti ən təhlükəli qonşusu olan Sovet Rusiyasının cənuba və şərqə doğru hərəkətlərini durdurmaq imkanında deyildi. Eyni zamanda Sovet Rusiyasının yardımına ehtiyacı da vardı. Buna görə də Türkiyə Azərbaycanın torpaq bütövlüyünün qorunması, xüsusilə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın Azərbaycanın hüduqlarında qalması üçün müstəsna fəaliyyətlər göstərmişdir.

Naxçıvana əsgəri qüvvələr göndərilməsi Naxçıvan əhalisinin Ərzurum konqresinə müraciəti əsasında Atatürk və Kazım Qarabəkir Paşa tərəfindən məsləhət görülmüş və bu qüvvələr axıra qədər öz qardaşlıq borclarını şərəflə yerinə yetirmişlər.

Diqqətəlayiqdir ki, Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəhbərliyi Naxçıvanın qorunub saxlanmasındakı xidmətlərinə görə Türkiyə hökumətinə minnətdarlığını bildirərək Mustafa Kamal Paşaya və Kazım Qarabəkir Paşaya qiymətli hədiyyələr göndərmişdi⁸. Məhz Türkiyənin səyi ilə Moskva və Qars müqavilələrində Azərbaycanın mənafevləri qorunub

saxlanmış, Ermənistan və Gürcüstanla sərhəd məsələləri nizam salınmışdı⁹.

Tam əsas və qətiyyətlə deyə bilərik ki, Türkiyənin Qafqaz siyasətində dövrün bütün çətinliklərinə, qüvvələr nisbətinin qeyri-tarazlığına baxmayaraq, həmişə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, xalqın erməni təcavüzündən qorunub saxlanması, Azərbaycanla qardaşlıq münasibətləri aparıcı rol oynamışdır.

Haqqında bəhs edəcəyimiz ikinci məqalə Yəhya Şəhidinin «İki Azərbaycan tarixinə dair bir tədqiqat» məqaləsidir¹⁰. Məqaləsində yalnız ənənəvi ermənipərəst tədqiqatlara¹¹ istinad edən keçmiş hərbi polkovnik Türkiyənin Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan siyasətini təhrif edərək, onu tamamilə əyri güzgüdə təqdim etməyə çalışmışdır. Yəhya Şəhidi yazır ki, Çarlıq Rusiyası öz səltənətinin axırlarında Fars körfəzinə, isti dənizlərə əl uzadırdı, Osmanlı türkləri isə öz təsirləri altında bir «vahid islam dövləti» qurmaq istəyirdilər. Bu məqsədlərə uyğun olaraq, Bakıda 1911-ci ildə bir partiya «İslam partiyası və demokrat Müsavat» (?) təsis edildi. Bu partiya hər iki istiqaməti: dini və siyasəti əhatə edirdi. Bu partiyanın əsas məqsədi «Osmanlıların rəhbərliyi ilə vahid islam dövləti və milləti yaratmaq idi (?). Bu partiya 1917-ci ildə «Türk federalistləri» ilə birləşdi və «Türk demokrat federalist Müsavat partiyası» adlandı.

Müəllif heç bir tarixi həqiqətə söykənməyərək yazır ki, I Dünya müharibəsinə və daxili çəkişmələrə başı qarışan Rusiya Qafqaz məntəqələri olan Ermənistanı, Gürcüstanı, Arranı və Şirvanı müstəqil elan etdi və Müsavat dövlətini yaratdı. Bir il sonra Qafqazın Arran hissəsi «Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyəti» kimi elan olundu və iyun ayında Gəncədə bərqərar oldu.

Göründüyü kimi, müəllif Qafqazda müstəqil dövlətlərin meydana çıxmasını, bütün tarixi-elmi mənbələri bir tərəfə qoyaraq, Rusiyanın adı ilə bağlayır. Azərbaycan tarixi-coğrafi ərazisini dilə gətirməkdən çəkinən müəllif Arran və Şirvanda

Müsavət hökumətinin yaranmasını Rusiyanın xidməti hesab edir. Məqaləsinin adında iki Azərbaycandan söz açan müəllif, məqalənin içərisində Arran və Şirvanın Azərbaycan olmadığını iddia edir. Öz yanlış mülahizələrinə haqq qazandırmaq üçün antiazərbaycançılıq və antitürkçülükdə ad çıxarmış İnayətullah Rzanın «Azərbaycan və Arran» kitabına istinad edir.

Adı çəkilən İnayətullah Rza, 1946-cı ildə Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Hökuməti süqut etdikdən sonra demokratlarla bir sırada Sovet İttifaqına mühacirət edən, lakin həmin demokratlardan tam fərqli bir həyat yolu keçərək Bakıda, Moskvada partiya təhsili alan və sonra İrana qayıdan, hazırda da İranda Qafqaz, Azərbaycan, Orta Asiya respublikaları üzrə «mütəxəssis» sayılan, Afinada ermənilərin seminarında Azərbaycan Respublikasına qara yaxan bir şəxsdir. Ustadı Əhməd Kəsrəvinin yolunu davam etdirərək, uzun illərdir ki, müxtəlif adlarla çap edilən kitablarda Azərbaycan Cümhuriyyətinin adının, həm 1918-ci ildə, həm də indi, Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı dövrdə qurama bir ad kimi verildiyini, bu yerlərin və burada yaşayan xalqın İran ərazisindəki Azərbaycanla əlaqəsinin olmadığını təlqin etməklə məşğuldur.

Yəhya Şəhidi saxta fikirlərinə elmi don geydirmək üçün Əhməd Kəsrəvidən sitat gətirir. 1918–1920-ci illər hadisələrinə Pəhləvi rejiminin gözü ilə baxan Ə.Kəsrəvi yazırdı: «Bilmirdik ki, bizim Arranlı qardaşlarımız öz torpaqları üçün azad hökumət yaradanda və ona ad qoyanda, nə üçün tarixi və qədim adı bir kənara qoyaraq Azərbaycan adına əl uzatmışlar. Bundan nə fayda əldə etmək niyyətində olmuşlar. Bizim Arranlı qardaşlarımız özlərinin milli və azad həyatının başlanğıcında öz məmləkətlərinin tarix və keçmişinin arxasına təpik vurmaqla o qədər ziyan etmişlər ki, tarix hələ belə şey eşitməmişdir»¹².

Yəhya Şəhidi yazır ki, 1920-ci ilin əvvəllərində Çar Rusiyası süqut etdi, bolşeviklər iş başına gəldilər. Göründüyü kimi,

müəllif səhvə yol verir, həmin hadisələrin 1917-ci ildə baş verdiyindən belə xəbərsizdir. Müəllif yazır: «Beləliklə, Qafqaz yenidən Rusiyanın tərkibinə qatıldı, bununla da Kiçik Asiya türklərinin və onların tərəfdarlarının niyyətləri baş tutmadı. Bolşeviklər Atatürkün təşviqi ilə Arran və Şirvanı işğal etdilər».

Yəhya Şəhidi burada Tehranda çıxan «Ettelaat» qəzetində Türkiyənin «Hürriyyət» qəzetinə istinadən yazılan məqaləyə dayanaraq aşağıdakı cümlələrə diqqəti çəkir: «Türkiyə Milli Məclisinin üzvü Məzarçiyə görə Atatürk 70 il öncə Samsunda rus generalları ilə görüşmüş, 22 gün onlarla müzakirələr aparmışdır. Bu danışıqlar gətirib Moskva müqaviləsinə çıxarmışdır ki, bu gün də həmin müqavilənin bəzi şərtləri və əlavələri aşkarlanmamışdır». Müəllif yenə Məzarçidən nümunə gətirir: «Bu müqavilə Azərbaycanın (Arran) Sovetlər tərəfindən işğalının əsasını qoydu. Beləliklə, Atatürk Azərbaycanı rusların işğalı altına saldı».

Yəhya Şəhidinin tarixdən xəbərsizliyi aşkar görünür. Çünki Atatürkün Samsuna çıxması Moskva müqaviləsindən təqribən iki il əvvəl olmuşdu və o zaman həmin müqavilə barəsində heç bir düşüncə də yox idi. Eyni zamanda Samsunda rus generalları o zaman nə edirdilər? Moskva müqaviləsi Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından təqribən on ay sonra bağlanmışdı və Sovet işğalının əsasını necə qoya bilərdi? Moskva müqaviləsinin maddələrinin xalqdan gizli saxlandığı haqqında Y.Şəhidinin iddialarına gəldikdə isə həmin müqavilənin bütün şərtləri və əlavələri rus və türk dillərində dəfələrlə çap edilmişdir, burada açıqlanmamış maddələr yoxdur.

Müəllif iddia edir ki, şourəvilər müsavətçilərin «Arran» adını dəyişib «Azərbaycan» qoyduqlarına göz yumdular və Qafqazın Arran və Şirvan bölgələri Azərbaycan olaraq qaldı.

Yəhya Şəhidi əlavə edir ki, Birinci Dünya müharibəsində osmanlılar almanlarla ittifaqda idilər və qərara almışdılar ki,

qələbədən sonra Azərbaycan və Qərbi İranın bir hissəsi osmanlıların ixtiyarına keçməli idi. Amma almanların və müttəfiqlərinin məğlubiyyəti nəticəsində nəinki bu niyyət baş tutmadı, hətta Osmanlı imperatorluğu parçalandı, bütün qərb məmləkətləri Osmanlı hakimiyyətindən xaric oldular, Mustafa Kamal Paşa Atatürk utandırıcı bir öhdəlik götürdü ki, buna görə bütün ərəb torpaqları İngiltərə və Fransanın ixtiyarına keçdi, əlifba, hicab aradan qaldırıldı.

Fikirlərini yekunlaşdıran Yəhya Şəhidi belə nəticə çıxarır ki, Arranın Azərbaycan adlandırılması kimi, Osmanlı imperatorluğunun Türkiyə adlandırılması da qeyri-məqbul idi.

Yuxarıdakı sətirləri oxuyan və heç tarixlə məşğul olmayan hər bir şəxs Yəhya Şəhidinin yalnızca məlum ideoloji təlimatla qələmə sarıldığını təsdiqləyər. Onun iddiaları o qədər elmdən, tarixi reallıqdan və məntiqdən uzaqdır ki, heç elmi tənqiddə də layiq deyildir. Osmanlı imperatorluğunun parçalanmasının Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri və ümumiyyətlə, dünya siyasəti ilə əlaqəli olduğunu görmək istəməyən müəllif, eyni zamanda imperatorluğun çöküntüləri içərisindən yeni bir Türkiyə dövləti yaratmağa nail olan böyük Atatürkün danılmaz tarixi xidmətlərini və uzaqqörən islahatlarını da görmək istəmədiyini aşkar bürüzə verir.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, müasir İran tarixşünaslığında, yaxud mətbuat vasitələrində indi də Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasəti, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əlaqələri qeyri-obyektiv şəkildə şərh edilməkdədir.

Fikrimizcə, bu səpkili yazılar heç də tarixi prosesləri elmi təhlil süzgəcindən keçirmək ehtiyacından doğulmur, əksinə, müəyyən ideologiyaya xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kavə Bəyat: Sovetlərlə Türkiyənin sövdələşməsi: Azərbaycan Cümhuriyyətinin dağılması. «Neqahi-nou» jurnalı, Tehran, 1992, №10; İranın Ermənistanın birinci respublikası (1918–1921-ci illər) ilə münasibətlərinə bir baxış. İran XİN-in «Mərkəzi Asiya və Qafqaz tədqiqatları» jurnalı, 1999-cu il, № 24, səh.161–169; Cəfər Cəmşidi Rad. Naxçıvanda Araz Cümhuriyyəti, həmin yerdə, səh.139–144; Əli Purcəfər, Qafqazın məhəlli hökumətləri (Qacarilər dövründə) Tehran, 1998; Yəhya Şəhidi, İki Azərbaycan tarixinə dair bir araşdırma, «Tələş» dərgisi, Tehran, 1997, № 11 və başqaları.
2. Əhməd Kəsrəvi: Azəri ya Azərbaycanın qədim dili, Tehran, 1316; Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi.., iki cildə, Tehran, 2537 (şahlıq təqvimi ilə) və s.
3. İnayətullah Rza: İran və türklər Sasanilər dövründə. Tehran, 1374; Azərbaycan və Aran (Albaniyaye Qəfqaz), Tehran, 1360.
4. Kavə Bəyat. Sovetlərlə Türkiyənin sövdələşməsi: Azərbaycan Cümhuriyyətinin dağılması. «Neqahe-nou» dərgisi, Tehran, 1992, № 10.
5. Riçard Hovanesyan. Ermənistan və Qafqaz: Sovet və Türk əlaqələrinin doğuluşu. Orta Şərq Tədqiqatları Beynəlxalq jurnalı, 1993.
6. E.Mədətli. Atatürkün başqanlığında Ərzurum konqresi və Naxçıvan sorunu – Üçüncü Uluslararası Atatürk simpoziumunun materialları, Ankara, 1998, səh.251–256; Naxçıvan 1918–1920-ci illərdə. «Azərbaycan tarixində Naxçıvan» kitabı, Bakı, 1996.
7. Afanasyan. Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan: istiqaldan Sovet rejiminin bərqərar olmasına qədər. 1917– 1923. Tehran, 1991 (fars dilinə tərcümə).

8. Fəxrəddin Kırzioğlu: Kazım Qarabəkir, Ankara, 1991, səh. 17–18.
  9. K.Kurun. Türk–Sovet iştirakları (1920–1953). Ankara, 1991, səh.68; İ.Soyal. Türkiyənin siyasi anlaşmaları, 1-ci cild, səh.32.
  10. Yəhya Şəhidi. İki Azərbaycan tarixinə dair bir araşdırma. «Tələş» dərgisi, Tehran, 1997, № 11
  11. Anahid Ter Minasyan, Riçard Hovanesyan, Pol Dom və Xosrov Şaker. Müasir tarixdə Qafqaz, Tehran, 1371, fars dilinə tərcümə.
  12. Əhməd Kəsəvi. Adı itmiş hökmdarlar, Tehran, Əmir Kəbir nəşriyyatı, 1335, səh. 265.
- Beynəlxalq həyat, №3, Bakı – 1999*

İRANIN DİPLOMATİK MƏNBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XARİCİ SİYASƏTİ HAQQINDA

(1919–1920-ci İLLƏR)

Ölkəmizin dövlətçilik tarixində müstəsna yer tutan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918–1920) tarixi və fəaliyyətinin öyrənilməsi həm elmi, həm də siyasi baxımdan çox zəruri və faydalıdır. Xüsusilə həmin illərdə ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinə dair o zamankı diplomatik nümayəndəliklərin sənədlərində əks olunan materialların araşdırılıb üzə çıxarılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan 1918–1920-ci illərdə Bakıda rəsmən fəaliyyət göstərən səfirlik və konsul-luqların, həmçinin həmin illərdə ölkəmizə səfər etmiş xarici ölkə nümayəndəliklərinin yazışmaları, onların öz dövlətləri üçün göndərdikləri arayış və hesabatlar bu gün qiymətli tarixi mənbədir. Son illər dünyanın bir çox ölkələrində bir zamanlar məxfi saxlanılan və üzə çıxarılmayan diplomatik yazışmaların, arxiv sənədlərinin dərc edilərək geniş ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilməsi, yaxın tariximizin əcnəbilərin gözü ilə necə göründüyünü və dəyərləndirildiyini bilmək imkanı yaratmışdır. Bu səpkili xarici mənbələr içərisində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə birbaşa bağlı olan «Fövqəladə Qafqaz Heyəti» sənədlər toplusunun xüsusi yeri vardır¹.

İran İslam Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Sənədlər və diplomatiya tarixi Mərkəzinin arxiv materialları əsasında Rza Azəri Şəhrizayi tərəfindən hazırlanmış bu kitabda 1919–1920-ci illərdə Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə göndərilmiş İran dövlət nümayəndə heyətinin Azərbaycan Cümhuriyyətinin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı, daxili və xarici siyasəti haqqında məlumatları, hesabatları geniş əksini tapmışdır.

Kitaba yazdığı müqəddimədə Rza Azəri Şəhrizayi rus çarizminin devrilməsindən sonra Qafqazda başlanan siyasi hərəkatlara, meydana çıxan yeni müstəqil cümhuriyyətlərə qısa bir nəzər salaraq Qafqazda gedən proseslərə İran Şahlıq dövlətinin biganə qalmadığını, buna görə həm beynəlxalq səviyədə, həm də regional çərçivədə mümkün olan vasitələrlə İranın öz maraqlarını yeritməyə səy göstərdiyini şərh etmişdir.

Kitabda nəşr edilən 98 sənədin, demək olar ki, əksəriyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqədardır. Sənədlərin bir qismi isə birbaşa AXC-nin xarici siyasət məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məsələn, kitabda dərc edilmiş birinci sənəddə İranın Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzəzuddövlənin İran XİN-ə göndərdiyi məlumatı diqqətçəkicidir. Burada bildirilir ki, İranın Xarici İşlər naziri Nüsrətüddövlə Firuz Paris Sülh Konfransına gedərkən Azərbaycana gəlmiş, Azərbaycanın Xarici İşlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanovla görüşmüş, onunla İran vətəndaşlarının vəziyyətini müzakirə etmişdir².

Kitabdakı sənədləri şərh edərkən müəllif bir sıra hallarda Azərbaycanın xarici siyasətini təhrif etməkdən çəkinməmiş, xüsusilə Türkiyə və Qərb ölkələri ilə münasibətlərin inkişafına önəm verən siyasəti pisləmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalının qorunması və möhkəmləndirilməsi işində misilsiz fədakarlıqlar göstərən osmanlı türklərinin fəaliyyətini qərəzli şəkildə qələmə verən müəllif iddia edir ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi təzyiq altında olduğu kimi, oradakı İran təbəələri də təzyiqlərə və əziyyətlərə məruz qalmışlar. Onun yazdığına görə, Azərbaycanda İran tacirlərinin malları əllərindən alınır, buradan İran Azərbaycanına pantürkist təbliğatçılar göndərilir, iğtişaş törətməyə çalışırdılar. Xoyski kimi bəzi Azərbaycan rəhbərləri İrana müsbət yanaşırdılar, lakin osmanlılar bunu öz mənafeələrinə uyğun bilmirdilər və Azərbaycan Cümhuriyyətinin İranla münasibətlərinə təfriqə salmağa çalışırdılar.

Azərbaycan dövlətinin İranla yaxınlaşmaq və qonşu dövlətlə yaxşı münasibətlər qurmaq sahəsindəki fəaliyyətinə də müəllif qərəzlə yanaşır. Belə ki, bildirir ki, Azərbaycan rəhbərləri osmanlıların sui-istifadə hərəkətlərini gördükdən sonra İranla siyasi münasibətləri qurmağa və inkişaf etdirməyə diqqət verməyə başladılar. Buna görə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər nazirinin müavini İsmayıl xan Ziyadxanov İrana ezam edildi və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti qəməri təqvimini ilə cəmaüddisani 1337-ci ildə Tehrana gəldi. Azərbaycan heyətinə Möqtədirlmülk bağında iqamətgah verildi və Məcidüssəltənə onları qəbul etdi³. Sənədlər məcmusunda bildirilir ki, İsmayıl xan iki ölkə arasında yaxşı iqtisadi-siyasi əlaqələr qurulması üçün İranın rəhbər şəxsləri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Danışıqların və müzakirələrin nəticəsində Azərbaycan tərəfindən İsmayıl xan, İran tərəfindən isə XİN-in Rusiya üzrə idarə rəisi Seyid Hadi Fərəh Motəməssəltənə 14 maddəlik bir müqavilə imzaladılar. Tərtibçinin fikrincə, İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında mehriban münasibətlər qurulmasına mane olan qüvvələrin həm Qafqazda, həm də İrandakı fəaliyyətləri nəticəsində bu müqavilə tənqidlərə məruz qaldı və təsdiqlənmədi⁴.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanla münasibətlərin qurulmasının İran üçün çox böyük əhəmiyyəti var idi. Sənədlər toplusunun tərtibçisi bunu aşağıdakı səbəblərlə əlaqələndirir:

- Azərbaycan Cümhuriyyətində yaşayan iranlıların mənafelərinin qorunması ilə əlaqədar buranın məsul şəxsləri ilə müzakirələr aparmaq zərurəti.
- Qafqaz İran üçün dünyaya açılan mühüm pəncərə idi, buna görə də İranın tranzit yükləri, poçt, rabitə məsələləri Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırılmalı idi.
- İran dövləti dünyanın bir sıra dövlətləri kimi Azərbaycan dövlətini rəsmən tanımamışdı, buna görə də Azərbaycan hökuməti İranın yüklərinin və müsafirlərinin Azərbay-

candan keçməsinə icazə vermirdi və istəyirdi ki, bu yolla İrani Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımağa vadar etsin.

İranın Azərbaycan Cümhuriyyətini tanımasının zəruriliyi fikri İranın Bakıdakı konsulu Səidülozranın və Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzəddövlənin hesabatlarında da əsaslandırılırdı. Tiflis Baş konsulu İran XİN-ə yazırdı ki, İran öz milli mənafeyi naminə Qafqazın yeni cümhuriyyətləri ilə əlaqə qurmalıdır⁵.

Bütün bu məsələlər İran XİN-də ətraflı müzakirə olunmuş və qərara alınmışdı ki, İranın iqtisadi və siyasi mənafeələrini təmin etmək məqsədilə Qafqaz ölkələrinə səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərsin. Bunun nəticəsində də Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığında Qafqaza bir fəvqəladə heyət göndərilməsi qərara alınmış oldu.

İran Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövlə 18 noyabr 1919-cu il tarixində Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalı münasibətilə Azərbaycan Nazirlər Şurasına təbrik məktubu göndərmişdi. Məktubda ikitərəfli münasibətlərdə dostluq bərqərar edilməsindən danışılır və İranın, S.Z.Təbatəbai başda olmaqla Azərbaycan Cümhuriyyətinə bir heyət göndərmək arzusu ifadə olunurdu⁶.

Məlum olduğu kimi, o zaman Azərbaycanın və digər Qafqaz ölkələrinin istiqlalını tanımaq istəməyən Sovet Rusiyası başqa dövlətlərin də bu yeni cümhuriyyətləri tanımasını əngəlləmək istəyirdi. Rusiyanın İrandakı Müvəqqəti İşlər vəkili İranın Qafqaza rəsmi heyət göndərmək və həmin cümhuriyyətlərlə əlaqələr qurmaq niyyəti barəsində xəbər tutan kimi İran XİN-ə etiraz notası göndərmişdi⁷. Bununla əlaqədar Rusiya diplomatına XİN-də izahat verilmişdi ki, İran yalnız ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və iranlıların mənafeələrini qorumaq məqsədilə Qafqaza heyət göndərməyi qərara almışdır və bu heyətin göndərilməsi İranla Rusiyanın dostluq əlaqələrinə bir xələl gətirmir. Həm də İran Qafqaz cümhuriyyətlərini rəsmən tanımamışdır. Rusiyanın müvəqqəti işlər

vəkili arzu edildiyini bildirmişdi ki, həmin yeni təsis olunmuş dövlətlərin nümayəndə heyətləri Tehrana səfər edəndə hökumət tərəfindən rəsmi surətdə qarşılanmasınlar və onlarla bir ticarət nümayəndə heyəti kimi rəftar edilsin⁸.

Azərbaycana göndərilən Fövqəladə Heyət 1919-cu il noyabrın 27-də Bakıya gəlib çatdı və Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəsmi şəxsləri tərəfindən qarşılandılar. İran diplomatlarının yazışmalarından məlum olur ki, İran tərəfinin ümid etdiyi kimi, tərəflər arasında müzakirələri dərhal başlamaq mümkün olmamışdır. Heyət başçısının İran Nazirlər Şurasının sədrinə ünvanladığı məktubda qeyd olunur ki, Azərbaycan Cümhuriyyətində hökumət böhranı davam etməkdədir, eyni zamanda danışıqlar üçün nümayəndələr təyin edilmədiyinə görə müzakirələr gecikir⁹. Qeyd etmək lazımdır ki, heyət rəisinin İran hökumətinə göndərdiyi ilk hesabatda Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi vəziyyəti, daxili və xarici siyasəti, yeni hökumət kabineti, siyasi partiyalar və qruplar haqqında çox ətraflı məlumat verilmişdi¹⁰.

Kitabdakı sənədlərdən məlum olur ki, İranın əvvəlcə Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bir konfederasiya qurmaq planları varmış və İranın Paris Sülh Konfransındakı nümayəndəsi Xarici İşlər Naziri Firuz Nüsrətüddövlə Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubaşovla bu barədə danışıqlar aparmış imiş. İranın Xarici İşlər Naziri Parisdən teleqrafla Tehrana bildirmişdi ki, həmin məsələ ilə əlaqədar Azərbaycan Cümhuriyyətinin nümayəndəsi və Böyük Britaniyanın Xarici İşlər naziri Lord Kerzonla müfəssəl və faydalı danışıqlar aparmışdır. Nazir təklif edirdi ki, müzakirələrin nəticəsi əldə edildəndən sonra bir heyət hazırlanıb Azərbaycana göndərməlidir¹¹.

Lord Kerzon 13 noyabr 1919-cu ildə ser Koksə yazırdı: «Nüsrətüddövlə mənə məlumat verdi ki, Parisdə olarkən Rusiya Azərbaycanının nümayəndə heyəti ilə (Paris Sülh Konfransına yeni Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərzi-halını bildirmək üçün

gəlmişlər) müzakirələr aparmışdır və o, Azərbaycan nümayəndələrinin istəkləri ifadə olunmuş fransız dilində bir məktubu da mənə təqdim etmişdir¹². Firuz Nüsrətüddövlə Lord Kerzona yazdığı məktubda bir rəsmi notanın mətnini əlavə etmişdi. Burada İranın tarixi dəlillərə görə şimalda, qərbdə və şərqdə ərazi iddiaları ifadə olunmuşdu. Eyni zamanda həmin məktubda Azərbaycan dövlətinin nümayəndə heyəti ilə İran dövlətinin nümayəndə heyəti arasında bağlanmış 4 maddəlik Razılaşma da əlavə edilmişdi. Həmin Razılaşmanın mətni belədir:

Qafqaz Azərbaycanı həmin ölkənin nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransına rəsmən təqdim etdiyi bəyannamədə və əlavə edilmiş xəritədə göstərilən sərhədlərlə həmişəlik Rusiyanın ərazi tabeçiliyindən ayrılır.

28 may 1918-ci ildə yaranan Azərbaycan Cümhuriyyəti azad, müstəqil və demokratik dövlətdir, paytaxtı Bakı şəhəridir, rəsmən tanınacaqdır. Yeni Cümhuriyyətin Cümhur rəisi xalq tərəfindən seçiləcək, Parlamenti ölkənin Əsas Qanununa uyğun olaraq (Müəssislər Məclisinin qərarı ilə) təşkil olunacaqdır. Azərbaycan Parlamentinin üzvlərini Azərbaycan xalqı ümumi seçkilərdə müəyyən edəcəkdir və bu ölkənin indiki hökumətinin niyyəti seçkilər bitən kimi məclisi açmaqdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti özünün bilavasitə qonşusu Şahənşah İrani ilə yaxın siyasi, iqtisadi münasibətlər quracaq, bu əlaqələr bir konfederasiya çərçivəsində olacaq, onun forması ilə İran və Azərbaycan hökumətləri arasında müzakirə və fikir mübadiləsi nəticəsində əldə olunacaqdır. Tərəflər arasında bu xüsusda əldə olunan Razılaşma hər iki ölkənin Parlamentində təsdiq olunmalıdır. Amma Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti hökuməti indidən elan edir ki, bu dövlətlərin xarici siyasətləri bir olacaqdır və hər iki ölkənin vahid Xariciyyə Nazirliyi olacaqdır.

Azərbaycan Cümhuriyyəti bu bəyannamənin 1-ci və 2-ci bəndlərində şərh olunan məqsədlərə çatmaq üçün yeni ölkəni

rəsmən elan edir, bu ölkənin istiqlalının mümkün olan hər cür təcavüzdən qorunmasını, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsini irəli sürür və həmçinin yeni təşəkkül etmiş ölkənin siyasi qüvvələrinin, iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına Böyük Britaniyadan İrana göstərdiyi qaydada kömək və əməkdaşlıq göstərməsini səmimiyyətlə xahiş edir¹³.

Fövqəladə Qafqaz Heyəti toplusunda diqqəti çəkən sənədlərdən biri Nüsrətüddövlənin 17 noyabr 1919-cu il tarixində Lord Kerzona yazdığı məktubdur. Məktubda deyilir: «Dünyanın indiki ictimai-siyasi vəziyyətinə görə, İran və Britaniya arasındakı yaxşı münasibətləri və siyasi mənafe birliyini nəzərə almaqla, ciddi olaraq bu əqidədəyik ki, Britaniyanın Qafqazda, xüsusilə sərvətli və hasilatlı Bədkubə (Bakı – E.M.) məntəqəsində mənim ölkəmin mənafe və maraqlarını... nəzərə alması lazımdır»¹⁴.

Qeyd edilməlidir ki, İngiltərə 1919-cu il Britaniya-İran müqaviləsi üzrə İranla müttəfiq olmasına baxmayaraq, İranın Qafqazdakı siyasətini təqdir etmir, yeri gəldikdə isə hətta bu siyasətə mane olurdu.

Topludakı diqqətçəkici mövzulardan biri də İranla Azərbaycan arasında konfederasiya qurulması təklifi idi. Sənədlərdən məlum olur ki, bu təklif nə qədər cazibəli görünsə də, İran rəhbərliyində birmənalı qarşılanmırdı. Xarici İşlər naziri Nüsrətüddövlədən fərqli olaraq, Nazirlər Şurasının sədri Vüsqüddövlə bu ideyaya çox ehtiyatla baxırdı. O Seyid Ziyəddinə yazırdı: «Konfederasiya məsələsi bundan sonra da ciddi izlənməlidir və Siz Tehrana qayıdanda bunun məqbul olub-olmadığı barəsindəki fikrinizi, müvafiq cavab verilməsi üçün məktubla ya teleqrafla bildirin. Mən özüm də, bu məsələ ilə əlaqədar araşdırma aparıram və nəticəsi barəsində cənab-Alinizcə yazacağam»¹⁵.

Sənədlər toplusundakı materiallardan məlum olur ki, heyətin mühüm vəzifələrindən biri də, İranla Azərbaycan arasında

malların tranziti, gömrük məsələləri, poçt-teleqraf xidməti, konsulluq müqaviləsi məsələlərinin həll edilməsi idi. Bu sahədə meydana çıxan problemlər İran dövlətini və iranlıları narahat edirdi. Bunun bir səbəbi regionda yaranmış yeni şəraitlə, digəri İranın siyasəti ilə bağlı idi. İran da dünyanın bir sıra ölkələri kimi, yeni beynəlxalq şəraitin, xüsusilə çar Rusiyasının dağılmasından sonra bu bölgədə yaranmış vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən baş çıxara bilmirdi və hələ də Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımaq barəsində qərar qəbul etmirdi. Topludakı sənədlərdə bu çətinliklər Azərbaycandakı qeyri-sabitlik və hökumət quruculuğunun bitməməsi ilə daha çox əlaqələndirilsə də, əsas səbəb bu deyildi. Əsas səbəb İranın müxtəlif dostluq və əməkdaşlıq niyyətlərini bildirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımaması idi. Məhz buna görə idi ki, İran heyəti Bakıya qədəm qoyan gündən məlum çətinliklərlə üz-üzə gəlmişdi və qarşılıqlı münasibətlərə aydınlıq gətirilməsi üçün Azərbaycan hökuməti rəsmiləri ilə aylarla müzakirə aparmalı olmuşdu.

Sənədlərdən məlum olur ki, heyət rəhbəri Seyid Ziyaəddin Xəzər dənizində İranın dəniz qüvvələri saxlaması və Azərbaycan sərhəddində 10 min nəfərlik hərbi qüvvə cəmləşdirmək məsələsini qoymuş, bu məsələni dövlət məqamları və Britaniya dövlətinin nümayəndələri ilə müzakirə etmişdi. O, Britaniyanın Bakıdakı nümayəndəliyində polkovnik Stoksla söhbətində təklif etmişdi ki, ingilislər rus generalı Denikinın ixtiyarında olan hərbi gəmilərini onun əlindən alıb İrana versinlər. Amma Stoks bu təkliflə razılaşmamışdı. Sonra Seyid Ziyaəddin İran Nazirlər Şurasına məktubunda təklif etmişdi ki, İran Britaniya ilə müzakirəyə girərək Denikindən iki gəmi almağa nail olsun və həmçinin Bakıdan iki gəmi və onlar üçün bir neçə döyüş topu alınmasına icazə verilsin¹⁶.

Sənədlərdən məlum olur ki, İran heyəti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti arasında keçirilən axırıncı

iclasda Azərbaycan tərəfindən Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasməmmədov, Ticarət və sənaye naziri Məhəmməd Həsən Hacınski, Yollar naziri Xudadad bəy Məlikaslanov, Poçt-teleqraf naziri Cəmo Hacınski iştirak etmişlər. Müzakirələrin nəticəsində aşağıdakı yeddi sahə üzrə müqavilələr imzalanmışdır: tranzit, konsulluqlar məsələsi, poçt rəbitəsi, poçt sifarişləri və göndərişləri, teleqraf, gömrük və dostluq. Müzakirələrin sonunda Azərbaycan Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Nəsib bəy Yusifbəyli salona daxil olmuş, təntənəli imzalama mərasimi keçirilmiş, sonra Fövqəladə Heyətin şərəfinə ziyafət verilmişdir. Seyid Ziyaəddin ziyafətdə nitq söyləyərək elan etmişdir ki, İran dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətini de-yure surəti ilə rəsmən tanıyır¹⁷. Burada qeyd edilməlidir ki, imzalanan Dostluq müqaviləsində «de-yure» ifadəsi işlənməmişdir.

İmzalanmış bu sənədlər içərisində, heç şübhəsiz ki, iki ölkə arasındakı Dostluq Müqaviləsi xüsusilə əhəmiyyətli idi. Burada Şahənşah İran dövlətinin Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanıdığı təsbit edilir. Kitabdakı 68-ci sənəddə həmin Dostluq Müqaviləsinin mətni, həm də İranla Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi sahəsində Seyid Ziyaəddinin İran hökumətinə təklifləri verilmişdir.

Sənədlərdən məlum olur ki, İran nümayəndə heyətinin başçısı 1920-ci ilin mart ayının axırlarında İranla-Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış müqavilələri və iclasların yazılarını heyət üzvlərinin biri ilə Nazirlər Şurasının sədri Vüsuqüddövləyə göndərmişdir. Heyətin başçısı Nazirlər Şurasının sədrindən həmin müqavilə və sazişlərin İran dövləti tərəfindən ən qısa müddətdə təsdiqlənməsini və həmin heyət üzvü vasitəsilə Bakıya göndərilməsini xahiş etmişdir¹⁸. Həmin sənədlər Vüsuqüddövləyə yetişən kimi O, dərhal göstəriş vermişdir ki, müvafiq nazirliklərin mütəxəssisləri onları yoxlayıb

müzakirə etsinlər. Müzakirələr zamanı həmin sənədlərdə bəzi məqamların İran dövlətinin mənafeyinə zərərli olduğu müəyyən edilmiş və Nazirlər Şurası aprelin 6-da həmin məqamları məktubla Seyid Ziyaəddinə göndərmişdir. Sənədlərdən məlum olur ki, İran nümayəndə heyətinin başçısı məktubu alan kimi, vaxtın darlığına görə fürsətin əldən çıxacağından narahat olaraq, heyəti Bakıda qoyaraq məktubda göstərilən iradlarla əlaqədar müvafiq izahatlar vermək məqsədilə Bakıdan gəmi ilə Ənzəliyə, oradan isə aprelin 20-də Tehrana getmişdir. O, həmin gün Nazirlər Şurasının sədri ilə görüşüb lazımi izahatlar vermiş, bağlanmış sənədlərin tezliklə təsdiqlənməsinin vacibliyini şərh etmişdir. Lakin bir neçə gündən sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti Bolşevik Rusiyasının istilasına məruz qalaraq süqut etdi, Seyid Ziyaəddin isə daha Bakıya qayıda bilmədi və beləliklə, iki ölkə arasında bağlanmış sənədlər də öz təsdiqinə yetişmədilər.

«Heyətə Fövqəladəyə Qafqaziyyə» sənədlər toplusunda Azərbaycan Cümhuriyyətinin ictimai-siyasi vəziyyəti, daxili və xarici siyasəti barəsində bu gün üçün də çox əhəmiyyətli məlumatlar, təhlillər və öngörülər vardır. Bu sənədlərdə bəzən subyektiv yanaşma və təhriflərə rast gəlinərsə də, bunlar, şübhəsiz ki, çox maraqlı sənədlərdir və ölkəmizin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılıb dəyərləndirilməlidirlər. Növbəti yazılarımızda adı çəkilən topludakı maraq doğuran digər sənədlərdən də bəhs edəcəm, iki ölkə arasında imzalanmış sənədlərin mətnlərini verəcəyik. Hələlik, Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə İran Şahlıq dövləti arasında bağlanmış Dostluq Müqaviləsinin və onunla əlaqədar İranın Fövqəladə Qafqaz Heyətinin təkliflərinin farscadan tərcüməsini hörmətli oxucularımıza təqdim edirik. (Əlavə edilir.)

*İran Şahlıq Dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti
(Qafqaz) arasında bağlanmış Dostluq Müqaviləsi*

Bir tərəfdən İran Şahlıq dövləti və digər tərəfdən Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) dövləti iki ölkə və xalq arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi məqsədilə bu müqaviləni bağlamağı qərara almış və bu məqsədlə aşağıda göstərilən şəkildə öz nümayəndələrini müəyyənləşdirmişlər:

İran Şahlıq Dövləti –

Cənab Seyid Ziyaəddin Təbatəbai–fövqəladə məsul işçi və İran Şahlıq Dövlətinin Qafqaza göndərilmiş nümayəndə heyətinin başçısı

Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) hökuməti

Cənab Fətəli xan Xoyski – Xarici İşlər naziri

Cənab Xəlil bəy Xasməmmədov – Ədliyyə naziri

Cənab Xudadad bəy Məlikaslanov – Yollar naziri

Adı çəkilən nümayəndələr öz səlahiyyətlərinə aid məktublarını təqdim edəndən və həmin məktublarda doğruluğu yoxlanıldıqdan sonra aşağıdakı müqaviləni bağlamışlar:

Birinci maddə. İran Şahlıq Dövləti rəsmi surətdə Azərbaycan Cümhuriyyətini (Qafqaz) tanıdığını bildirir.

İkinci maddə. Tərəflər iki ölkə arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və iqtisadi əlaqələrin sabitliyi məqsədilə ticarət və gömrük, konsulluq, poçt, teleqraf və sairə üzrə müqavilə bağlayırlar ki, bu müqavilə vasitəsilə tərəflərin nümayəndələrinin və vətəndaşlarının əlaqələri və hüquqları müəyyənləşdirilsin.

Üçüncü maddə. Bütün beynəlxalq əlaqələr üçün İran Şahlıq Dövləti tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti (Qafqaz) hökuməti yanında – Badkubədə və Azərbaycan Hökuməti (Qafqaz) tərəfindən İran Şahlıq dövləti sarayında – Tehranda öhdəçi tərəflərin Daimi Muxtar nümayəndəsi adı ilə siyasi nümayəndələri müəyyənləşdiriləcəkdir. Adı çəkilən nümayəndələr hər

iki ölkədə qaldıqları yerdə, beynəlxalq hüquq qaydalarına əsasən, verilən bütün hüquq və imtiyazlara malik olacaqlar.

Dördüncü maddə. Bu müqavilə iki nüsxədə, fransız dilində imzalanacaq və imzalandığı gündən sonra bir ay ərzində öhdəçi tərəf dövlətlərin başçıları tərəfindən təsdiq ediləcək və təsdiq məktubları Badkubədə mübadilə ediləcəkdir. Bununla da tərəflərin muxtar nümayəndələri bu müqaviləni imzalamış və möhürləmişlər.

Bu müqavilə Badkubədə 1920-ci ilin mart ayının 20-də (28 cəmadülsani, 1338) bağlanmışdır.

İmza: Seyid Ziyaəddin Təbatəbai

İmza: Fətəli xan Xoyski

İmza: Xəlil bəy Xasməmmədov

İmza: Xudadad bəy Məlikaslanov

İran Şahlıq dövləti heyətinin möhürü.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin möhürü.

QEYD:

1. Müqavilənin mətni farscadan tərcümə edilmişdir. Mətnə Bakı əvəzinə Badkubə adı işlədilmişdir.
2. Müqavilənin mətni Tehrandə 2000-ci ildə İranın Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr edilmiş «Heyətə Fövqəladə Qafqaziyyə» kitabından götürülmüşdür.

İran Şahlıq Dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış Dostluq Müqaviləsi ilə əlaqədar Fövqəladə Qafqaz Heyətinin başçısı S.Z.Təbatəbainin İran dövlətinə əlavə təklifləri.

İran və Azərbaycan arasında hərbi və texniki təkmilləşdirici tədbirlər barəsində Təklif:

Birinci maddə. İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti Azərbaycan ordusunun hərbi hazırlığı məqsədilə ixtiyarında olan bütün imkanlarından istifadə etməyi öhdəsinə götürür.

İkinci maddə. İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti sülh şəraitində Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətinə topxanada istifadə edilən

hərbi və mühəndislik vəsaitləri əldə etməkdə və qoşun üçün cari hərbi texnologiya təmin etmək işində köməklik etməyi öhdəsinə götürür.

Üçüncü maddə. Hərbi münaqişə baş verən zaman Əlahəzrət Şahlıq Dövləti dostluq bitərəfliyi qoruyaraq bütün mövcud imkanlarla və ikinci maddədə nəzərdə tutulanlarla əlaqədar qoşuna lazım olan vəsaitlərlə yardım edəcəkdir. Bu sahədə İranın limanlarından istifadə etmək azad olacaqdır.

Dördüncü maddə. Azərbaycanla Ermənistan arasında düşmənçilik baş verən zaman Ermənistan istər təkçə, istərsə də başqa bir dövlətlə müttəhid şəkildə bu münaqişənin səbəbkarı olarsa, İran Əlahəzrət Şahlıq Dövləti sülh qoruyucusu qüvvələrini Azərbaycan və Ermənistan sərhədində Azərbaycan dəstələrini dağıtmaq məqsədilə təcavüz etmək və ya sərhəd zonasında qarışıqlıq yaratmaq kimi, erməni tərəfindən baş verə biləcək hadisənin qarşısını almaq gücünə malik olmaq vəziyyətinə qədər artıracaqdır.

QEYD:

Təklif «Heyətə Fövqəladəyə Qafqaziyyə» kitabından, fars dilindən tərcümə edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heyətə Fövqəladəyə Qafqaziyyə. Əsnade müzakirat və qərardadhaye heyəti ezamiyyə İran be Qəfqaz təhte sərpərəste Seyyid Ziaəddin Təbatəbai (1919–1920). Tehran, Dəftərə motaalate siyasi və beynəlmiləli, 1379 (2000)
2. Yenə orada: s. 43
3. Yenə orada: s. 24
4. Seyid Mehdi Fərəx. Xaterate seyasiye Fərəx. Pərviz Lovşaninin tamamlanması ilə, Tehran, Əmir Kəbir nəşriyyatı, 1347, s. 54

5. Heyətə..., sənəd 2, s. 46
6. Yenə orada: sənəd 14, s. 69
7. Yenə orada: sənəd 20, s. 71–72
8. Yenə orada: sənəd 30, s. 96
9. Yenə orada: sənəd 26, s. 91
10. Yenə orada: sənəd 33, s. 103–110
11. Yenə orada: sənəd 7, s. 55
12. Yenə orada: s. 30
13. Yenə orada: s. 30
14. Yenə orada: s. 31
15. Yenə orada: sənəd 37, s. 120
16. Yenə orada: sənəd 32, s. 99–102
17. Yenə orada: s. 36
18. Yenə orada: sənəd 73, s. 214

Diplomatiya aləmi,

№ 7, aprel–iyun, 2004

İRANIN FÖVQƏLADƏ QAFQAZ HEYƏTİNİN SƏNƏDLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN FƏALİYYƏTİ HAQQINDA

İran tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə dair mənbələr və müxtəlif tədqiqatlar arasında 2000-ci ildə Tehranda İran XİN-in fars dilində nəşr etdirdiyi «Fövqəladə Qafqaz Heyəti» kitabının xüsusi yeri vardır. İran dövlətinin Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə Azərbaycana göndərdiyi nümayəndə heyətinin təqribən 5 ay ərzində Bakıdan İrana göndərdiyi məlumatlar, arayışlar, təkliflər, hesabatlar, AXC-nin daxili və xarici siyasətinin ən müxtəlif sahələrinə aid təhlillər, dövlət rəsmiləri ilə görüşlərin, aparılan müzakirələrin yazıları və sair qeydlər bu gün AXC tarixinin öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənədlər toplusu ilə əlaqədar biz «Tarix və onun problemləri» jurnalının 2000-ci il 3–4 saylarında məlumat vermişdik.

1919-cu il noyabrın 28-də başda gənc jurnalist, diplomat Seyid Ziyaəddin Təbatəbai olmaqla 14 nəfərdən ibarət İran nümayəndə heyəti Bakı şəhərinə daxil olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra Seyid Ziyaəddin Rusiyadakı vəziyyəti yoxlayıb, oradan İran dövlətinə məlumatlar vermək üçün Peterburqa göndərilmişdi. O vaxt İranın Peterburqdakı səfiri h. 1335-ci il 4 səfər tarixli, 1098 №-li məktubunda İranın Baş nazirinə yazmışdır: «Rəd» qəzetinin müdiri ağayi Seyid Ziyaəddin neçə vaxtdır ki, Peterburqa gəlibdir. O qeyd edir ki, rus dili öyrənmək və sair məlumat əldə etmək üçün buraya gəlmişdir. Bəzi vaxtlar İran səfərxanasına da gəlir. Aldığımız məlumata görə bir müddət burada qalacaqdır¹.

Seyid Ziyaəddinin yazdığına görə o, öz məlumatlarını Əsəd xan, İmam Şarj Dofer (müvəqqəti işlər vəkili nəzərdə tutur – red.) vasitəsilə məxfi teleqramla İranın vəziri muxtarının xəbəri olmadan İrana göndərirmiş.

Müvərrixüddövlə Sipehr yazır: 1917-ci il mart inqilabının əvvəllərində Seyid Ziyaəddin Təbatəbai Rusiyada sakin idi. Yəni İran Şahənşahlıq dövləti tərəfindən fəvqəladə məmuriyyət üçün oraya getmişdi. O vaxt Peterburqdan yazılı teleqram və xüsusi qasid vasitəsilə dövlətə bildirmişdi ki, İranın faydalanması üçün indi yaxşı fürsət əldə edilmişdir, bu barədə səhlənkarlıq etmək düzgün deyildir. İranın Xarici İşlər naziri Hüseyin Əla Seyid Ziyaəddinə çox etibar edirdi. Rusiya Dumasına İran dövləti tərəfindən təbrik teleqramının göndərilməsi də Seyid Ziyaəddinin tövsiyəsi ilə olmuşdur. Seyid Ziyaəddinin məktubuna Hüseyin Əlanın cavabından da məlum olur ki, Seyid Ziyaəddin Peterburqda baş verən hadisələr barədə məlumat verməklə ümumi təkliflər də irəli sürmüşdür ki, İran dövləti özünün, guya «əldən getmiş hüquqlarını və milli mənafeyini» yenidən əldə etsin. Seyid Ziyaəddinin baş redaktoru olduğu «Rəd» qəzeti Rusiya və Qafqaza aid bütün məlumat və xəbərləri nəşr edib yayırdı. Seyid Ziyaəddinin Rusiya və Qafqaz haqqında geniş məlumata malik olduğu və Vüsuqüddövlə ilə dostluğu onun Qafqaza nümayəndə heyətinin başçısı kimi göndərilməsində mühüm rol oynamışdır. İran dövləti Qafqazda meydana çıxan yeni dövlətlərlə, xüsusilə Azərbaycanda müstəqil, demokratik hökumətin fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanırdı. Hətta İranın Xarici İşlər Nazirliyinin Seyid Ziyaəddinə hicri 1338-ci il səfər ayında yazdığı direktivdə² qeyd edilmişdir ki, Qafqaz mahalı müxtəlif millətlərdən təşkil tapmış İran ərazisinə yaxın olduğu üçün İran dövlətinin xüsusi diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu daxili keşməkeşlərdən və mövqedən istifadə edib, o ərazilərin millətləri hər biri öz növbəsində öz azadlıqlarını elan etmiş, indiki Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan Gürcüstan, Dağıstan hökumətlərini təşkil etmişlər. Həmin göstərişdə deyilir: «Bu gün Qafqaz Azərbaycanı adlanan respublikanın bir çox şəhərləri İrana aid olub, onların indiyədək İran əhvali-ruhiyyəsi vardır. Bununla belə, hiylələr

nəticəsində Rusiya inqilabının əvvəlindən təşkil edilmiş yeni hökumətlər elə sahmana salındı ki, nəticədə indiki Qafqaz Azərbaycan Cümhuriyyəti, əslində, özünün keçmiş irqi, milli, məzhəbi bağlılığını nəzərə almamış, hətta xarici hiylələr elə həddə çatmışdı ki, milli və irqi cəhətdən İran dövləti ilə möhkəm bir ittifaq yaratmağa imkan vermədilər». Hətta rus ordusu ərazidən geri çəkildikdən, rus dövlətinin zəifləməsi və inqilabların başlanmasından sonra da Osmanlı əsgəri dəstələri mövqeyətdən istifadə edib Azərbaycan və Qafqaz ərazisinə daxil oldu. Türk təbliğatçıları zahiri etnik və dil birliyindən istifadə edərək Qafqazda sakin əhalini aldadıb, o qədər hiylə işlətdilər ki, Qafqaz Azərbaycanı Respublikası o ərazilərdə sakin müsəlman əhalisinin İranla münasibətlərini pisləşdirdi və imkan vermədilər ki, yeni respublikanı təsis edənlər İran dövlətindən, yəni qədim həmvətənləri və gələcək qonşusu olan İran dövlətinin maddi və mənəvi köməkliklərindən istifadə edə bilsin. Belə ki, hətta həmin təbliğatçıların hiylə, əlaltından işləməsi nəticəsində İranın şimal əyalətlərini öz ərazilərinə birləşdirib, qədim qonşu olan İran dövlətinin mənafeyi əleyhinə və nəzakətdən uzaq olaraq İranın böyük əyalətlərindən birinin adını özlərinə ələm edib, yeni hökuməti «Azərbaycan Respublikası» adlandırdılar³.

Ümumiyyətlə, İran tarixçiləri, o cümlədən Seyid Əhməd Kəsrəvi, İnayətullah Rza, Mehrdad Azəri və sairləri yazırlar ki, guya «Azərbaycan» adını ilk dəfə 1918-ci ildə Müsavat partiyası qoymuşdur. Sonra da Sovet dövləti bu addan istifadə etmişdir. Onların fikrincə, «Azərbaycan» adının yeni təsis edilmiş respublikaya verilməsi əzəldən yaramaz və pis niyyətlə qoyulmuşdu. Və «pantürkistlər» «Müsavat partiyası rəhbərlərini öz nüfuzları altına salaraq istəyirdilər ki, öz keçmiş rüyalarını həyata keçirərək, yəni bir türkdilli imperiya təşkil edib İran Azərbaycanını da bu imperiyaya birləşdirməyə nail olsunlar və yeni təsis edilmiş cümhuriyyətə Azərbaycan adının seçil-

məsinin hədəfi də zahirən bu idi ki, guya, Azərbaycan vahid ərazinin adıdır ki, İran–Rus müharibələri və ixtilafları nəticəsində iki parçaya bölünübdir». Onun şimal hissəsi rus istilasından azad olunduqdan sonra cənub hissəsi də İranın ağalığından azad olmalıdır⁴.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən özlüyündə aydın olur ki, İran dövlətinin Seyid Ziyaəddin başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə danışıqlar aparacağına məqsədi nədən ibarət idi?

Yəni İran dövləti hələ də müstəqil, demokratik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövlətinin AXC-yə maddi və mənəvi köməkliklər göstərməsinin, hətta Xalq Cümhuriyyətinə «Azərbaycan» adı verilməsinin əleyhinə idi və AXC, guya, Cənubi Azərbaycanı da şimal ilə birləşdirmək fikrindədir. Məhz buna görə də Seyid Ziyaəddin Xəzər dənizində bir güclü İran hərbi dəniz qüvvələrinin yaradılması, İran sərhədində 10000 nəfərlik bir ordunun yerləşdirilməsi barədə İran dövləti və Britaniya dövləti nümayəndələri ilə danışıqlar aparırdı. O, Bakıdakı Britaniya nümayəndələrindən biri Stoksa təklif edir ki, rus inqilabı əleyhinə olan qüvvələrin komandiri Denikindən gəmilər alıb, İranın ixtiyarına versin. Lakin Stoks bu təklifin əleyhinə çıxır. Sonra Seyid Ziyaəddin İranın Baş nazirinə təklif edir ki, İran, İngiltərə hökuməti ilə danışığa girib bu yol ilə Denikindən iki hərbi gəmi alsın və icazə istəyir ki, şəxsən özü Bakıda iki gəmi satın alıb, orada iki hərbi top yerləşdirməklə İrana göndərsin. Deməli, istənilən vaxtda İran dövləti AXC-nin ərazisinə qurudan və sudan hücum təşkil edə bilsin. Sonra Seyid Ziyaəddin təklif edir ki, müvəqqəti olmuş olsa da, Moskvada qarmaqarışılıq sakitləşdiyi üçün İranın qərbində də sabitlik bərqərar olmuşdur. Qafqazda sakin iranlıları oralardan həmin sabitlik yaranmış İranın qərb əyalətinə köçürərək o yerlərin kəndlərini abadlaşdırsınlar. Lakin İranın Baş naziri bəyan edir ki, dövlətin maliyyə vəziyyəti zəifdir və iranlıları oralara köçürüb sakin etməsinə qüvvəsi yoxdur⁵.

Əslində, hələ 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında qəbul olunmuş Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində deyilir: «Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli – idarəsi Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür ediyor»⁶.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi İran dövləti hər vasitə ilə, istər təbliğat və istərsə hərbi yol ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisini İrana birləşdirmək istəyirdi.

Seyid Ziyaəddinin İranın Baş nazirinə göndərdiyi 1920-ci il 20 mart tarixli 315№-li məktubunda deyilir: «Sərhədlər məsələsi və İran dövlətinin iddiaları AXC ilə İran arasındakı münasibətlərin daha artıq mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər. Nəhayət, danışıqlar və ardıcıl tədbirlər, həm də AXC-nin İran dövlətinin maddi və mənəvi köməkliklərinə tamah salması nəticəsində iki ay bundan öncə iki müqavilənamə: birisi məxfi olmaqla türk dilində, digəri açıq şəkildə mənə verilibdir. Onları fars dilinə tərcüməsi ilə Sizə göndərirəm». Seyid Ziyaəddin Təbatəbai yazır ki, AXC ilə Dostluq müqavilənaməsinin layihəsində Rusiya ilə İran sərhədi ərazisi müharibədən öncəki vəziyyət nəzərə alınaraq təyin edilmişdir. Məxfi müqavilədə isə İran dövləti öhdəsinə götürür ki, İran Azərbaycan üçün hərbi təchizat və silah tədarük görsün və Azərbaycan Ermənistan ilə müharibə edərkən İran dövlətinin Azərbaycana kömək etməsini xahiş etmişlər. Dostluq barədə müqavilə imzalamğa razılıq verdim. Lakin bir məsələ qalıbdır ki, sair müqavilənamələr barədə danışıqlar sona çatdıqda sərhəd məsələsi qalır. Biz fikirləşdik ki, sərhəd məsələsini digər məsələlərdən qabaq qoymuş olsaq, bizim çətinliklərimizi artıracaqdır. Məxfi müqavilə haqqında cavab verdim ki, Azərbaycan dövlətinin İrana verdiyi təkliflər İranın bitərəfliyi ilə uyğun gəlmir və İranın Ermənistan ilə qatı düşmənçiliyinə gətirib çıxarar. İran Azərbaycana köməklik göstərmək arzusu ilə yanaşı, elə bir öhdəlik götürə bilməz ki, onun bitərəfliyi və beynəlxalq sahədə mövqeyini çətinləşdirmiş olsun.

Bu müzakirələrdə sərhəd məsələsi maraqlıdır. Seyid Ziyaəddin Təbatəbai İranın Baş nazirinə yazdığı həmin məktubda qeyd edir ki, «Dostluq müqaviləsində sərhəd məsələsi üzərində dayanıb və qəti surətdə bəyan etdim ki, əgər 1914-cü ildə olan İran–Azərbaycan sərhədini tanısaq, əvvəla beynəlxalq qanunların əleyhinə, həm də Ermənistan və sair dövlətlərin küdurətinə səbəb olacaqdır. İran çalışacaqdır ki, Qafqazda yeni təşkil edilmiş dövlətlərin sərhəd məsələlərini Azərbaycan mənafeyinə uyğun olaraq həll etsin. Lakin rəsmi müqavilənamədə bu məsələni qeyd edə bilmərik. Yalnız yaza bilərik ki, sülh konfransının Qafqazda yenidən təsis edilmiş dövlətlərin sərhədləri barədə qəti qərara gələncə qədər indiki sərhədlər qorunub saxlanılacaqdır»⁷.

İranın nümayəndə heyətinin başçısı Seyid Ziyaəddin Təbatəbai AXC-dən ərazi iddiasında olduğu üçün 1914-cü ildən İran–Azərbaycan sərhədlərini də qəbul etmir. Bundan əlavə, o, Naxçıvanın da Azərbaycan ərazisi tərkibində olduğunu qəbul etmir. O yazır: «Bütün bu danışıqlarda mənim söykəndiyim əsas Naxçıvan məsələsi idi ki, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında münaqişəlidir... Nəhayət, başa saldım ki, öz aranızda Naxçıvan barədə razılaşmaya gələncə qədər Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsinə daxil olduğunu tanımaq İranın Ermənistanına qarşı düşmənçilik mövqeyi tutması deməkdir...

Şübhəsiz, Azərbaycanın sərbəst nümayəndələri özlərini razılaşmış hesab etmirdilər. Sonra bildirdim ki, yaxşı olar ki, Dostluq müqavilənaməsində sərhəd məsələsinə toxunulmasın. Xoşbəxtlikdən müqavilənamədə sərhəd məsələsinə toxunulmadı»⁸. Bu, Azərbaycan ilə Dostluq müqaviləsi Qafqaza göndərilmiş İran nümayəndə heyətinin Azərbaycan qarşısında heç bir öhdəlik götürmədən ən böyük müvəffəqiyyəti idi⁹.

Deməli, İran ilə AXC hökuməti arasında Dostluq müqavilənaməsində Seyid Ziyaəddin Naxçıvanın da AXC tərkibində olmasını qəbul etmir. Lakin maraqlıdır ki, 1920-ci il martın 20-də

Bakıda İran tərəfdən Seyid Ziyaəddin Təbatəbai və AXC tərəfindən Xarici İşlər naziri Fətəli xan Xoyski, Ədliyyə naziri Xəlilbəy Xasməmmədov, Yollar naziri Xudadad bəy Məlikaslanovun imzalayıb möhür vurduqları Dostluq müqavilənaməsinin I maddəsinə əsasən İran dövləti Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyətini rəsmi surətdə tanıdığını elan edir¹⁰.

1920-ci il martın 20-də Bakıda İran nümayəndə heyətinin başçısı Seyid Ziyaəddin Təbatəbai ilə AXC nümayəndələri arasında İran və Azərbaycanda tərəflərin Baş konsul, konsul mübadiləsi barədə 17 maddədən ibarət müqavilə imzalanır¹¹. 1920-ci ilin martın 20-də İran ilə AXC arasında 17 maddədən ibarət ticarət və gömrük haqqında müqavilə imzalanır¹².

Maraqlıdır ki, İran ilə Azərbaycan Xalq Respublikası arasında bağlanmış bütün müqavilənamələrdə «Dövlətə əliyyəyə İran və Azərbaycan Respublikası (Qafqaz)» yazılır. Deməli, nə dövlətin bütün adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, nə də Azərbaycan Cümhuriyyəti yazılırdı. «Qafqaz» kəlməsini «Azərbaycan Respublikası» sözlərinə artırmaqda məqsəd Şimali Azərbaycanı Cənubi Azərbaycandan ayırmaq idi və maraqlıdır ki, «Azərbaycan Cümhuriyyəti» sözünə «Qafqaz» sözünün artırılmasına Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti etiraz etməmişdir. Halbuki Jorj Lençovski (Polşanın İranda ki səfirliyinin jurnalisti, ingilis dilində yazdığı və 1920-ci il martın 20-də İran dövləti AXC-ni rəsmi surətdə deyil, «de-fakto» kimi tanımışdır. Hətta İranın Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzizəddövlə İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1919-cu il 21 noyabr (24 zülhiccə, 1337 hicri ili) tarixli məktubunda I Bavəri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilib. 1972-ci ildə Tehrandə çap edilmiş «Qərb və şurəvi dər İran», «30 sal Rəqabət (1918–1948)» adlı kitabında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini «Azad Azərbaycan Cümhuriyyəti» hökuməti adlandırmışdır¹³.

1920-ci il martın 20-də İran dövləti AXC-ni rəsmi surətdə deyil, «de-fakto» kimi tanımışdır. Hətta İranın Tiflisdəki Baş

konsulu Müəzzizəddövlə İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1919-cu il 21 noyabr (24 zülhiccə, 1337 hicri ilə) tarixli məktubunda qeyd etmişdir ki, dünyada bütün böyük və kiçik dövlətləri Qafqaza hərbi və siyasi missionerlər göndərirlər və öz hüquqlarını qoruyub genişləndirmək üçün xeyli məbləğdə pul xərcləyirlər. Lakin təəssüflər ki, bizim İran dövlət başçılarımız «yeni hökumət başçılarını rəsmiyyətlə tanıya bilmərik» deyərək, sakit oturub xəyal edirlər ki, Qafqazda olan bir neçə nəfər məmurları ilə bütün məqsədlərinə nail ola bilərlər. Dövlət vəzifəsini icra etdiyimə görə məcburam açıq surətdə ərz edim ki, bu yol ilə Qafqazda İranın günbəgün nüfuzu və heysiyyəti azalacaqdır və mən də daxil olmaqla buradakı İran məmurlarının hal-hazırda zərrə qədər faydası yoxdur, əksinə, rüsvayçılığa səbəb olubdur. Əgər mənim sələflərim özlərini göstərmək üçün bəzi müraciətlər ediblərsə, hamısı yalan və əsassızdır. Onların məqsədləri rütbə və yüksək vəzifələr almaqdır. Allah şahiddir ki, onlar məmləkət və dövlət üçün bir qəpiklik pul qədər iş görməyib və iş də görə bilməzdilər...

Qafqazda olan İran məmurları təzkirə (xarici pasport) satmaqdan başqa bir iş görə bilməzlər. Bu vəziyyətdə o da unudulacaqdır. Qafqazın yeni hökumətləri özlərini İrana möhtac bilməzlər. Buna görə də İranla münasibətləri möhkəmlətmək istəmirlər. Halbuki bizim onlara daha çox ehtiyacımız vardır. Biz hər nə vasitə ilə olursa-olsun öz məqsədlərimizi irəlilədirib, öz hüquq və mənafeyimizi qorumalıyıq. Əgər gözləsək ki, bir gün bu hökumətlər rəsmiyyət tapar, sonra onlar ilə danışıqlara girişək, fikir edirəm ki, böyük səhvə yol vermiş olarıq. Çünki dünyanın indiki vəziyyəti ilə məlum deyildir bu tezlikdə bu hökumətlərin taleyi necə olacaqdır?..

Hal-hazırda bu hökumətlərin başçıları tam müstəqil surətdə iş görüb, qanunlar təsvir etməklə məşğuldurlar, elə bir işlər görürlər ki, qədim dövlətlər də, bəlkə, imtina etdilər... Keçmişdə ərz etdiyim kimi yenə də ərz edirəm ki, bundan artıq fürsəti

əldən vermək lazım deyildir. Heç bir ehtiyatkarlığa yol vermədən bu yeni hökumətlərlə bütün iqtisadi sahələrdə lazımı müqavilələr bağlanılsın. Əgər bu hökumətlər davam etsələr, dövlətimizin hüququ qorunacaqdır və gələcəkdə çətinliklərlə də üzləşməyəcəyik. «Əgər ortadan getsələr də, İran dövləti bir şey itirməyəcək və zərər də görməyəcəkdir...»¹⁴

Həmin məktubdan aydın olur ki, İran dövləti bir tərəfdən yalnız 1920-ci il martın 20-də, yəni AXC-nin süqutuna 1 ay 18 gün qalmış həmin dövləti «de-yure» kimi deyil, zahiri rəsmiyyət kimi tanıdı.

Çünki İranın Baş naziri Vüsuqüddövlə hələ 1919-cu il noyabrın 18-də AXC-nin Baş nazirinə yazdığı məktubunda qeyd etmişdir ki, «Biz o günü gözləyirik ki, Azərbaycan dövləti «de-fakto»dan «de-yure» dövləti kimi tanınsın və İran Şahənşahlıq dövləti ümid edir ki, indidən səmimi qonşuluq münasibətlərini qardaş Azərbaycan Respublikası ilə bərqərar etsin. Çünki belə bir münasibət və əlaqənin olması hər iki dövlətin mənafeyi üçün çox zəruridir. Buna görə də İran Şahənşahlıq dövləti qərara alıbdır ki, Qafqaza nümayəndə heyəti göndərsin».

Ümumiyyətlə, Seyid Ziyaəddin AXC dövlətinin uzun müddət davam edəcəyinə də şübhə ilə baxırdı. Belə ki, Seyid Ziyaəddin İranın Baş nazirinə göndərdiyi 1919-cu il 22 dekabr tarixli məktubunun başlanğıcında yazır ki, Azərbaycan nazirlər heyəti üç aydır ki, böhran içindədir. Bu böhran Məbusan Məclisində olan partiyalar arasındakı kəskinləşən ixtilaf üzündən yaranmışdır. O daha sonra yazır: «Osmanlılar Bakını tərk edərkən ingilislər Bakıya gəlmək istəyirdilər. Bakı hökuməti heyətinə yaraşlıq və milli bir xüsusiyyət vermək üçün Nuri Paşa bir parlamentin təşkilini lazım bildi və Azərbaycan rəhbərlərinə xatırlatdı. Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə bir hökumət təşkil edilmişdir. Ümumi seçkilər üçün şərait olmadığı və digər tərəfdən bir həftə ərzində parlament təşkilinin zəruri olduğu üçün¹⁵ sonra belə qərara gəldilər ki, müxtəlif

partiya, komitə, milli cəmiyyətlər və s. nümayəndələrindən ibarət parlament təşkil etsinlər. Bu qərarı onlara elan etdilər. Onlar da öz nümayəndələrini təyin edib parlamentə göndərdilər. Nuri Paşanın bu təklifi və Azərbaycan hökumətinin ağıllı qərarı faydalı oldu. Bir həftə ərzində parlament təşkil edildi».

Parlament vəkilləri on bir ad və partiyaya bölünmüşdü. Seyid Ziyaəddin Təbatəbai tək-tək vəkillərin adlarını və hansı partiya mənsub olduqları barədə ayrıca siyahı tənzim edib məktubun qoşmasında 1919-cu il 22 dekabr tarixli 37 №-li məktub ilə İranın Baş nazirinə göndərir. O yazır ki, vəkillərin sayı 94 nəfərdir, lakin parlament iclaslarında 60–70 nəfərdən artıq nümayəndə iştirak etmir. Qalanların bir hissəsi ya müsa-firətdə, ya da Azərbaycanın müxalif nöqtələrində olurlar. Siyahıya görə vəkillərin sayı 120 nəfər olmalıdır. Lakin rusların, ermənilərin və yəhudilərin böyük hissəsi seçkilərdə iştirak etməmişlər və rus təbəəliyində qalmışlar. Nazirlər Kabineti və Azərbaycan hökuməti parlamenti bir neçə müddət bundan öncədən Müəssisələr Məclisinə seçkilər aparmağa hazırlaşırlar...

Novruz bayramı günü Müəssisələr Məclisinin açılışı olacaqdır. Çünki hökumət Novruz bayramını özünün milli bayramı günü elan etmişdi. Bu məqsədlə yeni siyahıyaalma başlanmışdır. Bu siyahıyaalmada xeyli rus, yəhudi və bir az erməni Azərbaycan təbəəliyindən imtina etmişlər. Buna görə də seçkilərdə müsəlmanlar əksəriyyət təşkil edəcəkdir¹⁶.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Məclisi Məbusan 85 məbusandan ibarət idi. Bunlardan 10-u erməni, 5-i rus, 5-i də müxtəlif millətlərdən olmaq üzrə 20-si qeyri-müsəlman olub, qalanı 65 əza kamilən islam və bir qaç zətdən mədə, tamamilə türk idi. «Müsavat» firqəsi – 27, Müsavata birləşən bitərəf qrup – 6, «İttihad» firqəsi – 11, sosialist bloku – 10, «Əhrar» firqəsi – 7, Müstəqil əfkar – 3¹⁷.

Məclisi Məbusan, əslində, 120 nəfər üzvdən təşkil tapmışdı, fələn, 85 üzvə malikdir¹⁸.

Seyid Ziyaəddin yazır ki, AXC-də seçkilər ümumidir. Qadınlar da seçib-seçilmək hüququna malikdir. Bələdiyyə seçkilərində də müsəlman qadınları iştirak edir. Mən bir gün Məbusan Məclisinin rəisi Həsən bəy Ağayevdən soruşdum. Siz fikirləşirsinizmi qadınlara seçki hüququ vermək və onların seçkilərdə iştirakı Azərbaycanın bugünkü vəziyyəti üçün uyğun olmamış olsun? Cavabında dedilər ki, əvvələn, Rusiya inqilabından sonra Rusiyada yaşayan bütün millətlərə bu hüquq verilmişdir. Biz geriyyə dönə bilməzdik. İkinci tərəfdən erməni və qeyri-müsəlman qadınlara belə bir hüquq verilmişdir. Bizim onların bu hüquqlarını tapdalamağımız çətin işdir. Əgər müsəlman qadınlarını bu hüquqdan məhrum etsəydik, seçkidə müsəlmanlar əksəriyyət təşkil edə bilməzdi¹⁹.

Əlbəttə, Şərqdə, hətta 1919-cu ildə ABŞ-da qadınlara seçki hüququ verilmədiyi halda, AXC-də ilk dəfə qadınlara seçib-seçilmək hüququ verilməsi Seyid Ziyaəddini təəccübləndirməyə bilməzdi.

Seyid Ziyaəddin də İranın Baş nazirinə məktubunda parlamentdə təmsil olunan ayrı-ayrı partiya, cəmiyyət və sair təşkilatlar, onların parlamentdəki sayı haqqında ayrıca ətraflı məlumat vermişdir. O cümlədən Müsavat və onun parlamentdəki fraksiyası haqqında yazır: «Liderləri M.Ə.Rəsulzadədir. 27 nəfər nümayəndəsi vardır. M.Ə.Rəsulzadədən fərqli olaraq, Seyid Ziyaəddin yazır ki, bu fraksiyanın vahid proqramı yoxdur. 20 gün bundan qabaq, Ümumi Şura təşkil olunana qədər 27 nümayəndənin hamısı müttəfiq idi. Lakin həmin Şurada məlum oldu ki, onlar iki dəstədirlər. Sol və sağ, ya da ifratçı və mötədil, orta mövqe tutan. Bu, torpaq bölgüsü məsələsində məlum oldu. Sosialist, İttihad, Əhrar və sair partiyalar torpaq bölgüsü tərəfdarı idi. Müsavat partiyası gördü ki, bu məsələdə proqramını dəyişməsə, torpaq bölgüsünə tərəfdar olmasa, seçkilərdə geri qalacaqdır. Buna görə də qərara aldı ki, bu məsələni ortaya atsın. Torpaq bölgüsünü proqramına daxil etdi.

Müsavət Partiyasının Ümumi Şurasında bu sahə də əmələ gəldi. Birinci dəstə torpaqları dövlətdən satın alıb əhaliyə verilməsi tərəfdarı idi. Bunlara sağlar deyilirdi. İkinci dəstə deyirdi ki, dövlət maliklərdən, torpaq sahiblərindən pul ödəmədən torpaqları alıb, rəiyyəyə verməlidir. Bunları sollar adlandırırdılar²⁰.

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığına görə parlamentdə bitərəf qrup ali təhsil görmüş bir dəstə ziyalı ilə burjua sinfinə mənsub şəxslərdən ibarət olub, firqəyə girmədən qrup halında «Müsavət» firqəsi ilə ümumi siyasət üzərində bir idilər. Heyəti-Vükəla rəisi Fətəli Xan bu qrupa mənsub idi²¹. Seyid Ziyaəddinin sağ adlandırıdığı həmin bitərəf vəkillərin parlamentdə cəmi 14 nəfər nümayəndəsi var idi. Onlardan Seyid Ziyaəddinin yazdığına görə «son zamanlar 11 nəfəri müsavətçilərə qoşulmuşdur. Üç nəfəri isə bitərəf kimi qalmışdır. Bu 11 nəfər və o 27 nəfər cəmi 38 nəfərdir ki, parlamentdə fraksiya təşkil etmişdilər.

Seyid Ziyaəddin «Müsavət» partiyası barədə yazırdı: «Müsavət Rusiya inqilabından sonra meydana gəldi»²². Bu partiya türklərin birliyi tərəfdarıdır. Azərbaycan dövlətinin təsisçisi hesab olunur. Sonra Seyid Ziyaəddin yazır: «Bu partiyanın üzvləri İrana müsbət, əlverişli ruhiyyədə deyildir. Xüsusilə M.Ə.Rəsulzadənin təbliğatı nəticəsində İran cılız və zəif hesab edilib, öz müstəqilliklərinin qorunub saxlanmasını Osmanlılarla ittifaqda, birlikdə olmalarında görürdülər. Lakin birlik təcrübədən sonra bu gün bu barədə təəssübkeş deyildilər. Və öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq üçün faydalı olan hər bir yol və vasitəni faydalı sayacaqlar. Rəsulzadə və onun səmimi yoldaşları İranın köməkliklərini özləri üçün faydalı hesab etmələrinə baxmayaraq, Osmanlıya nisbət səmimi deyildilər. «Bitərəf» partiya isə ümumiyyətlə, İrana hörmətlə yanaşır. Onların bəzi nüfuzlu şəxsləri İrana səmimiyyət gözü ilə baxırlar...

Məhəmməd Həsən Hacinski Müsavətçilər özlərindən birlirlər və Parisdə Azərbaycan nümayəndə heyəti tərkibinə daxil idi və son zamanlar Parisdən Bakıya qayıdıbdır. Gələcəkdə

Daxili İşlər naziri kimi Nazirlər Kabinetinə daxil olacaqdır. İrana fəvqəladə yaxşı münasibət bəsləyir. Mən bir neçə dəfə onunla görüşüb danışıqlar aparmışam.

... İranın vəziyyəti və İran–İngiltərə müqaviləsi (1919-cu il İngiltərə–İran müqaviləsi nəzərdə tutulur – E.M.) barədə ona məlumat verdikdə o, çox sevindi. O, Azərbaycanın İrana yaxınlaşmasını asanlaşdırmaq üçün hər cür müzakirəyə hazırdır»²³.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai AXC parlamentində təmsil olunan partiyalar və onların liderləri barədə İranın Baş nazirinə ətraflı məlumat verir. O, xüsusilə «İttihad» partiyasının lideri və banisi Qara bəy Qarabəyovun məslək və məramının «İttihadi İslam» («İslam birliyi») olduğunu bildirərək yazırdı ki, Qarabəyov 20 il bundan öncədən çalışır ki, Qafqaz müsəlmanlarını Osmanlılarla bağlı əlaqədar etsin. Bu məqsədlə də o, İstanbulda tutulub, Malta adasında həbsə salınmış və bu neçə gündə İngilislərin həbsxanasından buraxılan Əhməd bəy Ağayev ilə Pantürkizm ideyasının adlı-sanlı təbliğatçılarından dır. 10 il bundan öncə Qara bəy Qarabəyov ruslarla batinən əlaqədə olduğu barədə ittiham edilib. Ona vurulan bu damğa nəticəsində bir müddət Osmanlı və Qafqazda mövqeyi xeyli aşağı düşdü. Müharibə dövründə Osmanlılara köməklik etmək üçün xeyli çalışdı. Azərbaycan dövləti təşkil tapdıqdan sonra onunla «Müsavət» partiyası liderləri arasında nəzəri cəhətdən razılaşma olmadı. Qarabəyov Azərbaycan siyasətində özünə bir mövqeyiyyət qazanmaq üçün sair narazılarla əlbir olub «İttihad» partiyasını təşkil etdi. Türk (Azərbaycan – E.M.) və rus dillərində «İttihad» qəzetini nəşr edib yaydı və yayır. Seyid Ziyaəddin sözünə davam edərək yazır: «İttihad» partiyası və Qara bəyin fəaliyyəti müsavətçilərin nüfuz və mövqeyini xeyli azaltdı. Çünki «Müsavət» partiyasından olan hökumət başçıları, ölkənin idarə olunmasında buraxdıqları səhvlər və xətalardan əlavə, idarəçilikdə və rüşvətxorluqda ittihadçıların hər cür tənqidinə məruz qalmaq üçün zəmin yaratmışdılar. Buna görə

də ittihadçıların əhali arasındakı təbliğatı təsirli oldu. Bu gün Azərbaycan əhalisinin bir qismi, xüsusilə kəndlilər ya ittihadçıdırlar, ya da ən azı Müsavatın əleyhinədirlər...

Qara bəy və yoldaşlarının proqramı islam birliyi, tərəfdarları və türklərin birləşməsi əleyhinə olduğu üçün iranlılara yaxşı münasibətdədirlər. Lakin onların bir sabit məsləki və müəyyən direktivləri yoxdur. Son zamanlar ittihadçılərin nüfuzu azalmağa başlamışdı. Müsavatçıların Osmanlılara olan ümitsizliyi onların ümumi vəziyyətilə tanışlığı nəticəsində müttəfiqlərə, xüsusilə ingilislərə yaxınlaşmaq meyilləri ittihadçılara imkan verdi ki, yeni plana əl atsınlar, öz mövqelərini möhkəmləndirsinlər. Belə ki, Osmanlı ordusunun komandanı Nuri Paşanın ordusu Bakını fəth etdiyi halda, Bakıya gələndə müsavatçılar onu rəsmi qəbul etmədilər və onun Bakıya daxil olması münasibətilə rəsmi qəbul düzəltmədilər. Çünki bunu ingilislərin qəzəbinə səbəb ola biləcək siyasət kimi düşündülər. Digər tərəfdən Nuri Paşanın əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında yüksək hörmət və nüfuzu var idi. İttihadçılar, müsavatçılara ləkə vurmaq və özlərinin aşağı düşmüş nüfuzunu qüvvətləndirmək üçün Nuri Paşanı qarşılayıb, tam hörmət, əzəmət ilə onu Bakı şəhərinə daxil edib, bir neçə gün qəbuldan sonra Denikin əleyhinə Dağıstanda qoşun təşkil etmək üçün bir dəstə Osmanlı zabiti ilə Dağıstan tərəfə yollandılar. Nuri Paşa Qafqazda olan osmanlıların başçısıdır²⁴.

Seyid Ziyaəddin İranın Baş nazirinə göndərdiyi məktubda bir həqiqəti qeyd edib yazır: «Osmanlılar mühüm nüfuza malikdirlər. Osmanlıları və Nuri Paşanı ələ almaq ittihadçıların nüfuzunu artırdı və müsavatçıların nüfuzunu azaltdı. Bu AXC-dəki böhranın davam etməsinin əsas amili ittihadçı nazirlər idi. Onlar çalışırdılar ki, Daxili İşlər nazirini öz aralarından təyin edib, seçkiləri irəli aparsınlar. Müsavatçılar bu məsələyə qarşı şiddətli müqavimət göstərsələr də, ittihadçılar öz məqsədlərinə nail ola bildilər. Onlar Məhəmməd Həsən Hacınskini Daxili

İşlər naziri vəzifəsinə namizəd verdilər. M.H.Hacinski müsavətçilərə meyil edirdi. Milli mövqeyiyyət və məhbubiyyətə malik olmaqla yanaşı, Azərbaycanın birinci dərəcəli ləyaqətli şəxsiyyəti hesab olunurdu. Müsavatçılar onun Daxili İşlər naziri vəzifəsinə təyin olunmasına maneçilik törədə bilmədilər. Lakin Daxili İşlər naziri Hacinski müsavətçilərin zərərinə, müəyyən dərəcədə ittihadçıların xeyrinə olacaqdır. Çünki Hacinski müsavətçilərə təmayül etməklə yanaşı, Rəsulzadə və müsavət liderlərinin əlaltısı olmayacaqdır. Yəni öz vəzifə mövqeyindən sui-istifadə etməyəcək, əhalini müsavət namizədlərinə zor gücünə səs verməyə məcbur etməyəcəkdir. Bu nəticə ittihadçılar üçün çox xeyirli və mühümdür. Belə ki, əgər bu gün dövlət seçkilər məsələsində bitərəf qalsa, əksəriyyət sosialist, əhrar, bitərəf kimi Müsavata müxalif partiyalara aid olacaqdır. Bu gün Müsavata müxalif olan partiya «İttihad»dır. Aralarında məslək ixtilafı olduğu üçün «İttihad» «Müsavət»i yerə vurmaq üçün ona müxalif olan hər bir partiya ilə birləşməyə hazırdır. Bütün partiyalar və «İttihad» partiyası Müsavata müxalifətlə əlbirdirlər. Onların parlamentdəki nümayəndələrinin sayı 13 nəfərdir»²⁵.

Seyid Ziyaəddinin yazdığından məlum olur ki, artıq 1919-cu il dekabrın ikinci yarısından parlamentdə müsavətçilərə qarşı müxalif fraksiya nümayəndələri qüvvətlənmiş, nəticədə hökumət böhranı dərinləşmiş və AXC-nin süqutunu sürətləndirmək üçün zəmin yaranmışdı. Hətta İranın Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzizəddövlə, 1920-ci il 3 fevral tarixdə İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məlumatda deyilir: «Azərbaycan Nazirlər Kabinəsi bir müddət böhran içərisində idi»²⁶.

Seyid Ziyaəddin Təbatəbai də İranın Baş nazirinə göndərdiyi 1919-cu il 8 dekabr tarixli 13 №-li məktubunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində baş vermiş böhrana toxunaraq yazmışdır: «Üç ay bundan öncədən Nazirlər Kabinetində böhran yaranmışdır. Yalnız dünən baş nazir rəsmi surətdə öz istefasını təqdim etmişdir»²⁷.

Digər tərəfdən İranın Tiflisdəki Baş konsulu Müəzzizəddövlə İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1920-ci il 3 fevral tarixli 2742 №-li məktubunda «AXC hökumət başçılarını xarici siyasətdən və dövlət işlərindən lazımi qədər məlumatları olmayan»²⁸ şəxslər adlandırmışdır ki, bu da həqiqətə uyğun deyildir. Bundan əlavə AXC hökuməti İrana o qədər də üz vermirdi. Çünki İranın nümayəndə heyətinin başçısı Seyid hələ Paris Sülh Konfransında AXC-dən ərazi iddiasında idi və bu siyasəti AXC-nin süqutuna qədər davam etdirmişdir. Seyid bu məsələdə İngiltərəyə arxalanırdı. Hətta Seyid Ziyaəddin ingilislərin nümayəndəsi polkovnik Stoksdan tələb edir ki, Azərbaycanla–İran sərhədində 10 min nəfərlik İran ordusu yerləşdirilməsinə icazə versin²⁹. Bundan əlavə İran dövləti Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu da qəbul etmirdi. Seyid Ziyaəddin İranın Baş nazirinə göndərdiyi 25 dekabr 1919-cu il tarixli, 6 №-li məktubunda yazmışdır ki, «Naxçıvan məsələsinin bitməməsi İranın mənafeyinin həll edilməsi üçün bir çox çətinliklər törədə bilərdi... Baş nazir və Xarici İşlər naziri ilə apardığım müzakirələrdə onlara bildirdim ki, «Ermənistan ilə Azərbaycan arasında müzakirələr qəti mərhələyə çatmamış (bu barədə) bizimlə sizin aranızda müzakirələrə son qoyulsun»³⁰.

Seyid Ziyaəddin Türkmənçay müqavilənaməsinin əksinə olaraq, yəni həmin müqaviləyə əsasən İranın Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlaya bilməməsi maddəsinə əks olaraq, 1919-cu il dekabrın 22-də İranın Baş nazirinə yazdığı məktubda qeyd edirdi: «Mən Azərbaycanın vəziyyətini öyrənmək üçün Bakıya gəlmiş İngiltərənin siyasi məmuru Mayor Edmon və polkovnik Stoks ilə görüşdüm. 1919-cu il dekabrın 20-də onlarla görüşdüyüm vaxt xahiş etdim ki, İran dövləti tərəfindən İran sərhədlərini qorumaq üçün iki hərbi gəminin birini Astarada, digərini Türkmən hüdudunda saxlamaq lazımdır. Sonra dedim: mümkündür ki, ticarət gəmisini Bakıdan satın alıb onlara bir neçə

hərbi top qoydurum. Və ya da ingilislər Denikindən iki hərbi gəmi alıb İrana versinlər». Polkovnik Stoks cavab verdi ki, Denikindən iki gəmi almaq mümkündür. Lakin İran adı ilə almaq olmaz. Çünki əvvəla, Türkmənçay müqaviləsi İran gəmilərinin Xəzər dənizində üzməsinə mane olur, digər tərəfdən bu məsələ Denikin qəzəbinə səbəb olacaq və o, bunu qəbul etməyəcəkdir. Müqavilə ilə əlaqədar cavab verdim ki, İran o müqaviləni ölü və aradan getmiş hesab edir. Sonra Seyid Ziyaəddin məktubunda deyir: «Əgər İngiltərənin dostluğu ilə İran Xəzər dənizində özü üçün gəmiçilik hüququnu təmin edə bilməsə, bu, İran üçün çox başısağılıq gətirəcəkdir». Sonra onlara dedim ki, bu gəmiləri İngiltərə öz adına alıb İrana versin və biz gəmiçilik üsulları ilə tanış olmadığımız üçün mümkündür onların kapitanlarını ingilislərdən qulluğa götürək. Polkovnik Stoks cavab verdi ki, bütün məsələləri təsdiq edir. Lakin əvvəla, İngiltərə dövləti Türkmənçay müqaviləsini aradan getmiş hesab edə bilməz... Sonra dedi ki, imkanınız varsa, Bakıdan iki gəmi satın alın. Lakin mümkündür ki, Denikin İran gəmilərilə döyüşsün...³¹

Göründüyü kimi, İranın Azərbaycan–İran sərhədində 10 min nəfərlik İran hərbiçisini saxlamaq və Xəzər dənizinə iki hərbi gəmi gətirmək istəyi yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ərazisinə təcavüzkarlıq məqsədi daşıyırdı. Bundan əlavə AXC-dən ərazi iddiasında olmasından da məlum olur ki, İran dövləti Azərbaycanın şimal hissəsində müstəqil və demokratik bir dövlətin mövcud olmasının əleyhinə idi.

Seyid Ziyaəddin Bakıya daxil olan gündən AXC hökumətinin sabitliyinə şübhə ilə baxırdı. O, 1919-cu il 22 dekabr tarixli 37 №-li məktubunda İranın Baş nazirinə parlamentdə «Sosialist» partiyası fraksiyası haqqında məlumatında yazır: «Gələcək seçkilərdə bu partiyaların heç biri əksəriyyət əldə edə bilməyəcəkdir ki, hökumət ona arxalana bilsin. Parlamentin vəziyyətindən əlavə ümumi vəziyyətin və xarici cərəyanların

hökumətin sabitliyində və sarsılmasında mühüm rolu, təsiri vardır. Və Azərbaycanda sayı 100000 nəfərdən artıq olan bolşevik, sosialist, Bakı bolşeviklərinin inkişafı və tərəqqisi də onları qüvvətləndirir və cümhuri dövlətini məcbur edir ki, istər-istəməz bolşevik cərəyanları ilə hesablaşsın... Bundan əlavə osmanlılar da öz növbəsində hökumətin sabitliyində və sarsılmasında təsirli amildir... Hələlik yeni Nazirlər Kabinəsi təşkil tapdı, nazirlər şənbə günü parlamentin təsdiqindən keçdi. 1919-cu il dekabrın 22-də yeni hökumətin proqramı Məbusan Məclisində oxundu...»

Seyid Ziyaəddin məktubun sonunu bu cümlə ilə bitirir: «Hökumət nöqtəyi-nəzərindən mən şəxsən nigaranam və deyə bilmərəm ki, onun gələcəyi qəti surətdə nə cür olacaqdır³². Bununla yanaşı, Seyid Ziyaəddin yeni Nazirlər Kabinetinin 12 nəfərdən ibarət tərkibi barədə, yəni Müsavatdan 4, Sosialistlərdən 2, Əhrardan 1, İttihaddan 2, bitərəflərdən 3 nəfərin yeni Nazirlər Kabinetində nazir vəzifələri tutmaları barədə adbaad qeyd etməklə hökumət proqramının da 69 nəfər nümayəndədən 59 nəfər nümayəndənin səs verməsilə təsdiq olunduğunu bildirmiş və qeyd etmişdir ki, hökumət proqramına səs vermiş 59 nümayəndənin hamısı müsəlman deputat, qalan 10 nəfəri erməni və rus deputatları idi».

Həmin məktuba əlavə olaraq, Seyid Ziyaəddin parlamentdə fraksiyalardan olan, o cümlədən Müsavat fraksiyalarından sağ 15, sol 10 nümayəndənin, sağa meyil edən 5, İttihad fraksiyasından 13, bitərəflərdən son zamanlar Müsavatla birləşən 11 nəfərdən əlavə olaraq 3 nəfərin, Əhrar fraksiyasından 7, Sosialist fraksiyasından 10, Rus-slavyan 4, Əqəliyyə (azlıq) fraksiyasından 4, Erməni fraksiyasından (Milli firqə) 4, Daşnak firqəsindən olan fraksiyadan 6 və hər hansı bir partiyaya mənsub olmayan parlament nümayəndələrindən 3 nəfərin adını qeyd etmişdir³³.

Bir sözlə, Seyid Ziyaəddin AXC-də baş verən hadisələri təhlil edərək vaxtaşırı İranın o vaxtki Baş naziri və Xarici İşlər

Nazirliyinə məxfi məktublar, teleqramlar, qasidlər vasitəsilə məlumat vermişdir. Onun məlumatları bir növ şəxsi mülahizələri olmuş olsa da, 1918–1920-ci illərdə AXC-nin fəaliyyətini, onun daxili və xarici siyasətini, eyni zamanda İran–Azərbaycan münasibətlərinin nə vəziyyətdə olduğunu aşkara çıxarıb, təhlil edib, elmi süzgəcdən keçirərək tariximizin həmin dövrdəki qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqda mühüm rol oynaya bilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fatklardan aydın olur ki, Seyid Ziyaəddinin məlumatlarında bir sıra qərəzli, subyektiv faktlarla yanaşı, obyektiv, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament fraksiyaları daxilində gərgin ziddiyyətlər olması kimi həqiqətlər də vardır. Məhz bu daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, hökumət böhranları AXC-nin süqutuna xeyli təsir göstərmişdir.

İran nümayəndə heyətinin göndərdiyi məktublardan və onların öz hökumətlərindən aldığı təlimatlardan məlum olur ki, AXC-dən ərazi iddiası məsələsi gündəlikdə dururdu. Hətta İranın Baş naziri, Seyid Ziyaəddin Təbatəbaiyə göndərdiyi 1919-cu il 13 dekabr tarixli, 6355 №-li məktubunda yazır: «İran dövlətinin ərazi iddiası barədə, necə ki teleqram vasitəsilə sizə xatırlatmışam, hazırda İran Xarici İşlər naziri ilə Lord Kerzon arasında bu barədə danışıqlar gedir, həmin müzakirələrdən qəti nəticə əldə edilməyincə, İran dövləti xahişlərinin irəliləməsi barədə İngiltərə dövlətinin nə dərəcədə bizə köməklik edəcəyi məlum olmayınca, məsləhət budur ki, bu mövzu barədə yerli-dibli söhbət ortaya gəlməsin. Xarici İşlər naziri və İran dövlətinin cavabları barədə teleqramın üzünü sizə göndərdim. İran dövlətinin ərazi iddiası barədə bir nüsxə də Xarici İşlər nazirinə göndərilibdir. Sizə də qoşmada göndərilir». Sonra baş nazir təlimatına davam edərək yazır: «Əlavə olaraq bir məsələni də qeyd edirəm ki, Azərbaycan Ədliyyə naziri iddia edir ki, Azərbaycan Rusiyanın vərəsəsidir və ona aid olan vərəsəlik hüququndan istifadə etməlidir. Onun bu mövqeyi o qədər nəzakətdən kənardır ki, hətta məntiqi dəlillər də

yoxdur. Çünki əgər onu Rusiyanın vərəsəsi hesab etsək, indi Azərbaycan hökumətini təşkil edən ərazi İranın tam mülkü olubdur və zorla İrandan ayırmışlar. İran varislik məsələsində hər kəsdən daha artıq haqlıdır. Sonra Baş Nazir yazır ki, Bakıda İran xeyriyyə cəmiyyəti yığıncağında M.Ə.Rəsulzadənin nitqi fəvqəladə təəssüfə səbəb olmuşdur. Mənim fikrimcə kütlənin zəhnini həqiqət yolundan çıxarmaqla pis niyyətlərin həyata keçirilməsi yaxşı iş deyildir. Əlbəttə, o gün sizin M.Ə.Rəsulzadəyə cavab verməyiniz də yerində olmazdı. Lakin indi hər iki tərəfin yaxşı münasibətlərinə xələl gətirən belə şəxsləri başa salmaq üçün işə başlamaq lazımdır. Bunun həyata keçirilməsi yolu isə bölgədə olan siz cənabın üzərinə düşür. Çünki siz oraların vəziyyətinə və bu kimi şəxslərin keçmişinə bələdsiniz»³⁴.

Məhəmməd Peyğəmbərin anadan olduğu gün münasibətilə xeyriyyə cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilmiş və İran nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi təntənəli toplantıda M.Ə.Rəsulzadə nitq söyləyərkən demişdir: «Məhəmməd Peyğəmbərin anadan olmasının əsas əlamətlərindən biri Kəsra günbəzinin sınması idi, necə ki Kəsra günbəzi (tağı) dağılmaqla zəif millət rəqib müstəbid bir dövlətin köləliyindən azad oldu. İndiki vaxtda da Şimal İmperatoru dağılmaqla bir digər Kəsra günbəzi dağıldı. Onun köləliyi altında olan millətlər üçün bir xoşbəxtlik dövrü başlanır»³⁵.

Seyid Ziyaəddin İranın Baş nazirinə yazdığı 3 №-li məktubunda M.Ə.Rəsulzadənin nitqi barədə ətraflı məlumat vermişdi. Seyid Ziyaəddin yazır: «Rəsulzadənin nitqinin bizim məzhəbi ayinlərimizə uyğun olmasına baxmayaraq, indi mənim fikrimcə, İranın keçmiş tarixi və milliyyəti barədə əfsanəvi şəkildə mətləb bəyan etmək istəmişdi. Xüsusilə Kəsra tağı hadisəsindən sonra türk millətinin və türklərin birliyindən söhbət açdı. Onun nitqi mənə xeyli təsir etdi, lakin xoşbəxtlikdən həmin toplantıda iştirak edənlərin hətta 10 nəfəri belə,

onun sancmasını başa düşmədi və onun nitqinə cavab verməyim də münasib deyildi»³⁶. İranın Baş nazirinin M.Ə.Rəsulzadənin nitqi barədə etirazı məhz Seyid Ziyaəddinin həmin toplantı barədə baş nazirə yazdığı məlumatdan əldə edilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur. Rus imperiyasının devrilməsi ilə Rusiyada xalqların Rus çarizmi zülmündən azad olmasının Taqə Kəsranın dağıdılması ilə İran əhalisinin köləlikdən azad edilməsi ilə müqayisəsi nə İran Baş naziri Vüsuqüddövlənin, nə də Bakıda olan İran nümayəndə heyətinin başçısı Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin xoşuna gəlmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin bu müqayisəsinə etiraz etmişlər. Bundan əlavə M.Ə.Rəsulzadənin türklərin və türk millətlərinin birliyi barədə dediyi sözlər Seyid Ziyaəddini qəzəbləndirmişdir. Bu da İran şahlıq rejiminin AXC-yə və ümumiyyətlə, türk xalqlarına olan mənfi münasibətindən irəli gəlirdi. Buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İran dövləti bir tərəfdən AXC hökumətini rəsmiyyətlə tanımağa məcbur olub, onunla dostluq, ticarət, gömrük, poçt-teleqraf-tranzit barədə müqavilənamələr imzalayır, digər tərəfdən Şərqi ölkələrində ilk dəfə müstəqil və demokratik hökumətdən ərazi iddiasında olmaqla yanaşı, bu dövlətin nəinki tək cəmə möhkəmlənməsinin əleyhinə idi, hətta onun devrilməsi və süquta uğraması tərəfdarı idi. Belə ki, Seyid Ziyaəddinin özü aprelin 18-də, yəni Qırmızı Ordunun Bakıya daxil olmasından 10 gün qabaq Bakını tərk etmişdi³⁷.

Bundan əlavə Seyid Ziyaəddin iddia edirdi ki, AXC hökuməti, guya «Osmanlı türklərinin nüfuzu, təsiri altında işləyir»³⁸.

Seyid Ziyaəddin Qafqazda yaşayan İran təbəələrinin də Azərbaycanın qərbinə köçürülməsi tərəfdarı idi ki, çətin vaxtda onları silahlandıraraq müstəqil Azərbaycana qarşı istifadə etsinlər³⁹.

Hələ 1920-ci il yanvar ayının 5-də İranın Baş naziri, Seyid Ziyaəddin Təbatəbaini göndərdiyi məktubunda yazır: «Qafqazın indiki vəziyyəti elədir ki, qəti uzaqgörənlik etmək olmaz

və İran dövlətinin siyasi istiqaməti üçün sabit yol nəzərdə tutmaq olmaz. Hər gün baş verən yeni hadisələr nəzəriyyənin, baxışın dəyişməsinə səbəb olur... Hər bir baş verən hadisəni nəzərdən qaçırmaq olmaz»⁴⁰. 1920-ci il martın 20-də AXC dövləti ilə İran Şahənşahlıq dövləti arasında imzalanmış Dostluq müqaviləsi əsasında İran dövləti yenə AXC-ni «de-yure» deyil, «de-fakto» kimi tanıyır. Düzdür, həmin müqavilənamənin I maddəsində deyilir: «İran Şahənşahlıq dövləti rəsmən elan edir ki, (Qafqaz) Azərbaycan Respublikasının istiqlaliyyətini tanıyır»⁴¹. Lakin həmin müqavilə haqqında Seyid Ziyaəddinin İranın Baş nazirinə göndərdiyi 315 №-li, 20 mart 1920-ci il tarixli məktubunda deyilir: «Dostluq müqavilənaməsinin I maddəsi İran dövlətinin razılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağa aiddir. Böyük dövlətlər Azərbaycanın müstəqilliyini əməli surətdə tanıdıqdan sonra İran dövləti də bir neçə müddət bundan qabaq tanımışdır. «De-fakto» kəlməsi hökumət və Azərbaycan əhalisinin soyuqluğuna və pis təsirinə səbəb olurdu. Xüsusilə elə bir halda ki, böyük dövlətlərdən İtaliya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdır. İran isə qonşu, dost və müştərək mənafeyi olduğu halda, əgər «de-fakto» kəlməsini müqavilənamədə yerləşdirsəydi bu yaxşı görünməyəcəkdi. İkinci tərəfdən İranın həyati mənafeyi bunu tələb edir və düzü də budur ki, Azərbaycanın istiqlaliyyəti tanınsın. Əgər İran dövlətinin laqeydliyi nəticəsində sairləri meydan tapıb və İran üçün əlverişli olmayan vəziyyət formalaşarsa da bu hal müvəqqətidir. İranla Qafqaz Azərbaycanını nəzərə çarpacaq dərəcədə məhəbbət və əlaqə birləşdirir. Seyid Ziyaəddin daha sonra yazır ki, Leninin Rusiya ilə İran arasındakı müqavilənamələrinin, o cümlədən Türkmənçay müqaviləsinin ləğv edilməsi barədə verdiyi elamiyyətlərə əsasən Rusiyanın İrandan zorla işğal etdiyi ərazi indi İrana aid olur. Mən belə bir fikirdəyəm ki, İran dövlətinin haqqı vardır ki, əmələn Azərbaycanın müstəqilliyini tanınsın»⁴².

Həmin sənəddən və Dostluq müqavilənaməsinin I maddəsindən də aydın olur ki, *İranda Şahənşahlıq dövləti 1920-ci il martın 20-də AXC-nin müstəqilliyini «de-yure» yox, «de-fakto» tanımaqla kifayətləndi.*

Beləliklə, İran dövləti Qafqazda yeni təşkil edilmiş hökumətlərin, xüsusilə AXC-nin uzun müddət müstəqil dövlət kimi davam edəcəyinə şübhə ilə baxırdı və buna görə sona qədər də AXC-ni «de-yure» tanımadı. Lakin Xarici İşlər Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyinin nümayəndələrinin Qafqaza göndərilən İran nümayəndə heyəti ilə əlaqədar 1919-cu il dekabrın 20-də Rusiyanın İranda Müvəqqəti İşlər vəkili ilə görüşləri barədə məlumatında yazırdı: «Biz dedik ki, adı çəkilən nümayəndə heyətinin Bakıya göndərilməsi İranla Rusiya arasındakı dostluğun əleyhinə deyildir. Yalnız və yalnız ticarət məsələlərini qaydaya salmaq və İran təbəələri və tacirlərinin mənafeələrini qorumaq üçündür. Və İran dövləti Qafqazda təsis edilmiş dövlətləri «de-yure» tanımır. Cənab müvəqqəti İşlər vəkili xeyli təşəkkürdən sonra bəyan etdi ki, ümidvaram ki, İranın yüksək rütbəli, dövlət adamları yenicə təsis edilmiş dövlətlərin nümayəndələri Tehrana varid olarkən onları rəsmiyyətlə tanımayıb qarşılamasınlar və onlarla ticarət nümayəndələri kimi rəftar etsinlər»⁴³.

Sənədlərdən məlum olur ki, İran və Azərbaycan arasında imzalanmış Dostluq müqaviləsi və digər sənədlərin təsdiqi ilə əlaqədar Seyid Ziyaəddin Təbatəbai İran dövlətinin Azərbaycana göndərdiyi nümayəndə heyətinin 2 üzvü ilə 1920-ci il aprelin 18-də Bakıdan Ənzəliyə yola düşmüş və Ənzəlidən İranın Baş nazirinə təcili teleqram vuraraq yazır: «... Vaxt o qədər dardır ki, Ənzəliyə hərəkət etməyə məcbur oldum. Çünki Bakıdan teleqram vurmaq mümkün deyildi. Sizdən xahiş edirəm, Tehranda təcili məni qəbul edin ki, sizə ətraflı məlumat verim... Nümayəndə heyəti hazırda Bakıdadır. Mən yalnız heyətin iki nəfər üzvü ilə sizin xidmətinizə gəlmək istəyirəm»⁴⁴.

İranın Tiflisdəki Baş konsulu İranın Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 1920-ci il 11 may tarixli, 515 №-li məktubunda bildirir ki, Bakıda vəziyyət dəyişdikdən, Sovet hökuməti bərqərar olduqdan sonra oradakı İran nümayəndə heyəti mürəkkəb vəziyyətə düşmüşdür.

İranın Tiflisdəki Baş konsulunun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hələ 1920-ci il mayın 11-də AXC hökuməti Qırmızı Orduya qarşı müqavimət göstərib. Bakı və ətrafında döyüşlər gedibdir və İranın Tiflisdəki Baş konsulu Mühəzzibəddövlə ailəsini gətirmək üçün müvəqqəti halda Suxuma getmiş və Bakı konsulu Saidəlvüzərə Qafqaza göndərilmiş nümayəndə heyətinin iki üzvü Mühəzzibəddövlə və Tərcüman əs-soltan hələ də Bakı yolu ilə İrana qayıda bilmirlərmiş.

Göründüyü kimi, Bakıda 4 ay 17 gün fəaliyyət göstərən İranın Fövqəladə Qafqaz Heyətinin hesabatlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində gedən proseslər və İran Şahlıq dövlətinin müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətdə siyasəti barəsində qiymətli məlumatlar vardır və onların araşdırılıb tədqiq edilməsi zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyye; Əsnade mozakerat və qərardadha-ye heyətə ezamiye İran be Qafqaz təh-te sərpəresti-ye Seyid Ziyaəddin Təbatəbai (1919–1920). Tehran, 2000, s.26.
2. Yenə orada: s.56, sənəd №9.
3. Yenə orada.
4. Mehrdad Azər. Azərbaycan və nəğməha-ye taze-ye estemargəran. Tehran, 1982, s.21.
5. Bax: Sənəd №62, 82, s.167, 245–246.

6. Bax: Ataxan Paşayev. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001, s.34.
7. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə; s.178, sənəd №68.
8. Yenə orada: s.179, sənəd №68.
9. Yenə orada.
10. Müqavilənamənin mətni. Bax: Heyətə fəvqəladde-ye Qafqaziyyə; s.181–182.
11. Yenə orada: s.186–195, 316 №-li sənədə əlavə.
12. Müqavilənamənin mətni haqqında bax: Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə; s.199–202, 318 №-li sənədə əlavə.
13. Jorj Lençovski. Qərb və şurəvi dər. İran. Si sal rəqabət 1918–1948 tərcümə-ye Hura Yavəri, I çapı 1351 (1972). s.38.
14. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə, səh.69, sənəd №14.
15. Çünki bir həftə ərzində ingilislər Bakıya daxil olmaq istəyirdilər ki, qoşun Bakıya daxil olarkən bir parlament olmuş olsun.
16. Heyətə fəvqəladde-ye Qafqaziyyə, s.104.
17. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, «Elm», 1990, s.53.
18. Yenə orada: s.53.
19. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə, s.104–105, sənəd №33.
20. Yenə orada: s.105, sənəd №53.
21. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, s.53.
22. Əslində Müsavat fırqəsi Rus inqilabından xeyli qabaq, 1911-ci ilin oktyabrında Tağı Nağı oğlu, M.Ə.Rəsulzadə və Abbas Kərimzadənin Bakıda yaratdıqları siyasi partiya idi.
23. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə, s.105–106, sənəd №33.
24. Yenə orada; s.106–107, sənəd №33.
25. Yenə orada: s.107–108, sənəd №33.
26. Yenə orada: s.135, sənəd №46.
27. Yenə orada: s.91, sənəd №26.
28. Yenə orada: s.135, sənəd №46.

29. Yenə orada: s.133, sənəd №45.
30. Yenə orada: s.85, sənəd №21.
31. Yenə orada: s.99, sənəd №32.
32. Yenə orada.
33. Yenə orada: s.111–114, sənəd №33.
34. Yenə orada: s.116, sənəd №34.
35. Yenə orada: s. 79, sənəd №19.
36. Yenə orada.
37. Yenə orada: s.273, sənəd №95.
38. Yenə orada: s.265, sənəd №89.
39. Yenə orada: s.245, sənəd №82.
40. Yenə orada: s.120, sənəd №37.
41. Bax: İran dövləti ilə AXC arasında bağlanmış Dostluq müqaviləsinin mətninə. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə, s.181–182, 35-ci sənədə əlavə.
42. Heyətə Fövqəladde-ye Qafqaziyyə, s.179–180, sənəd №68.
43. Yenə orada: s.96, sənəd №30.
44. Yenə orada: s.274, sənəd №96.
45. Yenə orada: s.276–277, sənəd №98.

Tarix və onun problemləri № 4

Bakı, 2004

NAXÇIVAN TARİXİ İRAN TƏDQİQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyinin keçirilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı təkcə Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixində deyil, bütövlükdə Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki çox qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan, tarixin bütün çağlarında Azərbaycanın mühüm strateji hissəsi sayılan Naxçıvanın enişli-yoxuşlu tarixi həm Azərbaycan xalqının dostları, həm də düşmənlərinin diqqət mərkəzində olmuş və düşmən qüvvələr, xüsusilə bədxah erməni tarixçiləri Azərbaycanın tarixini saxtalaşdırdıqları kimi, onun ayrılmaz hissəsi, daha doğrusu, ən qədim zamanlardan Azərbaycanın döyünən ürəyi olan Naxçıvanın da tarixini saxtalaşdırmağa, hətta onun adının da ermənicə olduğunu iddia etməyə çalışmış və çalışmaqdadırlar. Bu barədə ermənipərəst bəzi üzdənirəq İran tarixçiləri, o cümlədən bir neçə il bundan öncə Afinada Daşnak Partiyasının təşkil etdiyi Simpoziumda «Qafqazda pantürkizm» mövzusunda çıxış etmiş və həm də «Ettelate siyasi və eqtesadi» dərgisinin 57–58-ci saylarında «Türklər, panturkizm və panturanizm»¹ mövzusunda məqalə dərc etmiş İnayətullah Rzanı xüsusilə qeyd etmək olar.

İnayətullah Rza 1992-ci ildə elmi müşaviri olduğu İran Xarici İşlər Nazirliyinin orqanı sayılan və üç ayda bir Tehrandə fars dilində nəşr olunan «Motaleate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz» adlı dərginin II sayında çap etdirdiyi «Cümhuri-ye xodmoxtare Nəxcivan» adlı məqaləsində² Naxçıvanın tarixini saxtalaşdırmaq üçün xüsusi səy göstərmişdir.

1946-cı ilin axırında Təbrizdə Milli hökumətin süqutundan sonra həmin dalğa ilə Bakıya gəlib çıxan İnayətullah Rza tezliklə Bakıda və Moskvada xüsusi dairələrin himayəsi altına

alınmış, yüksək partiya təhsili almış, Moskvada və Fransada yaşamış, nəhayət, şahlıq İranına dönmüşdür. Maraqlıdır ki, belə bir şəxs İranda İslam İnqilabının qələbəsindən sonra isə hazırkı rejimin sadıq ideoloqu kimi fəaliyyət göstərir. Teh-randa İslam Maarifi ensiklopediyasında şöbə müdiri vəzifə-sində özünün qeyri-elmi, sırf ideoloji yönlü əsərləri ilə Azər-baycan xalqının təşəkkülü və Azərbaycanın tarixi coğrafiyası məsələlərini məqsədyönlü şəkildə təhrif edən bu başabəla Qafqazşünas xüsusi sifariş ilə yazdığı bir sıra kitab və məqalə-lərində Azərbaycanın şimalı ilə cənubunun bir-biri ilə tarixən heç bir bağlılığının olmadığını, Araz çayından şimaldakı ərazi-lərin Arrana aid olduğunu və Azərbaycan sayılmadığını, oradakı əhalinin səlcuqlarla gəlmiş olduğunu, İran ərazisindəki «Azərilərin» isə monqol-türk istilasından sonra, bu regionda elxanilərin siyasəti ilə türkləşdirildiyini, onların, əslində, fars kökənli olduqlarını iddia edir.

Bu yazıda yuxarıda İ.Rzanın adı çəkilən «Naxçıvan Muxtar Respublikası» adlı məqaləsinə bir nəzər salmaq nəzərdə tutul-duğundan, yalnız həmin çərçivədə bəzi mülahizələr ifadə olunur.

İnayətullah Rza «Naxçıvan» sözünü erməniləşdirərək yazır ki, erməni məxəzlərində Nəxcivan müxtəlif formalarda: «Nax-cuvan», «Naxcivan», «Naxicəvan», «Naxicavan» kimi qeyd edilmişdir və mənası ermənicə «istirahət yeri» deməkdir³. Halbuki, ermənilərin Qərbi Azərbaycana və sonralar onların Ermənistan adlandırdıqları əraziyə gəlmələrindən çox-çox əvvəl Naxçıvan şəhəri mövcud idi. Bir sıra tarixi-elmi mənbələrdə bu şəhərin əsasının hələ miladdan əvvəl 1539-cu ildə qoyulduğu qeyd edilmişdir⁴.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan həm qədim bir şəhərin, həm də vilayətin adı olmuşdur. Miladi II əsrdə Betlimus Nax-çıvanın adını «Naksuana» kimi çəkmiş, ərəbdilli məxəzlərdə isə «Nəşəvə» kimi qeyd edilmişdir. Hətta 1229-cü ildə vəfat etmiş ərəb müəllifi Yaqut Həməvi yazır ki, bəziləri Nəxcüvani

«Nəqcuvan» kimi yazmışlar. Nəxcüvan elə həmin Nəşəvədir ki, adi xalq onun Nəxcüvan və ya Nəqcüvan kimi adlandırırlar. Digər tərəfdən həmin müəllif Naxçıvanın Azərbaycan ərazisinin qurtaracaq nöqtəsində yerləşdiyini və onu Azərbaycan ərazisi daxilində olduğunu bildirərək yazmışdır ki, Nəşəvə Azərbaycanda şəhərdir.

Bir çox nüfuzlu mütəxəssislərin fikrincə Naxçıvan sözü Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Hətta şəhərin Nuh peyğəmbər tərəfindən salındığını göstərən mülahizələr də vardır. Rəvayətə görə Nuhun gəmisi miladdan öncə 3669-cu ildə dünya tufanı sakitləşdikdən sonra indi Naxçıvan adlanan şəhərə yan almış, Nuh peyğəmbər bu şəhərin adını qoymuşdur. Naxçıvan şəhəri kənarındakı köhnə qala, Nuhun qəbri kimi əsrlər boyu ziyarətگاه sayılan yer, Tufan və Gəmi ilə bağlı məkanlar bu fikirləri doğrulmuşdur. Professor İsa Həbibbəylinin yazdığına görə «Naxçıvan» sözünün «Nuh çıxan» ifadəsi ilə bağlı olması barədə mülahizələr geniş yayılmışdır. Bu mülahizənin həqiqətə yaxınlığını Gəmiqaya və onun üzərindəki təsvirlər, Naxçıvan ərazisində Nuhdaban yer adının mövcud olması bir daha sübut etməkdədir⁵. Nuhun Naxçıvanda sakin olduğu, özünün və türklərin atası hesab olunan oğlu Yasəfin də qəbrinin şəhərin cənub tərəfində, qədim qalanın yaxınlığında olması və VIII əsrdə bərpa edildiyi elm aləminə məlumdur.

1665-ci ildə Naxçıvanda olmuş Fransız səyyahı Tavernye də yazmışdı ki, Naxçıvan dünyanın ən qədim şəhərlərindəndir ki, şəhərdən müəyyən məsafədə Nuhun gəmisi həmin dağda (Ağrı dağda) yan alıb və Naxçıvan şəhərinin əsasını qoyubdur⁶.

İnayətullah Rza İbn Hövqələ əsaslanaraq qeyd edir ki, İbn Hövqəl Ermənistanı iki – daxili və xarici hissələrə bölmüş və Nəşəvəni (Naxçıvanı) daxili Ermənistan nahiyəsi hesab etmişdir və İbn Hövqəl Nəşəvə və onun ətraf mahalı əhalisinin dilini erməni dilinə yaxın bir dil kimi qeyd etmişdir⁷. Digər tərəfdən İnayətullah Rza özü də qeyd edir ki, erməni əlifbası

ilk dəfə V əsrdə Mesrop Maştots tərəfindən yaradılmışdır. Belə olduğu halda, necə ola bilər ki, 3500 illik bir tarixə malik şəhərin adı erməni dilində olsun və Naxçıvan əhalisi də erməni dilinə yaxın bir dildə danışmış olsun? 1300 illiyini qeyd etdiyimiz «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanı da Naxçıvanın qədim tarixindən soraq verir, bu yerlərin türk yurdu olduğunu bir daha isbatlayır⁸.

1310-cu ildə «Cami ət təvarix» əsərini tamamlamış Rəşidəddin Fəzlullah yazır: «Müsəlmanların tarixlərində və Bəni İsrail Tövratında yazılıbdır ki, Nuh peyğəmbər yer kürəsini cənubdan şimala üç yerə böldü. Birinci hissəni oğlu Hada verdi ki, Sudan atasıdır. Orta ərazini Sama verdi ki, ərəblərin və farsların atası idi. Üçüncü hissəni türklərin atası olan Yafəsə verdi. Monqollar və türklər də eyni sözləri deyirlər. Lakin türklər Yafəsi Əbübcə xan adlandırırlar və dəqiq bilmirlər ki, Əbübcə xan Nuh əleyhissələmin oğludur, ya oğul nəvəsi. Lakin hamısı bir fikirdədirlər ki, onun nəslindəndirlər. Bütün monqollar və türklər, oturaq və köçəriləri onun nəslindəndirlər⁹.

Deməli, Nuh peyğəmbərin oğlu, türklərin atası Yafəs Naxçıvanda dəfn olunduğu halda Naxçıvan və onun ətraf mahalı əhalisinin dili erməni dilinə yaxın ola bilməzdi. Çünki ermənilər ilk dəfə miladdan öncə VI əsrdə, yəni Naxçıvanın əsası qoyulandan çox-çox sonralar Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmişlər.

İnayətullah Rza yazır ki, miladi IV əsrdə Naxçıvanda minlərlə erməni və yəhudi sakin idi. Sasani hökmdarı II Şapurun ordusu miladi 360-cı ildə Naxçıvandan 2000 erməni ailəsi və 16000 yəhudi ailəsini çıxartdı.¹⁰

Halbuki, o dövrdə Naxçıvan əhalisinin əsasını türklər təşkil edirdi və burada 16000 yəhudi ailəsinin olması imkansız idi. Əgər bura ermənilərin məskəni idisə, onda 2000 erməni ailəsinin buradan çıxarılmasının nə mənası var idi? İ.Rza bu rəqəmləri hansı mənbədən köçürdüyünü də qeyd etmir.

İnayətullah Rza həmin məqaləsində XI əsrdə Naxçıvan hökmdarı olmuş Əbu Düləfi də ata tərəfdən Şeybani nəslindən, ana

tərəfdən isə Deyrani, erməni nəslindən olduğunu iddia etmişdir. Halbuki, Əsədi Tusi Əbu Düləfi Naxçıvan şahı adlandırır və Əbu Düləf həm ata, həm də ana tərəfdən Şeybani sülaləsindən idi.

İnayətullah Rza XIII əsr Avropalı Səyyah Vilhelm de Rubruka əsaslanaraq X və XI əsrlərdə Naxçıvanda 80 kilsə olduğunu iddia edir.¹¹ Əslində, bu dövrdə Naxçıvan əhalisi tamamilə müsəlman türkdilli azərbaycanlılardan ibarət idi. Digər tərəfdən «VIII əsrin əvvəllərində İslam dininin artıq Azərbaycanda geniş yayıldığı, möhkəmləndiyi və hakim din olduğu şəraitdə»¹², X və XI əsrlərdə Naxçıvanda 80 kilsənin olmasına necə inanmaq olar? İnayətullah Rza unudur ki, Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III–VII əsrlərdə baş vermiş, Azərbaycanda gedən dini mübarizə də artıq sona yetmişdi. Köhnə dinlərə sitayiş edən Azərbaycan türkləri həmin dövrdə İslam dinini qəbul etmişdilər.

X–XI əsrlərdə Naxçıvanda çoxlu məscid və mədrəsə binaları tikilmişdi. İnayətullah Rza da X–XI əsrlərdə Naxçıvanın çiçəklənmə dövrü keçirdiyini etiraf etsə də, onun fikrincə, həmin dövrdə Naxçıvandakı 80 kilsə səlcuq türklərinin, XII–XIII əsrlərdə isə monqolların hücumu nəticəsində dağılıb məhv edilmişdir.¹⁴

İ.Rzanın elmi dəlillərə əsaslanmayan bu iddialarını qətiyyənlə qəbul etmək olmaz. Ona görə ki, istər Şimal, istərsə də Cənubi Azərbaycanda bu gün müxtəlif dövrlərə aid onlarla kilsə binaları qalmaqdadır ki, özgə dinlərə hörmətlə yanaşan türklər onları oradan götürməmişlər. Əgər Naxçıvanda XI–XII əsrlərdə 80 kilsə var imişsə, nə üçün onların heç birinin binası, yaxud adı qalmamışdır. Həmin əsrlərin türk-müsəlman abidələrindən bəhs edən səyyahlar, alimlər nə üçün kilsələrdən söz açmamışlar?

İnayətullah Rza Naxçıvanın 1918-ci ildə Türk ordusu tərəfindən işğal olunduğunu, sonra ingilis ordusunun Naxçıvanı fəth etdiyini göstərərək həmin illərin hadisələrini tamamilə

baş-ayaq təqdim etmişdir. Məqsədi də aydındır: türk qoşunlarının xilaskarlıq missiyasına qara yaxmaq, Naxçıvanı 1918–1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan, İran təmayüllü bir məntəqə kimi təqdim etmək.

Halbuki, ADR hökumətinin obyektiv səbəblər üzündən Naxçıvana lazımınca yardım edə bilməməsi ilə əlaqədar, Naxçıvan əhalisinin müraciəti əsasında türk qoşunları bu bölgəyə qardaşlıq köməyi göndərmiş və Naxçıvan əhalisinin erməni zülmündən xilas edilməsində bu qoşun hissələri tarixi xidmət göstərmişdilər. Bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda da, onun gələcək taleyini həll edən uzaqgörən addımlar atmışdılar, burada kiçik kontingentli türk hərbi hissəsi saxlanmış, hətta Naxçıvanı bolşeviklər işğal edəndən sonra, daha 8 ay həmin qoşun hissəsi Naxçıvanda qalmış, həm Türkiyə ilə hazırkı II km sərhəd zolağını qoruyub saxlamış, həm də erməni təcavüzünün qarşısını almaqda əhaliyə yardım göstərmişdilər¹⁵.

Türk qoşun hissələri, yalnız 1921-ci il martın 16-da Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvanın taleyinin həmişəlik Azərbaycanla bağlandığı təsbit edildikdən sonra bölgəni tərk etmişlər və bu gün də xalqımız tərəfindən minnətdarlıqla yad edilirlər. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Mudros müqaviləsinə əsasən K.Qarabəkir paşa həmin il noyabrın 1-də qərargahı ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşmüşdü. Mudros şərtləri Türkiyə dövləti və eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan üçün çox ağır və dözülməz idi. Belə ki, Qarsa yola düşən Qarabəkir paşa Mudros şərtlərindən narahat olaraq demişdir: «Qırx illik əsarətdən 6 ay öncə qurtulan və erməni məzalimindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr, biz, 1914-cü ilin hüdüduna çəkilincə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik»¹⁶.

İnayətullah Rza Mənşur Qorqaninin «Sovet dövlətinin İranda siyasəti: 1296–1306-cı illər» əsərinə¹⁷ istinad edərək yazır ki,

«əcnəbi ordularının Naxçıvana nüfuzu buna səbəb oldu ki, 1919-cu il aprelin 30-da Naxçıvan əhalisinin əksər hissəsi Naxçıvan şəhərində İran konsulxanası qarşısında toplaşdı, İran təbəəsi olmaq və yenidən İrana birləşmək istədiklərini irəli sürdülər. Nümayiş bir neçə gün davam etdi. Naxçıvan əhalisi, hökuməti, yerli qoşun komandiri və hörmətli şəxslər İran dövlətinə, İran şahına, xarici səfirlərə, Amerika prezidentinə, Sülh əncüməninə və qeyrilərinə 12 dəfə teleqram vurub, İrana birləşməyi tələb etmişlər. Onlar xatırladıblar ki, əslində, iranlı irqindən olub və 92 ildir ki, zorla İran torpağından ayrı düşmüşlər»¹⁸. Heç bir digər mənbəyə, dövrü mətbuata və arxiv sənədlərinə əsaslanmayan bu şişirdilmiş məlumatları İ.Rza elmi əsas kimi qəbul edir. Burada həqiqət olan yalnız bu idi ki, Naxçıvanda müəyyən iranpərəst adamlar var idi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətindən lazımi köməyi ala bilməyən, erməni təhlükəsi və ingilis fitnəsi ilə təkbaşına üz-üzə qalmış Naxçıvanda çox mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranmışdı. 1919-cu ilin mayın 3-də ermənilər bir neçə aylıq aramsız həmlələrdən sonra Naxçıvana girmişdilər. Hər yanda təcavüzkara qarşı qanlı döyüşlər gedirdi. Nəhayət, Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan, Naxçıvandakı türk hərbi hissəsinin komandiri Xəlil bəy xalqı ermənilərlə qeyri-bərabər döyüşə qaldıraraq avqustun 30-da Naxçıvanı ermənilərdən təmizləməyə nail oldular. Bundan sonra Azərbaycan hökuməti Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi.

Erməni təcavüzü davam etdiyi şəraitdə təbii olaraq Naxçıvan əhalisi həm İrana, həm də Türkiyəyə kömək üçün müraciət etməli olmuşdu. Bu müraciət, İ.Rzanın iddia etdiyi kimi, əhalinin İran təbəəsi olmaq arzusu deyil, qonşu müsəlman İran dövlətindən erməni təcavüzünə qarşı kömək almaq ümidi ilə bağlı idi. Həmin aylarda belə bir kömək niyyəti ilə Naxçıvandan Təbrizə, vəliəhd Məhəmmədhəsən Mirzə

Qacarın yanına bir heyət göndərilmiş, eyni vaxtda digər bir qrup Ərzuruma, orada toplaşacaq Ərzurum konqresinə – Mustafa Kamal paşa və Kazım Qarabəkir paşa ilə görüşməyə göndərilmişdi.

Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrini qəbul edən vəliəhd Tehranla məsləhətləşərək mötəbər bir rəsmi nümayəndə heyəti təşkil etmiş, xüsusi fərmanla Mirzə Əli Heyəti (doktor Cavad Heyətin atası) bu nümayəndəliyin başında Naxçıvana göndərmişdi. M.Ə. Heyət Naxçıvana gəlmiş, vəziyyətlə tanış olmuş, təkliflərlə İran rəhbərliyinə fikrini bildirmiş, ondan sonra İrandan İrəvana ermənilərlə danışıqlar üçün nümayəndələr göndərilmişdi¹⁹.

Bu hadisələrdən əvvəl də, bölgəni qorumaq niyyəti ilə bir sıra addımlar atılmış, müxtəlif hökumətlər qurulmuşdu. 3 noyabr 1918-ci ildə bu bölgədə Araz-Türk hökuməti qurulmuş, sonra bu hökumət Qars İslam Şurası adlanan hökumətə ilhaq edilmiş, 1919-cu il yanvarın 17-də bu hökumət Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti adı ilə daha geniş çərçivədə yenidən təşkil olunmuş, həmin il aprelin 12-də ingilislər tərəfindən süquta uğradılmışdı. Bundan sonra Naxçıvanın idarəsində və müdafiəsində Naxçıvan Milli Şurası mühüm rol oynamışdı²⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilislər Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməyəcəkləri barədə verdikləri vədlərinə baxmayaraq, Naxçıvanda yerli hökumətin işinə müdaxilə edirdilər²¹. Firsətdən istifadə edən erməni daşnakları Naxçıvanı ələ keçirmək üçün çalışırdılar. Belə bir şəraitdə Naxçıvanda yaradılan özünümüdafiə komitəsi buradakı türk qoşun hissəsi ilə bərabər bölgəni müdafiə edirdi. Burada real hakimiyyət AXC-nin valisindən çox, yerli xan nəslinə mənsub idi. Lakin Naxçıvanı faktiki olaraq idarə edən Cəfərqulu xan, silahlı ordu komandiri Kəlbəli xan, ordu qərargahı rəisi Hacı Hüseyinli Qurbanov ilə keçmiş Araz-Türk Respublikası rəhbərləri arasında ixtilaf da var idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

hökumətinin göndərdiyi nümayəndələr həmin ixtilafın aradan qaldırılmasına nail oldular və bununla da ingilislərin ermənipərəst siyasətinin qarşısı alındı. Burada Naxçıvanın AXC-lə birləşməsi barədə akt tərtib edildi²².

Göründüyü kimi, ən çətin vaxtlarda, yəni erməni təcavüzü qarşısında yol seçməli olan Naxçıvan əhalisi, İran ilə birləşmək deyil, AXC ilə birləşməyi üstün tutmuşdu. Naxçıvan əhalisi hələ o vaxt öz fikrini belə ifadə etmişdir: «Bu xalq mədəni dövlətlərin alovlarından məhv olmağa razı olar, amma Azərbaycandan ayrılmaz»²³.

Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha təsdiqləyir ki, ən çətin, hətta ümitsiz vəziyyətlərdə də Naxçıvan bölgəsində nəyin bahasına olursa-olsun bölgəni və xalqı erməni təcavüzündən qorumaq, Naxçıvanın Azərbaycana mənsubluğunu hifz etmək həmişə ön planda olmuşdur. İrana, yaxud Türkiyəyə müraciətlər bölgəni qorumaq strategiyasından irəli gələn düzgün addımlar olmuşdur²⁴. İnamətullah Rza kimi İran tarixçilərinin həmin dövr hadisələrini, eləcə də bütövlükdə Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq cəhdi isə xüsusi siyasi məqsədlər daşıyır və hər hansı elmi zəmindən məhrumdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İnamətullah Rza. Torkan, panturkizm və panturanizm. Məcəlle-ye Ettelaate siyasi və eqtesadi, şomare 57–58.
2. İnamətullah Rza. Cümhuri-ye xodmuxtare Nəxcivan. Motaleaate Asiya-ye Mərkəzi və Qafqaz, sale əvvəl, şomare 2, payız 1371, səh. 219–233.
3. İnamətullah Rza, göstərilən məqaləsi, səh. 220.
4. İsa Həbibbəyli. Naxçıvanda elm və mədəniyyət. Bax: Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı, 1996, səh. 73.

5. İsa Həbibbəyli, göstərilən məqaləsi, səh. 74.
6. Səfərname-ye Tavernye, Ba təcdid nəzərə kolli və təshiye doktor Həmid Şirani, İsfahan, 1336, səh. 55.
7. İnayətullah Rza, göstərilən məqaləsi, səh. 223.
8. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı. «Yazıçı», 1988, səh. 110.
9. Rəşidəddin Fəzlullah. Cami ət-təvarix, I cild, səh. 29.
10. İnayətullah Rza, göstərilən məqaləsi, səh. 226.
11. İnayətullah Rza, göstərilən əsəri, səh. 229.
12. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, «Azərnəşr», 1994, səh.251.
13. İnayətullah Rza, göstərilən əsəri, səh. 228.
14. Yenə orada: səh. 229.
15. Veysəl Ünüvar. İstiqlal hərbində bolşeviklərlə 8 ay. İstanbul, 1948, səh. 4.
16. Eynulla Mədətli. Naxçıvan 1918–1920-ci illərdə. Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı, 1996, səh. 106–107.
17. Mənşur Qorqani. Səyasəte douləte Şourəvi dər İran əz 1296-ta 1306, Tehran, 1326 (1947-ci il).
18. İnayətullah Rza, göstərilən məqaləsi, səh. 231.
19. E.Mədətli və N.İsmayılova. Heyət ailəsi və Naxçıvan. «Doktor Cavad Heyət» kitabı. Bakı. «Azərnəşr», 1995, səh.124; Bəkir Sıtkı Baykal. Ərzurum Konqresinin 50-ci ildönümü münasibətilə bölgələr, Ankara, 1969, Fəxrəddin Kırzioğlu, Kazım Qarabəkir. Ankara, 1991, səh. 17–18.
20. Bax: Ə.E.Göydəmir. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti, Ankara, 1989 s. 63–66.
21. Eynulla Mədətli. Göstərilən məqaləsi, səh. 107.
22. Aydın Hacıyev. Qars və Araz-Türk Respublikasının tarixindən. Bakı, 1994, səh. 56.
23. Abutalıb Qasimov. XX əsrdə Naxçıvanda erməni-azərbaycanlı ziddiyyətləri. Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı, 1996, səh. 67.

24. Eynulla Mədətli. 1918–1921-ci illərdə Naxçıvanın qorunması uğrunda Türkiyənin mübarizəsi. (XII Türk tarix konqresinin materialları, Ankara, 1994, səh. 40) E.Mədətli. Atatürkün başçılığı ilə keçirilən Ərzurum konqresi və Naxçıvan məsələsi. III Uluslararası Atatürk simpoziumunun materialları, Ankara, 1995, səh.66.

Naxçıvan MR–75 elmi əsərlər

NDU «Qeyrət» nəşriyyatı

Naxçıvan – 1999

**«NAXÇIVANIN SİYASİ TARİXİ» KİTABI:
YAXIN TARİXİMİZİN KOBUD
SAXTALAŞDIRILMASI**

Tehranda 2001-ci ilin əvvəllərində İran Xarici İşlər Nazirliyinin Sənədlər və Diplomatiya Tarixi Mərkəzində iranlı-azərbaycanlı tədqiqatçı Cəfər Cəmşidi Radın «Naxçıvanın siyasi tarixi» (rusların qələbəsindən bolşeviklərin süqutunadək: 1828–1991) adlı kitabı fars dilində nəşr edilərək yayılmışdır.¹

Kitaba yazılan ön sözdə həmin Mərkəzin rəisi Seyid Əli Moucani qeyd etmişdir ki, həmin Mərkəz «İran və qonşuları» seriyası ilə əsərlər hazırlamaqla, bu məqsədlə arxiv sənədlərini araşdırıcıların ixtiyarına verərək obyektiv tədqiqatların aparılmasına, İranın qonşularının, o cümlədən Azərbaycanın, onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın yeni tarixinin daha yaxşı tanıtılmasına səy göstərəcəkdir. İran XİN-nin adı çəkilən Mərkəzinin bu niyyəti xeyirxah olduğu qədər də, elmi cəhətdən təqdirəlayiqdir. Lakin bu əhval-ruhiyyə ilə oxumağa başladığımız «Naxçıvanın siyasi tarixi» kitabı ilk səhifəsindən müəllifinin elmi mövqedən çox uzaq olduğunu, əsərin isə saxta, köhnəlməmiş ideyaların təcəssümü kimi nəinki tarix elminə, ümumiyyətlə, bir tədqiqat adına layiq olmadığını bəyan etdi.

Naxçıvanı «İran torpağı mədəniyyətinə daxil olan bir məntəqə» kimi təqdim edən müəllif, sanki bu coğrafiyanı ilk dəfə dünyaya tanıdırmış kimi, bildirir ki: «Naxçıvanda iranlılar, ermənilər və azərilər yaşayırlar». Tanınmış «Azərbaycanşünas» İna-yətullah Rzaya əsaslanan müəllif Naxçıvan sözünün mənasının ermənicə «karvansara», türkcə «yaxşı su», farsca «nəxçir+van» – şikar yeri kimi mənalandıraraq, axırıncaya üstünlük verir, Naxçıvanı sasanı padşahı Bəhramın (ləqəbi Nəxçirvan) adı ilə əlaqələndirir.² O, qeyd edir ki, Naxçıvanda azərilərdən ibarət İranlılar yaşayırlar ki, bunların 90 faizi müsəlman, 85 faizi isə şiədir. Adi

bir sual meydana çıxır: bəs əhalinin qalanı hansı dinə mənsubdur, yaxud şiələrin 85 faiz olduğunu müəllif necə hesablamışdır?

C.Rad məsuliyyətsizcəsinə iddia edir ki, İslam dini və xilafət gələndən sonra ermənilər Naxçıvandan köçüb getmişlər, Naxçıvan zərdüştləri də müsəlman olmuşlar və burada İran mədəniyyəti hakim olmuşdur. ... Şumertəpə, Kültəpə kimi İran mədəniyyətləri indi də orada qalmaqdadır.³ Bu sayaq «İran mədəniyyətlərinin» olduğu arxeologiya elminə məlum deyildir. Əksinə, Kültəpə mədəniyyəti formalaşandan əsrlərlə zaman keçdikdən sonra farsların əcdadları sayılan ari tayfaları indiki İran ərazisinə gəlmişlər. O zaman artıq burada yetkin və inkişaf etmiş yerli türk mədəniyyəti hakim idi.⁴

C.Rad kitabının birinci fəslini «Naxçıvanın siyasi coğrafiyası» adlandırmışdır. O, birinci cümlədən Sovet İttifaqının dağılmasından sonra burada türklərin, amerikalıların, israillilərin fəallaşdığını və onların humanitar köməkliklərlə bu məntəqəni ələ almağa çalışdıqlarını bildirir. Naxçıvanın sərhədlərinin Qars müqaviləsi ilə müəyyənləşdirildiyini təsdiq edən tədqiqatçı özünə məlum olan niyyətlə, heç bir mənbəyə və dəlilə əsaslanmadan bu sərhədlərin hələ də mübahisəli olduğunu iddia edir.

Kitabın ikinci fəslini «Naxçıvanın tarixi keçmişi: 1828–1907-ci illər» adlandırılmışdır. Əsərini xronoloji qaydada fəsillərə bölməsinə baxmayaraq, müəllif tez-tez həmin çərçivədən çıxır, keçmişə və gələcəyə ekskursiya edərək, necə deyərlər, gah nala, gah da mığa vurur. Bir abzasda Naxçıvanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalından danışarkən təəssüflə bildirir ki, ruslar Naxçıvanda ədəbi-elmi dil olan fars dilinin (?) qarşısını aldılar, ardınca qeyd edir ki, Naxçıvan Universitetində Türkiyədən çoxlu öyrəncilər oxuduğu halda, bir nəfər də olsun iranlı öyrənci yoxdur.

Naxçıvan mühitinə və Naxçıvan Universitetinə bələd olan, orada şəxsən elmi məsləhətlər alan, lakin çox asanlıqla həqiqətləri təhrif edən Rad, özü yaxşı bilir ki, İranlı gənclərin Naxçıvanda

oxuması üçün Azərbaycan tərəfindən heç bir maneə yoxdur və olmamışdır, əksinə, Azərbaycan universitetləri İran vətəndaşlarının təhsilə cəlb edilməsinə çox maraqlıdırlar. İrandan olan onlarla azərbaycanlı və fars gəncləri Azərbaycan universitetlərində oxuyurlar, bəziləri məzun olmuş, bəziləri magistratura və doktoranturalarda təhsil almaqdadırlar. Bir nəfər isə Naxçıvan Universitetini bitirmişdir.

Naxçıvanı sanki Azərbaycandan ayrı bir siyasi-coğrafi məkan kimi xarakterizə edən C.Rad təəssüflə qeyd edir ki, burada türklərin təsiri ilə əlifba latına keçirilib, indi bilinmir orada hansı əlifba hakimdir. Sonra isə dilçilik sahəsində biliyini nümayiş etdirərək iddia edir ki, Naxçıvanda şifahi və yazılı dilin 60 faizi fars sözləridir. O, mübahisə üçün heç bir yer qoymayaraq yazır: «Naxçıvanın dili hind-Avropa dil ailəsinə daxildir və İran dilləri qrupuna mənsubdur».⁵

C.Rad bunu bilsə yaxşı olar ki, Azərbaycan türkcəsində fars sözləri elə təqribən fars dilindəki türk sözləri qədərdir. Hər iki dilin istifadə etdiyi minlərlə ərəb sözləri vardır ki, bunlar müştərək məqamlar kimi dəyərləndirilməlidir. «Naxçıvanın dili» anlayışına gəldikdə isə, yəqin, bu onun Arazın bu tayındakı ən böyük kəşfidir. Dilçilik əllaməçiliyindən dərhal sonra təsbit edir ki: «Naxçıvan xalqı İran əsillidir. Burada azərilər və naxçıvanlılar yaşayırlar». Adama elə gəlir ki, bu sayaq ifadələri harada gəldi, necə gəldi işlətməsi üçün müəllifə xüsusi vəd veriblər, o da həmin ifadələri əsərinin hər fəslində nizamlı təkrarlamaqdan yorulmur. Fəslinin çərçivəsini və dilçilik məsələlərini unudan müəllif, birdən-birə qeyd edir ki, sovetlər zamanında Naxçıvan qonşu Ermənistan tərəfindən enerji ilə təmin olunurdu. O zamanlar Azərbaycanın Ermənistanın enerji tələbatının böyük bir hissəsini ödədəyi, oradan da həmin enerjinin müəyyən hissəsinin Naxçıvana ötürüldüyünü eşidən müəllif, sanki ən adi həqiqətləri də təhrif etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Mövzusunə qayıdan müəllif qeyd edir ki, 1850-ci ildə Naxçıvan, Aleksandropol, Bəyazit, Şərur, Ordubad və Dərələyəz İrəvanın hökmranlığı altında idi. Çar Rusiyasının türklərin dədə-baba torpağında yaratdığı İrəvan quberniyasının inzibati idarəçiliyini «İrəvanın hökmranlığı» kimi təqdim etməklə (bəlkə, belə başa düşür–red.), yəqin, müəllif ermənilərin xoşuna gəlmək istəyir. Elə bu fikrinin ardından indiki günlərimizə sıçrayış edərək, iddia edir ki, «Naxçıvanda hakimiyyətin və siyasi-idari sabitliyin olmaması bu məntəqənin gələcəyi barəsində mütəxəssislər arasında haqlı düşüncələr yaradır». ⁶ Azərbaycanın ən sabit məntəqəsi olan Naxçıvana qara yaxmaqda onun hansı məqsəd güddüyünü anlamaq çətinidir, lakin bir məqam aydındır, bu xeyirxah məqsəd deyildir. Həmin səhifədə Babəkdən, Naxçıvanın Çingizinin övladları tərəfindən işğal edildiyindən pərakəndə söz açan müəllif, 1828-ci ildə «İranın iki şimal əyaləti olan Naxçıvan və İrəvanın» Rusiya tərəfindən işğal olunduğunu qeyd edərək yazır: «Naxçıvan İranın bir hissəsi idi, xalqının dili irani idi... XIII əsrin əvvəllərində monqollar gəldilər, burada sakin oldular, bu məntəqənin sakinlərinin bir qismi türk dilli oldular».

Burada da yeni bir fikir yoxdur, çünki İranda hər yerindən duran sınavi tədqiqatçıdan başlamış, qocaman «azərbaycanşünaslar»a qədər, bir çoxları «İranda türklərin olmadığı, onların sadəcə türk dilində danışmaq məcburiyyəti qarşısında qaldıqları» kimi çürük bir ideyaya xidmət edirlər.

Həmin fəsildə, yenə geriyə, Nadir şahın dövrünə qayıdan müəllif oradan İran–Rusiya müharibəsinə ekskursiya edərək yazır: «Naxçıvanın iranlı hakimi olan Kərim xan ruslara qarşı vuruşurdu...» Naxçıvan xanını iranlı kimi təqdim edən müəllif XIX əsrin axırlarında Məhəmməd Tağı Sidqinin Naxçıvanda açdığı «Tərbiyyə» məktəbini də «islami mədrəsə» kimi qələmə verir.

C.Rad kitabının üçüncü fəslini «Naxçıvan 1907–1917-ci illərdə» adlandırmışdır. Burada da onun qəribə kəşfləri vardır.

Bu fəsildə 1917-ci ilə qədərki hadisələrdən daha çox, ondan sonrakı hadisələrə yer verilir. Yazır ki, Azərbaycan Demokratik Respublikası 1918-ci ilin sentyabrında çalışırdı ki, Naxçıvanı İrəvan əyalətindən ayıraraq Azərbaycanla birləşdirsin, eyni zamanda iddia edirdi ki, Zəngəzur və Qarabağ da Yelizavetapol əyalətindən alınaraq Azərbaycana qaytarılsın.⁷

Burada müəllif ermənilərin Naxçıvan kəndlərini viran qoymasına dair İran XİN-in arxiv sənədlərinin mövcud olduğunu qeyd edərək, bildirir ki, 1918-ci ilin baharında türklər Naxçıvanı tərk etdilər və Naxçıvanda Araz-Türk hökuməti yaratdılar. Halbuki həmin dövrə aid olan bütün mənbələr və sənədlər, elmi tədqiqatlar aydınca göstərmişdir ki, türklər 30 oktyabr 1918-ci il Mudros müqaviləsinə uyğun olaraq, həmin il noyabrın əvvəllərində Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular və Naxçıvanda Araz-Türk hökuməti də o zaman quruldu.⁸

C.Radın qeyri-sağlam fantaziyası burada lap zirvəyə qalxır. Yazır ki, 1918-ci ilin yayında ermənilər Ordubad və Culfanın bir sıra kəndlərini tutub taladılar. Bunun müqabilində Kazım Qarabəkir öz tabeliyində olan işğalçı türk əsgərlərinə əmr verdi ki, üç gün Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talasınlar. K.Qarabəkir ölkənin qaydalarına nəzakətsizlik göstərərək, Naxçıvan binalarının üzərində türk bayrağı qaldırdı.⁹

Müəllifə deyən lazımdır ki, ermənilərin qırğınından naxçıvanlıları qoruyaraq, onlara nicat verən, xalq tərəfindən şəninə nəğmələr qoşulan, xilaskar kimi hər kəsin dilində əzbər olmuş Qarabəkir paşa xilas etməyə gəlmiş öz xalqını necə talan edə bilirdi. Az sonra hekayəsinə davam edən müəllif özü-özünü inkar edir. Belə ki, elə həmin səhifədə qeyd edir ki, Naxçıvan xalqı ermənilərə qarşı durmaq üçün İran və Türkiyəyə müraciət etdi. Naxçıvan xalqının İrana olan bağlılığına və əlaqəsinə baxmayaraq, İranın o zamankı hakimiyyəti bacarıqsızlığı və siyasi iqtidarsızlığı üzündən naxçıvanlıların xahişini yerinə ye-

tirə bilmədi. Burada Rad İran XİN-in müvafiq sənədinə baxmağı tövsiyə edir və həmin sənədin kitabdakı əlavələrin içərisində olduğunu bildirir. Lakin kitabda belə bir sənədə rast gəlinmir. Rad sonra yazır: «K.Qarabəkir isə 8 iyul 1918-ci ildə qoşunu ilə Naxçıvana gəldi, xalqı erməni təcavüzündən xilas etdi, türk bayrağı qaldırdı. Naxçıvan türklərin bir əyalətinə çevrildi». Naxçıvanın Türkiyənin bir əyalətinə çevrildiyi fikri, əlbəttə, kökündən yanlıştır, türk bayrağı isə türk qoşunlarının qərargahı üzərində təntənəli şəkildə qaldırılmışdı və bu hadisənin bir sıra şahidləri indi də yaşamaqdadırlar.

C.Rad fikrini davam etdirərək, sonra bildirir ki, 1918-ci ilin sertyabrında ingilislər Naxçıvana gəldilər və Qarabəkirin qərargahı Naxçıvanda ortadan qalxdı. Halbuki öncə qeyd edildiyi kimi, yalnız Mudros müqaviləsinin şərtinə uyğun olaraq, noyabrın 3-də türk qoşunu və Qarabəkir paşanın qərargahı Naxçıvanı tərk etmişdir.¹⁰

Müəllif qeyd edir ki, 1919-cu ilin əvvəllərində türklərin getməsi və ingilislərin gəlməsi ilə əlaqədar Naxçıvanda birinci erməni hökuməti quruldu. Lakin 1920-ci ilin Gümrü müqaviləsindən sonra ermənilər Naxçıvanın istiqlalını tanımağa məcbur oldular. Burada müəllif bilməlidir ki, ingilislərin 1919-cu ilin yayında Naxçıvanda elan etdikləri erməni hökuməti onların yerləşdiyi kazarmadan kənara çıxa bilmədi. ADR hökumətinə müraciət edən Naxçıvan əhalisi milli müdafiə komitəsinin və Naxçıvandakı məhdud türk əsgəri qüvvələrinin birgə səyləri ilə avqust ayında qanunsuz elan edilmiş erməni hökumətini Naxçıvandan qovdular. Bundan sonra, ADR hökumətinin valisi Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanda fəaliyyətə başladı və bununla burada idarəçilik daha da təkmilləşdirildi.

C.Rad istifadə etdiyi mənbələri məharətlə bir-birinə qarışdıraraq, iki il geriyə müraciət edir və iddia edir ki, 4 iyun 1918-ci ildə Türkiyənin Ermənistanla müqavilə bağlaması ilə Ermənistan Naxçıvan və Şəruru əldən verdi.

Nəzərə alınmalıdır ki, onda Ermənistan Respublikası Azərbaycan və Gürcüstan kimi cəmi bir həftə idi ki, elan olunmuşdu, özü də Azərbaycanın güzəşt etdiyi ərazilər hesabına. O zaman Ermənistanın malik olmadığı Naxçıvan və Şəruru əldən verməsi hansı məntiqə uyğun gələ bilər ki, onu cənab tədqiqatçı irəli sürür?! Cənab Rad həmin müqavilələr barəsində Azərbaycanda və Türkiyədəki tədqiqatları, nəhayət, həmin müqavilənin mətnini necə inkar edə bilər?

C.Rad Araz–Türk Respublikasının yaradılmasının məqsədini də özü istədiyi kimi şərh etməkdən çəkinmir. Yazır ki, Araz–Türk Respublikasını yaratmaqda türklərin məqsədi zahirən Böyük Ermənistan təşkilinin qarşısını almaq idisə, əslində, Naxçıvanın işğal edilərək Zəngəzur vasitəsilə Bakıya – ADR-in əsl torpaqlarına yol açmaq, ruslar və bolşeviklərlə əməkdaşlıqla müttəfiqlərin hücum xəttinə qarşı durmaq idi. Bu şərhdən sonra təəssüf hissi ilə bildirir ki, Araz Türk Hökumətinin yaradılması xoş hadisə deyildi. Özü də bu, o zaman yaradılmışdı ki, Naxçıvan əhalisi İrana birləşmək üçün müraciət etmişdi.¹¹

Burada tədqiqatçının öz elmi əsərinə hansı məsuliyyətlə yanaşdığını göstərmək üçün onun bir cümləsini olduğu kimi hörmətli oxucuların diqqətinə təqdim edirik. O yazır: «Araz-Türk Respublikası 12 aprel 1918-ci ildə (?) fəaliyyətə başladı. 1921-ci ilin martında (?) Qars müqaviləsi, 1921-ci ilin oktyabrında (?) Moskva müqaviləsinə əsasən öz ömrünü başa vurdu.(?)¹²

Burada artıq oxucular da əmin olmuşdur ki, Araz-Türk Respublikası 1918-ci ilin aprelində yox, noyabrında yaranmışdır. Bir aydan sonra bu qurum Qars İslam Şurası hökumətinin tərkibinə daxil olmaqla fəaliyyət göstərmiş, 1919-cu il yanvarın 17-də isə böyük bir coğrafiyanı əhatə edən Cənubi-Qərbi Qafqaziya Hökumətinin tərkibinə keçmişdir. Lakin bütün bu mərhələlərdə Araz-Türk Hökuməti Naxçıvan bölgəsinin məhəlli hökuməti kimi fəaliyyətdə olmuş, cəmi 6 ay – 1919-cu il

aprelin 12-də, ingilislərin hökumət üzvlərini həbs etməsinə qədər mövcud olmuşdur¹³. Hər kəsin bildiyi kimi, Moskva müqaviləsi 1921-ci ilin martında, Qars müqaviləsi isə həmin ilin oktyabrında bağlanmışdır. 1919-cu ilin yayından 1920-ci ilin 28 aprelinə qədər Naxçıvan ADR hökumətinin valisi tərəfindən idarə olunmuşdur, Naxçıvan əhalisi hakimiyyət olaraq yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini tanımışdır. Bu barədə kifayət qədər tədqiqatlar vardır.

Əsərin dördüncü fəslə «Naxçıvan 1918–1924-cü illərdə» adlanır. Burada da hekayələri, ad qoyduğu fəslin çərçivəsinə sığmayan tədqiqatçının elmi müddəaları da tarixi reallığa və məntiqə sığmır. İddia edir ki, ADR hökumətinin fəaliyyəti dövründə Naxçıvan onun tərkibində olmamışdır. Naxçıvanın millətçi qüvvələri də, bir müstəqil milli hökumət qurmağın qəsdində olmuşlar. Lakin elə sonrakı səhifədə özünü inkar edərək yazır ki, Araz-Türk hökuməti qısa ömrü ərzində daha çox Türkiyə və Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti ilə əlaqəli idi, eyni zamanda Maku və Azərbaycan əyaləti (İran – red.) ilə əlaqə saxlayırdı.

Rad əsərinin bu fəslində İranın 1828-ci ildən əvvəlki sərhədlərə sahib çıxmaq istəyi ilə əlaqədar İranın XI naziri Nüsrətüddövlənin lord Kerzona təqdim etdiyi notadan iqtibaslar gətirir. Notada şahzadə Nüsrətüddövlə bütün Araz boyu ərazilərin İrana qaytarılmasını bu dəlillərlə izah edirdi ki, bu torpaqlar tarixən İrana məxsus olmuşdur. Qafqaz və İranı irqi, məzhəbi, dil və adət-ənənə birliyi (birləşdirir), coğrafi birlik, sərhədboyu köçkünlərin vəziyyəti və onların iranlı olmaları, bu yerlərin adamlarının İrana marağı və onunla birləşmək istəyi... bu yerlərin İrana verilməsini zəruri edir (14). Bundan sonra müəllif yeni orijinal bir fikir irəli sürür: «30 aprel 1919-cu ildə ermənilər bolşeviklərin köməyi ilə Naxçıvanda müsəlmanlara divan tutdular, bir çoxlarının dərisini diri-diri soydular. Buna görə Naxçıvan əhalisi İran konsulluğu qarşısında mitinq keçirib «İran şahı sağ olsun!», «İran dövləti var olsun!» şüarları

ilə İran dövlətinə birləşmək arzusunu ifadə etdilər». Elə oradaca müəllif yazır ki, ermənilərin müharibəsi ilə əlaqədar naxçıvanlıların İrandan kömək istəmələri barədə sənədlər İran XİN-də mövcuddur və nümunələri əlavə edilir. Lakin kitabda yer alan bir neçə sənəd içərisində beləsi yoxdur.

Radın yuxarıda iddia etdikləri ilə əlaqədar bildirməyi lazım bilirik ki, bəli, Naxçıvan əhalisinin nümayəndələri ermənilərin təcavüzündən qorunmaq üçün lazımı kömək göstərilməsi niyyəti ilə Türkiyə ilə yanaşı, İrana da müraciət etmişlər və bu heç də İrana birləşmək istəyi deyildi. Naxçıvanlıların xahişi üzrə Şahənşah hökuməti, Mirzə Əli Heyət başda olmaqla (görkəmli alim–cərrah doktor Cavad Heyətin atası – red.) Naxçıvana rəsmi nümayəndələr göndərmiş, onlar vəziyyəti öyrənib Tehrana məruzə etmişdilər, Tehran isə yalnız sonra İrəvana, ermənilərlə danışmaq üçün adamlar göndərmişdi¹⁵. Digər tərəfdən müəllifin bəhs etdiyi dövrdə Naxçıvanda bolşeviklər hələ yox idilər, ona görə də ermənilərə necə yardım edə bilərdilər.

C.Rad iddia edir ki, Britaniyanın və Türkiyənin mane olmaları ilə Naxçıvan İrana ilhaq oluna bilmədi. Burada o ilini, tarixini göstərmədən yazır ki, Bakı danışıqlarında (məlum deyil, bəlkə, Rad Paris danışıqları demək istəyir–red.) Topçubaşov (?) müstəqil Azərbaycan dövləti tərəfindən Qarsı, Naxçıvanı, Tiflisi tələb edirdi (?). Burada Radın nə demək istədiyi belə aydın deyildir. Eyni zamanda qeyd edir ki, bu şəraitdə İran XİN-nin müşaviri Əliqulu xan Nüsrətüddövləyə (XI naziri) yazır ki, naxçıvanlıların dəfələrlə etdiyi ilhaq xahişləri, Qafqazdakı qalan xalqın, istər tatar, istərsə də qeyrilərinin təmiz irani irqindən olmaları (?), Naxçıvanda və Azərbaycan Cümhuriyyətində əksəriyyət müsəlmanların şiə olmaları, bir əsr keçməsinə baxmayaraq, iranlı sifətlərini saxlamaları buranın ilhaqını zəruri edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, kömək üçün müraciətləri ilhaq xahişi kimi dəyərləndirmək, «İran irqi» deyilən irq kəşf etmək elmi nəticə deyildir, ucuz siyasi oyundur.

Qeyd olunmalıdır ki, kitabın bu fəslində tədqiqatçı İranın Qafqazla əlaqədar iddialarından bir qədər ətraflı bəhs etmişdir. O, qeyd edir ki, Paris Sülh Konfransından İranın xahişi keçmişdə ona məxsus olan bütün əyalətlərin və vilayətlərin İrana verilməsi idi. Qafqaz İran dövlətinin mühüm məntəqəsi idi, çoxlu iranlı şairlər, qələm sahibləri, alimlər, filosoflar burada yetişmişdi və fars dili bu məntəqənin çox işlənən dili idi. Birinci Dünya müharibəsinin sonunda fürsət yaranmışdı ki, Türkmənçay müqaviləsindən illər keçəndən sonra İran aşağıdakı dəlilləri əsas gətirməklə Paris Konfransına istəklərini bildirsin:

1. Qafqaz sakinlərinin İranın qucağına qayıtmaq və qədim vətənlərinin himayəsi altında olmaq üçün dəfələrlə müraciət etmələri:

2. 1828-ci ildə İran–Rusiya arasında yeni sərhədlərin təyin edilməsi ilə əlaqədar ölkəyə vurulan ziyanların ödənilməsi.

Müəllif qeyd edir ki, ingilislər İranın Qafqazda hüquqlara malik olduğunu bilsələr də, Paris Sülh Konfransında həmin fikrə müxalif çıxdılar. Qafqaz respublikalarının, xüsusilə ADR-in Paris Konfransında apardıqları hərtərəfli siyasi-təbliğati fəaliyyətlərə əsla toxunmayan müəllifin, İranın tələblərinin yerinə yetirilməməsini yalnız ingilislərin bunu istəməsi ilə əlaqələndirməsi də, məsələyə onun çox sadələvhcəsinə yanaşmasının təzahürüdür. Tələblərinin real olmadığını və gerçəkləşə bilməyəcəyini görən Şahlıq hökuməti, Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin başçılığı ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinə xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək, heç olmazsa, Azərbaycanı İranla konfederasiya yaratmağa nail olmağa cəhd göstərmişdi və aylarla davam edən müzakirələrdən sonra İran dövləti Azərbaycan Cümhuriyyətini rəsmən tanımalı olmuşdu¹⁶.

Burada Rad yazır ki, Naxçıvan əhalisi, hökumət, qoşun rəisi, hörmətli adamlar İran dövlətinə, Şaha və vəliəhdə, xarici səfirlərə, ABŞ prezidentinə, Sülh cəmiyyətinə, Paris Konfransına

teleqram vuraraq ermənilərin, türklərin və bolşeviklərin zülmü qarşısında İrana birləşməyi xahiş edirdi.

Türklərin və bolşeviklərin ermənilərlə birlikdə naxçıvanlılara divan tutduğunu iddia etməkdə C.Rad antitürk əhval-ruhiyyə yaratmağa uyub tarixi saxtalaşdırdığını unudur. Naxçıvan əhalisinin müəyyən qrupunun, ayrı-ayrı adamların yazmış olduqları məktublarda mahiyyətini təhrif edir, onların kömək göstərilməsi naminə xahişlərini İrana ilhaq istəyi kimi qələmə verir, hətta məktublardan iqtibaslar da gətirir. Lakin kitabının əlavəsində həmin sənədləri təqdim etmir.

C.Rad 1920-ci ildə Ermənistan nümayəndə heyətinin Moskvada Çiçerinlə keçirdiyi danışıqlardan bəhs edərək göstərir ki, danışıqların əsas məqsədi Ermənistanın istiqlalının tanınması, Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan daxil olmaqla Ermənistanın ərazi bütövlüyünün təsdiqlənməsi idi. O yazır ki, birinci dövrə danışıqlarda Çiçerin təklif etmişdi ki, Naxçıvan və Zəngəzur Ermənistana verilsin, Qarabağın taleyi isə ümumi rəy sorğusu ilə müəyyən edilsin. Lakin iyunun sonlarındakı görüşdə Çiçerin təklif etdi ki, Naxçıvan ermənilərə, Qarabağ Azərbaycana verilsin. Bunları yazan tədqiqatçı «Şərq qapısı» qəzetinin 17 mart 1919-cu il sayında Rzayevin məqaləsini mənbə olaraq göstərir. Nəzərə alınmalıdır ki, 1920-ci ildə baş verən hadisələr 1919-cu ildə qəzetdə necə verilə bilərdi, üstəlik «Şərq qapısı» qəzeti 1919-cu ildə heç nəşrə başlamamışdı.

Qeyd olunmalıdır ki, kitabda səhvlər bir-birinin ardınca gəlir. Göstərilir ki, 28 avqust 1920-ci ildə Naxçıvanda sosializm-kommunizm dövrünü başladı (?), Nərimanov Azərbaycan Kommunist Partiyası İdarə Heyətinin sədri idi, 21 aprel 1920-ci ildə bolşeviklər və Qırmızı Ordu Bakını tutdu (?).

Bundan sonra müəllif sonrakı illərdə də ermənilərin Naxçıvana ərazi iddiaları etdiyini, müxtəlif vaxtlarda bir sıra Naxçıvan kəndlərini ələ keçirdiklərini Naxçıvan MR-in yaranmasının 75 illiyi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

fərmanından istifadə etməklə işıqlandırmış, lakin burada da həmin kəndlər barəsində Azərbaycan dövlətinin iddiaları olduğunu irəli sürmüşdür. Bunun ardınca müəllif təkrar-təkrar Sovet Ordusunun Naxçıvanı tutması, Naxçıvanın sovetləşdirilməsi məsələlərinə qayıdır, rəhmətlik professor Qaraş Mədətovun kitabından bütöv bölmələri köçürərək çoxlu təhriflərə yol verir, mənbə göstərdikdə də, onu elə təhrif edilmiş şəkillərdə təqdim edir ki, kimsə həmin mənbənin nə olduğunu belə anlaya bilməsin. Yazır ki, Türkiyə qoşunları Naxçıvanda inqilabı boğmaq üçün cəhd göstərirdilər. Azərbaycan Cümhuriyyətinin və Rusiyanın qoşunları ona qarşı çıxırdılar (?).

Hekayətinin bu yerində müəllif yenə Moskva və Qars müqavilələrinə toxunur. Ermənilər üçün göz yaşı tökən müəllif yazır ki, ermənilər Qarabağ və Naxçıvan üzərindəki qanuni haqlarını itirdilər¹⁷.

Həmin müqavilələrin mətnindən xəbəri olan hər kəs bilir ki, orada Qarabağ məsələsi ümumən qoyulmamış, Naxçıvan məsələsi isə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları ilə Türkiyə arasında Rusiya nümayəndəsinin də iştirakı ilə müzakirə olunaraq həll edilmişdir, yəni Naxçıvan muxtar bölgə olaraq Azərbaycan Respublikasının himayəsinə verilmişdir. Bu Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvan əhalisinin qanuni haqlarının təmin edilməsi idi.

Kitabın beşinci fəslə «Naxçıvan bolşeviklərin hakimiyyətində (1924–1991)» adlanır. Burada da ötən fəsillərdə olduğu kimi, elmi deyil, əsassız siyasi-ideoloji dəyərləndirmələr işə salınmışdır. Müəllif yazır: «Naxçıvanda dil və ədəbiyyat zorla dəyişdirildi. Naxçıvanın elmi və ədəbi əsərləri İranla bağlı idi, ruslar Naxçıvanın mədəniyyət və ədəbiyyatını aradan qaldırdılar...»

Gah dilçi, gah politoloq kimi görünməyə çalışan tədqiqatçı bolşeviklərin hakimiyyəti üzərində çox dayanmayaraq son illərin hadisələrinə keçərək yazır: «SSRİ-nin dağılmasından sonra

Naxçıvan Ermənistan və Türkiyənin (?) ərazi iddiaları ilə üzləşdi». Bu orijinal fikrindən sonra o, yenə keçmişlərə dönür və bir-birinin ardınca yanlış bəyanatlar verir: «1926-cı ildə Zaqafqaziya Federasiyasının fəaliyyətinə son qoyuldu (?), Naxçıvan ordusu İkinci Dünya müharibəsində Qızıl Ordu ilə yanaşı müharibəyə daxil oldu, Naxçıvanın müharibə ideologiyasını Moskva müəyyən edirdi, 90-cı illərin əvvəllərində... xalq üzünü İrana tutdu» və sairə.

Kitabının oxucu marağını cəlb edəcəyinə şübhəsi olmayan müəllif, bəyan edir ki, Naxçıvanda bolşeviklərin süqutu məsələsi onun yazacağı ikinci kitabın mövzudur. Burada bir arzumuza bildirmək istərdik. Kaş ki, hörmətli Rad həmin kitabı yazmaq fikrindən daşınaydı, biz də onu əzab və təəssüflə oxumaq və cavab vermək əziyyətinə qatılmaydıq.

Kitabın 101–178-ci səhifələrində Moskva və Qars müqavilələrinin, Türkmənçay müqaviləsinin, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı Gümrü müqaviləsinin mətnlərinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkilinin 75 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və Naxçıvan MR Konstitusiyasının mətninin dərc edilməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Qeydlərimizin sonunda hörmətli tədqiqatçı C.Rada bir neçə tövsiyəmizi bildirmək istərdik: əgər vəd etdiyi ikinci kitabı yazacaqsa, bu kitabdakı kimi «bolşevik» yox, «bolşevik» yazsın, istifadə etdiyi mənbələrin və müəlliflərin adlarını, digər yer və şəxsiyyət adlarını təhrif etməyərək düzgün yazsın, «sənədlər müəllifdədir», yaxud «XİN-in arxivindədir» deyərək yer göstərməsin, əsərini dövrlərlə fəsillərə bölürsə, o bölgüyə riayət etsin, hadisələrin tarixlərini və mahiyyətlərini yanlış göstərməkdən çəkinsin, ideologiyaya yox, tarix elminə xidmət etməyi qarşısına məqsəd qoysun. Əsərini bitirəndən sonra, heç olmasa, özü bir dəfə oxusun. Belə olmuş olsaydı, əsərin mündəricatında altı fəsil olduğu halda, içərisində beş fəsil olmazdı, yəni

fəsillər düzgün nömrələnərdi, sadaladığımız və sadalamadığımız külli miqdarda səhvlərə yol verilməzdi.

Axırda onu qeyd etməliyik ki, tarixi sənədlərə, mənbə və qaynaqlara əsaslanaraq İran və qonşularının siyasi tarixinə dair ciddi elmi əsərlər yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan İran XİN-in Sənədlər və Diplomatiya Tarixi Mərkəzinin belə bir kitabı mütəxəssislərin rəyini almadan, demək olar ki, redaktə etmədən çap etməsi dərin təəssüf hissi doğurur. İran və qonşularının əlaqəli siyasi tarixlərinin bu sayaq araşdırılaraq oxuculara təqdim edilməsi tədqiqatçısına şərəf gətirmədiyi kimi, qonşu ölkələrin qarşılıqlı münasibətlərinə də xeyir gətirmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər Cəmşidi Rad. Tarix e siyasi ye Nəxcəvan (Əz çiregi rüşa ta suğut e balşevikha 1828–1991), Tehran, Vəzarəte omure xarece, mərkəze çap və enteşarat, 1379.
2. İnayətullah Rza, Naxçıvan Muxtar Cümhuriyyəti, Tehran, Mərkəzi Asiya və Qafqaz jurnalı, birinci il, '2, payız, 1371 (1993), fars dilində.
3. C.Rad. Həmin əsər, səh. 7.
4. Məhəmməd Tağı Zehtabi. İran türklərinin əski tarixi, 1-ci cild, Təbriz, 1377 (Ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində).
5. C.Rad. Həmin əsər, səh. 21.
6. Yenə orada: səh. 24.
7. Burada C.Rad Tehrandə 1955-ci ildə nəşr olunan «Alik» qəzetinə istinad edir, lakin sayını və yerini göstərmir.
8. Bax: E.Mədətli. Naxçıvan 1918–1920 illərdə. «Azərbaycan tarixində Naxçıvan» toplusu, Bakı, 1996, səh. 103–104.
9. C.Rad. Həmin əsr, səh. 47.
10. E.Mədətli. Naxçıvan bölgəsinin qorunması uğrunda Türkiyənin mübarizəsi. 12-ci Türk Tarix Konqresinin materialları, Ankara, 1999, səh. 349–359.

11. C.Rad burada mənbə olaraq naxçıvanlıların İrana birləşmək arzusunu təsdiq edən sənədlərin İran XİN arxivində olduğunu qeyd edir.
12. C.Rad. Həmin əsər, səh. 51.
13. Əhməd Gökdəmir. Cənub-Qərbi Qafqaziya Hökuməti. Ankara, 1993.
14. Müəllif istinad edir: Cavad Şeyxüleslami. Britaniya XİN-in məxfi sənədləri, birinci cild, Keyhan, 1365, səh. 205–987.
15. Bax: E.Mədətli, N.İsmayılova. Heyət ailəsi və Naxçıvan, «Doktor Cavad Heyət» kitabı, Bakı, 1995.
16. Bax: E.Mədətli. «Heyətə Fövqəladəyə Qafqaziyyə» sənədlər toplusunda İran Azərbaycan Cümhuriyyəti münasibətləri (1918–1920). Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2000, '4.
17. C.Rad. Həmin əsər, səh. 86.

*«Şəms-Təbriz» qəzeti, Təbriz,
2 may 2001, 19 may 2001, 29 may 2001.*

*«Tarix və onun problemləri» jurnalı,
Bakı, 2001, № 3-4*

«İRAN TÜRKLERİNİN ESKİ TARİHİ»

Tahran – İran

1998 yılının yazında Tebriz'de ünlü Azerbaycan (Güney Azerbaycan) âlimi Doktor Muhammed Tağı Zehtabi (Kirişçi)nin *İran Türklerinin Eski Tarihi* kitabının birinci cildi Azerbaycan Türkçesi'nde Arap alfabesi ile basılmıştır.

880 sayfalık bu kitap İran tarihinin şimdiye kadar araştırılmamış mühim bir problemine – İran'da yaşayan Türklerin eski tarihine – hasr edilmiştir ve Türklerin tarihi en eski zamanlardan büyük fâtih İskender'in İrani ele geçirerek Hehamanişiler hâkimiyetine son verdiği devre kadar araştırılmaktadır. Kitabın yayına hazırlanmakta olan ikinci cildinde ise, aynı hâdiseden, yani milâddan önce 331 yılından milâdın 7. yüzyılına dek İslâmın İranda kabul edilmesine kadar Türklerin tarihi inceleniyor. Kitapta İran Türkleri'nin eski tarihi iki devirde araştırılıyor:

1. Milâddan önce Hint-Avrupa dillilerin İran yaylasına gelmesine kadar olan takriben 3500 yıllık devir.

2. Miladdan 900 yıl önceden Makedonyalı İskenderin Hehamanişiler sülâlesinin hâkimiyetine son verdiği zamana dek (M.Ö. 331). Yazar inkâr edilemez belgeler esasında Hint-Avrupa dilli Parsların (Farsların) on kabilesinin ilk defe milâddan 900 yıl önce Şark'tan İran yaylasına gelmiş olduğunu yazar.

Yazar diyor ki, yüzyıllar boyunca kuzeyde Rus Çarları ve Sovyetlerin yaptığı gibi, güneyde İran'da da şahlık rejimleri Türk halklarının tarih ve medeniyetlerine iftira ataraq onu sahteleştirmeye çalışmışlardır. Tebliğ etmişler ki, güya Orta Doğu'da, özellikle de İran arazisinde eski çağlarda Ariyai eller yaşamış, medeniyet ve devlet kurmuşlar. Türkler ise çok sonraları meydana çıkmışlar. Güya Moğollar şimdiki bütün Kuzey Azerbaycan ve İran'ın Türklerin yaşadığı yerlerin ahalisini türk-

leştirmişler. Halbuki, Türkler milâddan beş bin yıl önce Orta Doğuda və Aras'ın her iki sahilinde yerleşmiş, beşeriyetin ilk medeniyetlerinden birini yaratmış, bu medeniyet buradan dünyanın çeşitli yerlerine yayılmıştır. Aryalılar Türklerden takriben dört bin yıl sonra, yani milâddan önce 9. yüzyılda İrana gelmeye başlamış ve Türklerden medeniyet öğrenmişler. Yazar hatırlatıyor ki, İran Türklerinin tarihini araştırmak için ilk defa 1945–46 yıllarında, Güney Azərbaycan'da millî hükûmet zamanında girişimde bulunulmuş, fedakâr âlim Firdun İbraimi kıymetli araştırmalar yapmıştır. Şimdi, İran İslâm Devrimi'nden takriben yirmi yıl geçtikten sonra ülkede esmeye başlayan demokrasi rüzgârları söz konusu kitabın meydana çıkmasına imkân sağlamıştır.

İran Türklerinin Eski Tarihi kitabını en kısa şekilde şöyle özetleyebiliriz: İlk önce genel tarih, İran'da ve Azerbaycan'da tarihe bakış ve münasebet açıklanıyor, daha sonra tarihi kaynaklar gösteriliyor ve bu kaynaklar esasında Türklerin tarihi kronolojik şekilde araştırılıyor. Aynı zamanda dil, şahıs ve yer adlarının önemi izah ediliyor. Kitabın «Qadim Azərbaycan Tarihine Giriş» bölümünde, Azerbaycan ve Orta Doğu tarihi iki devirde: 1) Yazılı tarihten önceki devir, 2) En kadim ve kadim tarihi devri olarak inceleniyor. Şöyle bir fikir ileri sürülüyor ki, çağdaş İran topraklarında eski zamanlarda türkdili el ve kabilelerin yanısıra, Samidilli halklar da yaşamış ve medeniyetler kurmuşlar. Burada aynı devirde yaşayıp medeniyetler kurmuş halklar aşağıdaki gibi gösterilir:

1) Türk Dilliler: Şümerler, Elamlar, Hürriyer, Kassiler, Arattalar, Heytler, Gilzanlar, Savirler (Sabirler), Kutiler, Lulubeyler, Ellipiler, Urartular, Mannalar ve s.

2) Sami Dilliler: Firaunlar, Yahudiler, Assuriler, Akkadlar, Geldaniler, Arameyler ve s.

Müellif gösteriyor ki, bu halkların ve hükûmetlerin çoğu o zamanki, Azerbaycan ve İran Türkleri ile direkt, yahut dolaylı

yoldan ilişkide olmuşlar. Aryalılar (Farsların ecdadları) gelene kadar Orta Doğu'da ve İran'da yaşamış halkların çoğu, İran'da ise hepsi, müellifin fikrinde, iltisaki dilliler olmuşlar. Kitabın diğer faslında bu iltisakidilli halklar, yahut eski tarihçilerin tabirince «Asiyai halklar» ve elleri, dilleri çağdaş Türk, böylece de Azeri türkcesinin leksik ve lügat hazinesi, morfoloji ve yazı kuralları yönünden elde edilen materyallar esasında mükayese ediliyor.

Kitabın sıradaki bölümü «Azerbaycan Topraklarında İlk İnsan İzleri» olarak adlanır. Burada en eski taş devri, yeni taş devri, ilk toplumsal kuruluş, misin keşfi, mis-tunç devri, demir âletleri ve s. hakkında bahsediliyor; sonra Kobustan nakışlarından, Kobustan nakışlarına benzer Hemedan yakınındaki tepelerdeki nakışlardan, Fars Körfezi burnunda, Irak'ın güneyindeki taşlardaki nakışlardan, takriben bir yıl önce keşfedilen, Aras'ın güneyinde Eher şehrinin Süngün tepelerindeki taşlarda olan nakışlardan bahs ediliyor. Belirtilmelidir ki, tarih uzmanlarının fikrinde, Süngün taş nakışları 12-14 bin yıl öncelere aittir.

Kitabın sonraki bölümünde, mağbel tarih devrinde Güney ve Kuzey Azerbaycan'da ilk hayat və medeniyet kalıntıları olan merkezler ve tepeler gösterilmiş, onlardan kısaca bahs edilmiştir.

Kitabın diğer bölümü Hint-Avrupaî halkların bölgeye gelmesinden önce Batı Azerbaycanda ilk hükûmet və medeniyet konusundadır. Bu bölümde, Azerbaycanın batısının sonsuz yeraltı servetlerinden, burada yaşayan Hürri, Aratta halklarının yarattığı yüksek medeniyetten bahsediliyor. Buradaki metalurji, zinet vesaiti ve arabadüzeltilme sanatının yüksek inkişaf eidiği açıklanıyor. Belirtiliyor ki, araba düzeltilme sanatı buradan Orta Doğu'ya oradan ise Mısır, Yunan, Rum və diğer Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Sonraki Hint-Avrupaî halkların mıntıkamıza gelmesinden evvel Azerbaycan topraklarında ilk insanlar ve halklar konulu bölümde, Azerbaycan ve bugünkü

İran'ın Türklerin yaşadığı mntıklarında milâddan önce birinci bir yıllığın ilk asırlarına kadar yaşamış, medeniyet ve hükûmetler kurmuş Lullubi ve Kutu halklarının etnik soyu, medeniyetleri ve kısmen de dillerinin hususiyetlerinden bahsediliyor ki, Kutilerin dillerinin Arasın kuzeyinde yaşamış Uti vesair ellerin dillerine çox yakın olduğu anlatılarak, onların taş kazıma levhaları örnek getiriliyor, izah ediliyor ve gösteriliyor ki, bu diller Elam dili ile aynı dilin yakın lehçeleri olmuşlar. Burada Kutu ve Lullubi şahları Anubamini ve Tarluniden levhalar veriliyor ki, onların yaptıkları işlerden o devrin dini tasavvurlarından ve kısmen mevcut olan toplumsal kuruluşlarından bahsediliyor. Aynı bölümde Kutilerin 90 yıl Babil'de hâkimiyetinden (M.Ö. 2200–2109 'lu yıllar), bu yıllarda hâkimlik etmiş 20 hükümdardan, bu hükümdarların bazılarının adlarının *Dede Korkut* destanındaki adlarla, bugünkü Azərbaycan'daki yer ve insan isimleri ile sesleşmesinden, bu hâkimiyetlerde mövcut olmuş ibtidai demokrasiden, el âdet ve ananelerindân konuşuluyor.

Kitabın bir diğər bölümü «Milâddan önce onuncu asırlarda Manna Hükûmeti» olarak adlanır. Burada bugünkü Güney Azərbaycan'ın ve İran Kürdüstanı'nın arazisini çevreleyen Manna Devleti'nin durumu, Assuriya ve Urartu devletlerinin ilk saldırıları Manna Devleti'nin kuruluşu, ekonomik ve siyasî durumu etraflı izah ediliyor. Bundan sonraki bölümde de aynı konu devam ettiriliyor. Assur hükümdarı Sarğon'un hücumlarından, onun Manna şahı Ullusunu ile ilişkilerinden, Mannümad ellerinin tayfalarının tedricen birleşerek düşmanlarla mücadeleye kalkmalarından bahsediliyor.

Kitabın sonraki bölümünde İran tarihçilerinin Manna hükûmeti konusunda susmaları eleştiriliyor ve Parsların on kâbile halinde doğudan İrana gelip Türk Elamlar, Kassiler, Ellipeylerin izniyle, Fars ve Kerman eyaletlerinde yurt salarak kalmaları, Elamlardan medeniyet, hattâ yazı öğrenmeleri izah

ediliyor. Bunun arkasınca tarihçiler tarafından Ariyailerin medeniyeti gibi gösterilmiş, Zencan'ın kuzeyinde Rudbar mıntıkasındaki Marlıktepe hazinesi eserlerinin asıl Mad-Manna halklarının eserleri olduğu gösteriliyor. Burada Mad ve Manna halklarının tam istiklâl ve birliğe doğru hareketleri açıklanıyor. Gösteriliyor ki, Mad hükûmeti yaranmaya başladığı yıllarda Hazar'ın kuzeyinden, Derbend və Daryal geçidi yollarıyla Kimmer, Saka və İşguz elleri Orta Doğu torpaklarına, o cümleden Azerbaycan ve çağdaş Türkiye torpaklarına geliyorlar. Bu ellerin etnik özellikleri tarihçilerin nazarında ihtilâflıdır. Yazarın fikrinde, bu Oğuzların Orta Doğu'ya ilk akınlarıdır ve bunu inkâr eden hiçbir delil yoktur. Aynı zamanda, bu bölümde Azerbaycan'ın eski dili ve Mad kabilelerinin kökü açıklanıyor, hem de Mad kabilelerinin ve hükümdarlarının adlarının, eski Türk kelimeleri olduğu gösteriliyor. Kitabın sonraki bölümünde Madların birleşmesi, milâddan önce 673 yılında Assurilere karşı isyanı, Mad hükûmetinin yaranmaya başlaması veriliyor. Bu isyanın başında Hiştiriti duruyordu. Hiştiriti önce İşkuzlar, Sakalar ve Mannalılarla birlikte Assurlara karşı mücadele yürütüyor. Fakat sonra Assur şahı kendi kızını İşkuz önderine vererek onu kendi tarafına çekiyor ve İşkuzlar Madlara karşı çıkıyorlar, savaşta Hiştiriti ölüyor, küçük oğlu Kiaksar şah oluyor ve hâkimiyet görünüşte İşkuzların eline geçiyor. Bu durum 28 yıl devam ediyor. Kiaksar bu müddetde Mad hâkimiyetini güçlendiriyor ve İşkuzların egemenliğine miladdan önce 653 yılında son veriyor, miladdan önce 585 yılına dek kudretli hakimiye kuruyor ve büyük işler yapıyor.

Kiaksar'ın en mühim işi, Sami kökenli Babil hükûmeti ile ittifak bağlayarak militarist Assur hükûmetine son vermek oldu. Milâddan önce 612 yılında Kiaksar Assur hükümlüğüne son verdi, böylece Bütün Orta Doğu halklarına hürriyet getirdi. Assur Devleti ise bir daha dirilemedi. Kiaksar, Parsları Mad hükûmetine bağımlı yapıyor. Urartu Devleti'ne son

vererek, onu Mad İmparatorluğunun bir parçasına çeviriyor. Mad hükûmeti aynı zamanda Manna hükûmetinin dâvâmı idi. Kiaksar imparatorluğa dâhil edilen halklara milli bağımsızlık vermişti. Orduyu yeniden kurmuştu, ordu gönüllülerden oluşuyordu.

Kitabın sonraki bölümü, Kiaksar'ın oğlu Astiak'ın (M.Ö. 580-550) faaliyetine hasredilmiştir. Yazar Astiak'ın 35 yıllık hâkimiyeti hakkında geniş bir bilgi olmadığını söyler. Ama bellidir ki, o Zerdüşt dinini resmî devlet dini etmek istiyordu. Astiak da babası gibi imparatorluğa dâhil olan halklara milî ve dil bağımsızlığı vermişti, hattâ buradaki halklarla akrabalık ilişkisi kurmuştu. Büyük kızını başbuğ Sepiname'ye verip onu kendi veliahtı yapmıştı. Küçük kızı Mandana'yı Parsların aşçısı Kembuci'ye vermişti. Küçük kızı Mandana'dan torunu Kuruş doğmuştu ve o, Hemedan'da dedesinin yanında büyümüşü.

Astiak Zerdüşt dinini resmî devlet dini yapmakla el başlarını, aynı zamanda Harpak'ı kendisiyle muhalif etmişti (o zaman el başları hem siyasi, hem de dinî önder idiler), Harpak Astiak hükümetinde, yüksek makama sahipti, Mad İmparatorluğu'nun ordularının baş kumandanı idi ve saraya yakın adamdı. O, saraya sık-sık babasının yanına gelen Kuruş'la gizli irtibat sağlıyor ve Herodot'un yazdığı gibi onu Astiak'ın aleyhine tahrik ediyor ki, kalkıp hükümeti ele alsın. Harpak darbede ordu başı gibi ona yardım edeceğine söz vermişti. Bütün bunların neticesinde milâddan önce 550 yılında Kuruş babası Astiak aleyhine isyana girişiyor, birkaç çarpışmada mâğlup olsa da, Hemedan yakınında Harpak'ın başında bulunduğu Mad ordusunun yardımı ile Astiak'ı mağlûp ederek Mad hâkimiyetine son vermiş oldu. Böylece, Hehamanişiler hâkimiyeti kuruldu. Kuruş Hemedan'ın bütün servetlerini yağmalayıp götürdü.

Yunan tarihçilerinin yazdığına dayanarak müellif bildirir ki, Kuruş babası Astiak'ı vali olarak Korgan'a gönderiyor, aslında bu sürgünden başka bir şey değildi. Kuruş birkaç yıl ısrar

etse de, Astiak hâkimiyeti damadı Kuruş'a gönüllü olarak verdiğini ilân etmiyor ve Kuruş'un tedbiri ile kızını görmek bahanesiyle Hemedan'a getirilerken, yaşlı Astiak Hemedan valisi Oybarın tarafınadan yazın tuz çölünde yalnız bırakılarak ölüme mahkûm ediliyor.

Kitabın diğer bölümü «Kuruş'un Sonu» şeklinde adlanır. Herodot'un bilgilerine dayanarak kaleme alınan bu bölümde gösterilir ki, Kuruş arazilerini genişletmek, yeni-yeni zengin topraklara sahip olmak amacıyla, Aras'ın kuzeyindeki toprakları ele geçirmek için hazırlıklara başlıyor. Bu yerlerde Sakalar ve diğer Türk elleri yaşıyordu. Onların başçıları, Alparslan Tungar'ın neve-neticelerinden olmuş Tomris Hanım idi. Kuruş önce özünden çok büyük olan Tomris Hanım'a evlenmek için elçi gönderiyor. Lâkin bu hileyi farkedenden Tomris Hanım bunu reddediyor. Kuruş Aras'ın üstünden saldırarak hücumu hazırlanıyor. Tomris Hanım elçi göndererek onu bu fikrinden vazgeçirmeye çalışıyor. Ordusu ile Aras'ı geçen Kuruş, Aras sahilinde Tomris'in ordusu ile dövüşüyor, hileyle onun oğlunu rehin alıyor, bu fırsattan istifade ederek Tomris Hanım'ı yola getirmeye çalışıyor. Fakat, Tomris'in oğlu fırsat bulurak intihar ediyor. Bundan sonra Tomris Hanım Kuruş'a haber gönderiyor ki, «*Bilirem sen kandan doymursan, ancak bil ki, seni kandan doyuracağım.*» Tomris Hanım Altay dağlarından Aras nehrindeki arazilere yayılmış Türk savaşçıları toplayarak savaşa başlıyor. Savaşta Kuruş'un bütün ordusu mahvediliyor, kendisi de öldürülüyor. Tomris Hanım onun cesedini buldurup başını kestiriyor ve kanla dolu bir tuluma sokarak diyor ki, «*Kuruş sana demiştim ki, sen kandan doymazsın, ama ben seni kandan doyuracağım, işte, kandan doy!*»

Kitabın sonraki bölümünde Hehamanişi şahlarının bağlı milletlere ettiği zulüm, özellikle Madlara edilen işkenceler gösteriliyor. Mad halkının üç büyük kahramanı Kaumata, Fraortiş ve Cıtrantohmen'in Mad halkının hürriyeti uğrunda mücadele-

lerinden konuşuluyor. Hehamanişi şahlarının özellikle de Daryuş'un bu ve bu gibi kahramanlara kanlı divan tutması, Hemedan ve Erdebil şehirlerinde halk mücahitlerinin işkence ile idam ettirilmesi burada geniş yer bulmuştur. Kitabın sonraki bölümünde, Mad İmparatorluğu'nun toplumsal milli terkihi, siyasi kuruluşu, medeniyeti araştırılıyor. Burada «Türk» kelimesinin kökü hakkında da değerli fikirler ileri sürülüyor. Aynı zamanda Mad-Manna halklarının Zerdüşt dini ile alâkadar âdet-ananeleri, Nevruz bayramı merasimleri, âhır Çarşamba, cıdır, bayram günü resimlerinden bahsediliyor.

Kitabın «Vahit Sanat ve Hüner Atmosferi» adını taşıyan son bölümünde, takriben bütün diğer bölümlerde gösterildiği gibi, burada da vurgulanıyor ki, şimdiki İran arazisinde kurulmuş ilk medeniyet Elam medeniyeti ve kullanılan devlet dili Elam dili milâddan önce takriben dörtbin yıl önceden milâdın üçüncü asrınadek bütün iltisaki dilli el ve halkların dillerine yakın olmuştur. Bununla birlikte, bu asırlarda Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın ve o zamanki İranın iltisaki dilli ellerinin hepsinin resmî devlet dili müşterek olduğu gibi, hüner, sanat ve medeniyetleri de aynı olmuş, bu millet ve halkların her birinde yaranan medeniyet hepsinin malı olmuştur. Müellif, bu manzarayı bu gün İran'ın çeşitli yerlerinde keşfedilmiş tarihi eserlerin açıkça gösterdiğini belirtiyor. Bu halklar dâhilinde o zamanlar vahit dini tasavvurları, alfabe, yazı, mimarlık, güzel sanat, heykeltaraşlık, mûsiki, folklor, destanlar, nakkaşlık ve s. olmuştur. Kitapta bu vahit hüner ve sanat atmosferinden belgeler esasında bahsediliyor ve onların örnekleri şekillerle veriliyor. Eserin sonunda o devrin taş kazma levhalarının metinlerinin örnekleri verilmiştir.

Doktor Zehtabi'nin *İran Türklerinin Eski Tarihi kitabının hakkında* bahsettiğimiz birinci cildi İran ve Azerbaycan ilmî fikrinin ciddî ilgisine sebep olmuştur. Maalesef amansız ecel, kitabın sonraki ciltlerinin neşr edilmesi için imkân vermedi.

Cefâkeş âlim sözün asıl anlamında halkımızın vatansever oğlu olan Muhammed Tağı Zehtabi, 22 Aralık 1998'de doğduğu şehir Şebüstar'da âniden vefat etmiştir. Doktor Zehtabi'ye Allah'tan rahmet diliyoruz. Kabri nurla dolsun.

Muhammed Tağı Zehtabi (Kirişçi), **İran Türklerinin Eski Tarihi**, I. Cilt,

Tebriz 1377 (1998), 880 sayfa.

* *Bu makale Türkiye Türkçesi'ne Gazi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü öğrencisi Tuğrul Veli Kàmiloğlu tarafından aktarılmıştır.*

«Bilge» dərgisi, Sayı 21, 1999, Ankara,

«Varlıq» dərgisi, Tehran, 1377, № 110, s.55–61

İRANDA PIŞƏVƏRİ İRSİNƏ MARAQ

İstedadlı alim, yorulmaz tədqiqatçı, «İran tarixində Azərbaycan» (iki cildə), «Koroğlu əfsanələrində və tarixdə», «Üzeyir və iki inqilab», «İran və Osmanlı XX əsrin astanasında», «Məşrutə hərəkatının iki mübarizi» və digər qiymətli elmi əsərlərin müəllifi olan doktor Rəhim Rəisniya daha bir maraqlı kitabı ilə oxucularını sevindirmişdir. «Azadlığın son səngəri» adlanan bu kitab 1999-cu ilin əvvəllərində, Tehranın «Şiraze» nəşriyyatında buraxılmışdır və XX əsrin əvvəllərində İranda baş verən demokratik, milli hərəkatların, müxtəlif fikir və əməli hərəkatlar axtarışlarının öyrənilməsində özünəməxsus əhəmiyyətə malikdir.

Bundan əvvəl, müasir İran tarixinin ən möhtəşəm hadisəsi sayılan və özündən sonrakı bütün demokratik hərəkatların ideya zəminini təşkil edən Məşrutə inqilabındakı fəaliyyətini təqdim etmiş, bu hərəkatla əlaqədar onun həmin dövrdə İranda yazdığı məqalələri böyük bir zəhmət bahasına toplayıb geniş müqəddimə və izahlarla «Məşrutə inqilabından məlumatlar» adı ilə çap etdirmişdir (Tehran, «Serenre nəqs» nəşriyyatı, 1998-ci il).

R.Rəisniya bu yeni kitabını İran tarixində bir hadisə olan Cəngəl hərəkatında, Azərbaycanda, eləcə də bütövlükdə İranda ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edən, sonralar 1945–46-cı illərdə Təbrizdə Azərbaycan Milli hökumətinin başçısı olan Seyid Cəfər Pişəvərinin həmin hərəkatdakı əməli xidmətlərinin və publisistik fəaliyyətinin işıqlandırılmasına həsr etmişdir.

R.Rəisniya qeyd edib ki, Cəfər Pişəvəri 1893-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Xalxal vilayətinin Seyyidlər Zeyvəsi kəndində anadan olmuşdur. 12 yaşında ikən ailəsi minlərlə cənublu kimi Şimali Azərbaycana köçməyə məcbur olmuş, orada işləmiş, oxumuş, müəllimlik etmiş, bir yazıçı kimi siyasi mübarizəyə qoşulmuşdur. Pişəvəri həmin illəri xatırlayaraq sonralar yaz-

mışdı: «Təhsil eşqi, kitab oxumaq həvəsi məni vadar elədi ki, 20 yaşına çatanadək bütün boş vaxtımı kitabxanalarda keçirəm. Tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə sahələrində olan kitablara daha çox meyil göstərirdim. Bu arada Birinci Dünya müharibəsi və onun ardınca Böyük Rusiya inqilabı baş verdi. İctimai inqilab okeanı məni də, başqa müasir gənclər kimi yerimdən tərpədib, siyasi mübarizə meydanına tulladı. Əvvəl məqalə yazmaqla başladım və sonra təşkilati işə cəlb olundum».

Seyid Cəfər Pişəvərinin jurnalistik fəaliyyətini araşdıran müəllif qeyd edib ki, onun ilk məqaləsi 1917-ci il fevral inqilabından sonra Müsavat Partiyasının orqanı olan «Açıq söz» qəzetində dərc olunmuşdur.

Əsərdə Pişəvərinin həyat və siyasi fəaliyyət yolunu işıqlandıran R.Rəisniya göstərir ki, Pişəvəri İran sosial-demokratlarının qurduqları Ədalət partiyasının üzvü olmuş, partiyanın orqanı «Hürriyyət» qəzetində işləmiş, qəzetin 23-cü sayından etibarən, yəni 1919-cu ilin oktyabr ayından qəzetin baş redaktoru olmuşdur. O, müxtəlif siyasi fəaliyyətlərə qoşularaq, nəhayət, Sovet Rusiyasının ordu hissələrinin İranın Ənzəli şəhərinə girməsi və ingilis qoşunlarının Gilandan geri çəkilməsi, beləliklə, orada Çəngəl hərəkatının güclənməsi ilə əlaqədar bir heyətlə birlikdə 1920-ci ilin may ayında Gilana gəlmiş, aktiv siyasi fəaliyyətə başlamışdır. Pişəvəri İran Kommunist Partiyasının Ənzəlidə keçirdiyi birinci qurultayının işində yaxından iştirak etmiş, partiyanın Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmiş, eyni zamanda partiyanın orqanı «Kommunist» qəzetinin baş redaktoru seçilmişdir.

Gilanda coşqun siyasi fəaliyyət göstərən Pişəvəri yalnız jurnalistik fəaliyyəti ilə kifayətlənməmiş, burada Ehsanulla xanın başçılığı ilə qurulan inqilabi hökumətdə Daxili İşlər naziri vəzifəsində çalışmışdır. Gilan hökumətinin süqutundan sonra, 1920-ci ilin payızında Gilanı tərk etmək məcburiyyətində qalan Pişəvəri Bakıya qayıtmış, orada Şərq xalqlarının qurultayında iştirak etmişdir.

İran demokratik hərəkatından ayrılmaq istəməyən Pişəvəri gizli olaraq Tehrana gəlmiş, burada həmkarlar ittifaqının təşkili sahəsində çox səy göstərmiş, aparıcı yazar kimi çalışmışdır.

Müəllif bildirir ki, 1921-ci ilin son günlərindən 1922-ci il iyun ayının axırınadək «Həqiqət» qəzetinin 106 sayı nəşr olunub ki, burada S.C.Pişəvərinin 70-dən artıq məqaləsi çap edilmişdir. Pişəvəri qəzetin baş yazarı kimi məqalələrini Əhməd Pərvizi adı ilə dərc etdirirdi, qəzetin müdiri məşhur ədib Ə.Talıbov idi.

Qəzetin fəaliyyət göstərdiyi altı ay ərzində həm İranda, həm də İran ətrafında baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr Pişəvəri tərəfindən dərin təhlil süzgəcindən keçirilməklə, çox çevik bir şəkildə ölkə və dünya ictimaiyyətinə çatdırılırdı. Bu məqalələr elə bir şəraitdə yazılırdı ki, Məşrutə inqilabının gətirdiyi mətbuat azadlığı hələ tamamilə boğulmamışdı, lakin «Həqiqət» qəzetinin qapadılması elə diktaturanın ilk addımlarından biri oldu.

Pişəvərinin «Həqiqət» qəzetində dərc edilən 72 məqaləsi kitabın 310 səhifədən ibarət olan ikinci hissəsini təşkil edir.

Kitabın üçüncü hissəsində Seyyid Məhəmməd Dehraninin bioqrafiyası və Pişəvərinin məqalələri barəsində doktor Rəisniyanın izahlı qeydləri verilir. Bu izahlar həmin dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini real əks etdirmək baxımından dəyərlidirlər. Kitabın bu hissəsində S.M.Dehrani, onun Talıbov və Şimali Azərbaycanla əlaqələri haqqında orijinal və indiyə qədər məlum olmayan bilgiler vardır. Tədqiqatçı isbat edir ki, Talıbovun vəfatı münasibətilə Bakıda nəşr edilən «Səda» qəzetinin 6 mart 1911-ci il sayında «Vəfati ustad və ya fəryadi şaqerd» başlığı altında dərc olunan məqalənin müəllifi Seyyid Məhəmməd Tağızadə, elə S.M.Dehranidir. Bu gün S.M.Tağızadənin möhürü ilə möhürlənən bir sıra kitab, o cümlədən Talıbov kitabları Azərbaycan respublikasının əlyazmaları fondunda saxlanılır. Müəllifin fikrincə, bu kitablar

iranlıların «İttihad» mədrəsəsi kitabxanasının əldə qalan kitablarından. S.M.Dehrani «Həqiqət»in saylarının birində sözügedən mövzu haqqında belə yazmışdır: «Çün mərhum Talibov, Kitabı-Əhməd sahibi, mənim atamla yaxın əlaqədə idi və özünün də övladı yox idi, mənim tərbiyəmin zəhmətini qəbul etdi və indi əlimdə olan Rusiyanın ali məktəbinin diplomu o mərhumun atalıq məhəbbətinin məhsuludur. Məndən yadigar qalan fəaliyyət əsərləri bunlardan ibarətdir: Teymurxanşurada olan iranlıların xeyriyyə cəmiyyəti və iranlıların Məciddiyyə məktəbi, Qroznıdakı nicat mədrəsəsi və iranlıların Bakıdakı ittihad məktəbinə bağışladığım 500 cild kitablar...»

Ustad Rəisniyanın İran demokratik hərəkatında xüsusi yeri olan Seyid Cəfər Pişəvərinin maraqlı bir tarixi mərhələdəki fəaliyyətini təhlil edərək üzə çıxarması və İran oxucularına təqdim etməsi təqdirəlayiq elmi xidmət kimi dəyərləndirilməlidir.

«Söz», müstəqil ədəbi-publisistik jurnal № 1–2. 2009

SƏMƏD SƏRDARİNİYANIN «İRƏVAN MÜSƏLMAN YURDU OLMUŞDUR» KİTABI

Görkəmli Azərbaycan alimi, uzun illər Təbriz radio-televizi-
ziyasında çalışmış Səməd Sərdariniyanın «İrəvan müsəlman
yurdu olmuşdur» kitabı bu yaxınlarda Tehranda istedadlı ya-
zıçı-naşir Həmid Şəhanəğinin «Zufa» nəşriyyatında fars dilin-
də nəşr olunmuşdur. (Səməd Sərdariniya, «İrəvan yek velayət-e
mosəlmənnəşin bud», Tehran, Zufa, 1380, 245 səh.)

Müəllifin uzun illər apardığı araşdırmaların nəticəsi olan bu
kitab tarixi Azərbaycan torpaqlarında, süni surətdə bir erməni
dövləti qurulduğunu, yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olan
İrəvanın necə Ermənistan Respublikasının paytaxtına çevrildi-
yini tarixi-elmi faktlarla əks etdirir.

Kitabın müqəddiməsində qeyd olunur ki, hazırda Ermənis-
tanın paytaxtı və bir erməni şəhəri kimi tanınan İrəvan əsrlər bo-
yu İranın bir vilayəti, müsəlman torpağı olmaqla bərabər, eyni
zamanda düşmən qüvvələr qarşısında möhkəm bir qala olmuş-
dur. Rusiya–İran müharibələrində bu şəhərin müsəlman xalqı
çar Rusiyasının işğalçı qoşunlarına qəhrəmanlıqla sinə gərmiş-
dir. Lakin bir sıra amillərlə yanaşı, ermənilərin xəyanəti üzündən
İran müharibədə məğlub olmuş və Arazın o tayındakı 17 vilayət
Rusların işğalı altına düşmüşdür və həmin tarixdən də müsəlman
İrəvan vilayətinin erməniləşdirilməsi siyasəti başlanmışdır.

Burada qeyd etməliyik ki, İran tarixşünaslığının nəzərincə,
Rus–İran müharibələri nəticəsində 17 vilayət İrandan qoparılıb
Rusiyaya birləşdirilmişdir, İrəvan da onlardan biridir. S.Sər-
dariniya kitabda İrəvanın da Azərbaycanın digər xanlıqları kimi
müstəqillik qazandığını qeyd etmiş olsa da, lakin yenə onu İran
şəhəri kimi təqdim etmək vərdisindən yaxa qurtara bilməmişdir.

Nəzərə alınmalıdır ki, İranda Araz çayının şimalını «Azər-
baycan» adlandırmaqdan çəkinən rəsmi tarix elmi ayrı-ayrı

vilayətlərin adını çəkməklə kifayətlənir. O dövrdə müstəqil Azərbaycan xanlıq-dövlətlərinin varlığını, on doqquzuncu əsrin birinci rübündə Azərbaycan ərazisində, əslində, Rusiya–Azərbaycan müharibəsinin getdiyini qəbul etmək istəmir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, elə Azərbaycan Respublikasının tarixşünaslığı da Azərbaycanın xanlıqlar dövrü və Rusiya–İran müharibələri tarixinə yenidən nəzər salmalıdır. Buna görə Təbriz tədqiqatçısı S.Sərdariniyanı çox da qınamadan onun bu qiymətli əsərinin müsbət tərəflərinə daha çox diqqəti cəlb etmək niyyətindəyik.

Müəllif bir sıra mənbələrə, o cümlədən elə erməni tədqiqatçısı Anahid Terminasyana istinad edərək qeyd edir ki, ermənilər 1917-ci ilədək Qafqazın heç bir məntəqəsində çoxluq təşkil etməmişdilər və onların müəyyən bir əraziləri də yox idi. Buna görə daşnak partiyası «Böyük Ermənistan» röyasının gerçəkləşdirilməsi üçün çirkin və cinayətkar yollarla milli ərazi əldə etməyə başlamışdır. Ermənilər sonrakı illərdə də azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətini davam etdirmişlər və bu siyasət o dərəcəyə çatdırılmışdır ki, bu gün Ermənistan deyilən ərazidə bir nəfər də olsun müsəlman–azərbaycanlı qalmamışdır.

Müəllif əsərin müqəddiməsində qeyd edir ki, bu kitabda bina olunmasından başlamış, daşnakların müsəlmanları soyqırım etdikləri zamana kimi İrəvanın tarixi işıqlandırılır və göstərilir ki, Çuxursəd vilayəti və onun mərkəzi olan İrəvan şəhəri həmişə müsəlman yurdu sayılmışdır. İrəvan Azərbaycan şəhəri, Çuxursəd vilayəti isə Azərbaycanın dörd vilayətindən biri olmuşdur. Bu vilayətin müsəlmanlarının cəsədləri üzərində Ermənistan Respublikası qurulmuşdur və bundan şirniklənən ermənilər Azərbaycan torpaqlarına təcavüz edərək, Qarabağ da daxil olmaqla Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etmişlər.

Kitabın «İrəvanın coğrafi mövqeyi» bölümündə müəllif qeyd edir ki, İrəvan müxtəlif əsrlərdə Azərbaycanın Çuxursəd

vilayətinin mərkəzi olmuş, sonra İrəvan xanlığı, İrəvan vilayəti, axırda Ermənistan Respublikasının paytaxtı olmuşdur. Müxtəlif mənbələrə, o cümlədən səyyahların qeydlərinə əsaslanan müəllif İrəvanın meydanlarının, məhəllələrinin, məscidlərinin, bağlarının adlarını çəkir. Məsələn: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Tanbaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yoncalıq, Börkçü məhəllələri; Gürcü, Cülfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Susuz, Hacəli karvansaraları; Dəmirbulaq, Qırxbulaq, Dolmabulaq, Sərdarbulaq çeşmələri; Dərəbağ, Dəmirbulaq, Dərəkənd, Şəhər bağı, Abbas bağı adlı bağları; Məscid meydanı, Zalxan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı kimi meydanlar; Göy məscid, Qala məscidi, Hacı Bəyqəm məscidi, Zalxan məscidi, Günlüklü məscid, Künbənzi məscid, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi və s.

Kitabın «Tarixi keçmiş» bölümündə müəllif, akademik Bartolda əsaslanaraq İrəvanın miladın 661-ci ilində bina edildiyini, lakin kiçik bir kənd olduğunu qeyd edərək yazır ki, yalnız Səfəvilər dövründə İrəvan Şah İsmayıl Xətəinin diqqətini cəlb etmiş, o, sərdarlarından biri olan Rəvan xanı (Rəvanqulu xan) o məntəqəyə hakim təyin etmiş, buranı abad bir şəhərə çevirməyi tapşırılmışdır. Burada müəllif məşhur türk səyyahı Övliyyə Çələbiyə də istinad edir. Ö.Çələbi yazmışdır ki, bu məntəqə 15-ci əsrin əvvəllərində Əmir Teymurun tacirlərindən biri olan Xacə xan Lahicani tərəfindən salınmış bir kənd olmuşdur, yalnız Şah İsmayılın vəziri Rəvanqulu xan tərəfindən qurulub abadlaşdırılaraq bir şəhər halına gətirilmiş və hasara alınmışdır.

S.Sərdariniya qeyd edir ki, Nadir şahın ölümündən sonra digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan da müstəqilliyini elan etmiş, bir müstəqil türk yurdu kimi inkişaf etmişdir. Burada türk elləri, xüsusilə qacarlar daha geniş şəkildə yayılmışdır. Müəllif burada bildirir ki, qacarlar Astarabada gəlməmişdən əvvəl İrəvanda və ətraflarında məskun olmuşlar.

Kitabın «Dvin ya Dəbil» bölümündə S.Sərdariniya müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq bildirir ki, İrəvan bir şəhər halına gətirilməzdən əvvəl bu ərazinin ən mühüm məntəqəsi Azərbaycan şəhəri Dvin olmuşdur. Ərəblər onu Dəbil adlandırmışlar. Müəllif professor Minorskiyə istinad edərək Dəbil şəhərində müsəlmanlarla yanaşı, məsihilərin (xristianların) də yaşadığını qeyd etmişdir. Burada müəllifin təqdim etdiyi Abbasilərin xəlifəliyi dövründə Azərbaycanın xəritəsi də olduqca dəyərlidir. Dərbənddən başlayaraq Həmədana qədər bütün Azərbaycanı, o cümlədən Dəbil şəhərini də əhatə edən bu xəritədə Azərbaycanın şimalı və cənubu bütövlükdə aydınca əks olunmuşdur. Müəllif qeyd etmişdir ki, Dvin ilk müsəlman şəhərlərindən olmuşdur ki, orada sikkə kəsilmişdir. Burada S.Sərdariniya Əhməd Kəsrevidən də misal gətirir. Ə.Kəsrevi «Şəhriyaran-e qumnam» adlı məşhur kitabında yazmışdır ki, Dəbilin hökmdarları birbaşa Bağdaddan, ya da Azərbaycandan göndərilirdi.

«Çuxursəd» bölümündə müəllif yazır ki, indiki Ermənistan Respublikası ərazisi əsrlər boyunca Azərbaycanın bir əyaləti olan «Çuxursəd»in bir hissəsi olmuşdur. O, elmi mənbələrə əsaslanaraq bu adın etimologiyasına da münasibətini bildirərək «Çuxur» sözünün qoyulmasını Araz vadisində yerləşən bu ərazinin çuxurluğu, çökəkliyi ilə izah edir, «Səd» sözünü isə görkəmli alim Faruq Sumerə əsasən Qaraqoyunlu nəslinə bağlı olan Sədlu tayfasının adı ilə əlaqələndirir. Qeyd edir ki, bu tayfanın başçısı Səd Qaraqoyunluların əmisi uşağı olmuşdur.

Kitabın «İrəvan Şah İsmayıldan Şah Abbasın hakimiyyətinədək», «İrəvan I Şah Abbas dövründə», «İrəvan axırncı Səfəvi hökmdarları dövründə», «İrəvan Nadir şahın hakimiyyəti illərində», «İrəvan xanlıqlar dövründə», «İrəvan Ağa Məhəmməd xan Qacar dövründə», «19-cu əsrin astanasında İrəvanın iqtisadi vəziyyəti», «İrəvan İran–Rusiya müharibələri zamanı», «İrəvan Türkmənçay müqaviləsindən

sonra», «İrəvan Nəsrəddin şah zamanı», «İrəvan 20-ci əsrin astanasında», «İrəvan 1905–1906-cı illərin erməni–müsəlman davasında» adlı bölümlərdə İrəvanın tarixi ətraflı işıqlandırılmışdır. Bu bölümlərdə müəllif diqqətçəkici faktlar gətirir. Qeyd edir ki, 1828-ci ildə İrəvanda 1807 azərbaycanlı ailəsi, 567 erməni ailəsi var idi. Azərbaycanlıların sayı 7331 nəfər, ermənilərin sayı isə 2349 nəfər idi. Azərbaycanlıların 4 xanı, 41 bəy və soltanı müqabilində ermənilərin 8 məlik ailəsi var idi. Azərbaycanlıların 50 ruhanisi müqabilində ermənilərin 19 keşişi var idi.

Kitabda millətçi daşnak partiyasının yarandığı gündən «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün həyata keçirdiyi çirkin fəaliyyətlər geniş şərh edilmişdir. «İrəvanda müsəlmanların soyqırımını» bölümündə tarixi faktlara və mənbələrə söykənən müəllif yazır ki, ermənilər İrəvan əyalətində 1918-ci ildə azərbaycanlıların yaşadığı 211 kəndi yerlə yeksan edərək 300 min nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər. Qətliamlar Zəngəzurda, Qarsda, Naxçıvanda, Səlmasda, Urmiyədə və digər Azərbaycan şəhərlərində amansızlıqla davam etdirilmişdir. Daşnaklar azərbaycanlıları dədə-baba yurdlarından tamamilə qovub çıxarmaq və orada etnik təmizləmə aparmaq üçün onlara ağlasığmaz işgəncələr vermiş, adamların diri-diri dərisini soymuş, qadınlara, qocalara və uşaqlara belə rəhm etməmişdilər. Müəllif yazır ki, bu fəlakətdən qurtarmaq üçün Naxçıvan əhalisi İran konsulluğuna müraciət edərək kömək istəmişdi. Kitabın bu bölümündə Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrinin Təbrizdə iqamət edən İran şahzadəsinə, Mərkəzi hökumətə ermənilərin törətdikləri görünməmiş qırğınlarla əlaqədar göndərilmiş teleqram və məktublardan da nümunələr gətirilmişdir. Lakin təəssüf ki, S.Sərdariniya burada ənənəvi İran tarixşünaslığının dəbdə olan bir mövqeyinə öz münasibətini bildirməmiş, Naxçıvan əhalisinin bir qrupunun erməni işğalçılarına qarşı İrandan kömək istəməsi ilə əlaqədar etdikləri müraciətləri qərəzli

mənbələrə əsasən, bu əhalinin İran təbəəliyini qəbul etmək və «ana vətənə–İrana» birləşmək istəyi kimi təqdim etmişdir. Düzdür, S.Sərdariniya həmin məsələnin şərhini üçün bu sətirlərin müəllifinin bir məqaləsindən bütöv bir səhifəni olduğu kimi oxuculara təqdim edərək, İrana müraciətlərin mahiyyətinə dair digər fərqli baxışların da olduğuna işarə vurmuşdur. Naxçıvan əhalisinin ermənilərin təcavüzünün qarşısının alınması və lazımi köməklik göstərilməsi üçün İrana müraciət etməsinin heç də naxçıvanlıların İranın tərkibinə keçmək istəyi anlamına gəlmədiyinin, əksinə, Naxçıvanın qırılmaz tellərlə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə bağlılığının göstərildiyi həmin məqaləni oxucularına təqdim etməklə, S.Sərdariniya doğru nəticə çıxarmağı oxucuların öz ixtiyarına buraxaraq həmin hadisələrə öz münasibətini bildirməmişdir. (Bax: «Heyət ailəsi və Naxçıvan», Doktor Cavad Heyət, Məqalələr toplusu, Bakı, 1995, s. 122.)

Müəllif kitabın həmin bölümündə, həmçinin erməni millətçilərinin Sovetlər zamanında da azərbaycanlıları Ermənistandan çıxarmaq üçün fəaliyyət göstərdiklərini, mərhələ-mərhələ yüz minlərlə azərbaycanlıyı öz tarixi torpaqlarından çıxarıb Ermənistanı, əslində, təkmillətli bir ölkəyə çevirdiklərini maraqlı sənədlərlə təsvir etmişdir. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu təkmillətlik azərbaycanlılara qarşı edilən həmin soyqırım siyasətinin nəticəsidir. Burada S.Sərdariniya 1970-ci ilin rəsmi statistikasına müraciət edərək qeyd edir ki, azərbaycanlıların müəyyən hissəsi İrəvan, Cermuq, Qafan, Qacaran və digər şəhərlərdə yaşasalar da, əhalinin əksəriyyəti, əsasən, kənd rayonlarında yaşayırdılar, belə ki, ümumi əhalinin Amasiya rayonunda 82,7 faizi, Vardenisdə (Göyçə) 45 faizi, Meğridə 57 faizi, Qafanda 53,4 faizi, Krasnoselskdə 51,5 faizi, Masisdə 33,2 faizi, Sisiyanda 30,1 faizi, Yexeqnadzorda 18,8 faizi, Quqarakda 28,8 faizi, Kalininoda 29,1 faizi, Əzizbəyovda (indiki Qayk) 27,7 faizi azərbaycanlılardan ibarət idi.

Kitabın son hissələrindəki bölümlərdə ermənilərin İrəvanda törətdiyi soyqırımlarından nicat tapmış bir sıra ailələr haqqında sənədlərə və fotoşəkillərə əsaslanan materiallar təqdim edilmiş, İrəvanın məşhur Göy məscidi və digər məscidləri, Ermənistanda qalıqları mövcud olan islam abidələri (Azərbaycan abidələri nəzərdə tutulur), İrəvanın alimləri və ruhaniləri, İrəvanın bir sıra görkəmli şəxsiyyətləri, şair və yazıçıları haqqında məlumatlar verilmişdir.

«İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur» kitabının maraqlı və cəlbedici cəhətlərindən biri də son bölümündə İrəvanın tanınmış şairi Mirzə Müslüm Qüdsinin İrəvana həsr etdiyi 300 beytlik məsnəvisinin burada dərc edilməsidir. S.Sərdariniya M.M.Qüdsinin adı çəkilən məsnəvisi də daxil olan Divanının nüsxəsinin mərhum Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kitabxanasında 2814 sayılı bölümündə saxlanıldığını qeyd etmişdir. Müəllif əsərin müxtəlif yerlərində həmin qiymətli mənbədən mətləbə uyğun nümunələr gətirməklə əsərini daha cazibədar etmişdir.

Qüdsinin fars dilində yazdığı bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilib-edilməməsi barədə məlumatımız yoxdur, lakin onu demək olar ki, bu məsnəvi İrəvanın vəsfi-halı haqqında qiymətli yazılı mənbədir və onun tədqiq olunaraq oxucularımıza təqdim olunması çox faydalı olardı. Həmin məsnəvilərdən əvvəlinci bir neçə beyti tərcümə edib hörmətli oxucularımızın diqqətinə təqdim edirik:

*Həme ruyi zəmin əz qərb ta şərg
Besan cesm-e ensani əst bir fərg.
Əz an ruyi ke tən möhtac-e can əst
Rəvan an bedan in İrəvan əst.
Səadət çünke darəd dər vey aram
Çuxursəd kərdənd əz əzəl nam.
Bəli nazel şəvənd esema ze əflak
Nəbaşəd nam bi nesbət dər in xak.*

*Tamam yerüzü – qərbi, ya da şərq
 Bir insan cismidir, bil ki, yox fərqi.
 Bədənə ehtiyac olduğundan can
 Rəvan da beləcə olmuş İrəvan.
 Səadət burda tapmış qərarını
 Çuxursəd qoymuşlar əvvəl adını.
 Adlar ki, nazil olurlar göylərdən
 Onunçün qoyulmazlar nahaq yerdən.*

Qeydlərimizin sonunda onu da bildirmək istərdik ki, Azərbaycanın vətənpərvər alimi Səməd Sərdariniyanın adı çəkilən kitabı onun Təbrizdə və Tehranda indiyə qədər çap etdirdiyi «Azərbaycanın görkəmli simaları», «Molla Nəsrəddin Təbrizdə», «Bağır xan Salar Milli», «Azərbaycanın teatr tarixi», «Azərbaycanın mətbuat tarixi», «Qarabağ tarixin keşmə-keşlərində», «Təbriz tənbəki hərəkatında» və sairə kitabları kimi dəyərlidir. Onun bir neçə il bundan əvvəl M.S.Ordubadinin «Qanlı sənələr» əsərini və Ziyəddin Soltanovun «Qarabağ gündəliyi» kitabını fars dilinə tərcümə edib İranda dərc etdirməsi, İran mətbuatında, xüsusilə 22 il Tehranda xalqımızın böyük oğlu, dünya şöhrətli alim–cərrah Doktor Cavad Heyətin nəşr etdirdiyi «Varlıq» jurnalında Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinə dair maraqlı elmi məqalələrlə çıxış etməsi xüsusilə təqdirəlayiqdir. Fərsətdən istifadə edərək Səməd Sərdariniyaya cansağlığı və müvəffəqiyyətlər diləyir, qələmini ana dilində də sınağa, qiymətli əsərlərini Bakıda da nəşr etdirməyi arzulayırıq.

«Azərbaycan» qəzeti, 1.XII.2001

ŞEYX SƏFİƏDDİN ƏRDƏBİLİNİN «QARA MƏCMUƏ» ƏSƏRİ TEHRANDA

Görkəmli alim, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının fədakar tədqiqatçısı, doktor Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiqin (Hüseyn Düzgün) uzun illər axtarıqlarının və elmi araşdırmalarının nəticəsi olaraq Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (Şeyx Səfi) türk (Azərbaycan) dilində yazdığı «Qara məcmuə» əsəri ilk dəfə Tehranda çap edilmişdir. (Şeyx Səfiəddin Ərdəbili, Qara məcmuə. – Tərtib edənə doktor Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq, Tehran, Mosəhəh nəşriyyatı, 2001, 176 səh.)

XIII əsrin sonları və XIV əsrin əvvəllərində Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddinin ana dilində yazdığı çox zəngin məna və dil gözəlliyinə malik bu qiymətli əsərlərin İranın türk və fars dilli oxucularına təqdim edilməsi dilimizin və ədəbiyyatımızın tədqiqi tarixində bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, bu əsərin nəşri ilə həmin ölkədə türk dilinə və Azərbaycan ədəbiyyatına dair mövcud ictimai fikirlərə də bir aydınlıq gətirilmişdir.

Bu kitab həm o dövrdəki dilimizin, ədəbi-bədii və fəlsəfi-dini təfəkkürümüzün zənginliyindən, həm də Şeyx Səfiəddin, şəksiz, Azərbaycanın türk övladı olduğundan, Azərbaycanda böyük bir elmi-irfani məktəb yaratdığından xəbər verən inkar edilməz yazılı abidədir.

Kitaba fars dilində yazdığı müqəddimədə H.Məhəmmədzadə qeyd edir ki, təqribən 34 il bundan əvvəl Təbrizdə elmi araşdırmalar apararkən mərhum professor Həmid Araslının «Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında «Qara məcmuə» əsərinin adına rast gəlmiş və o zamandan da bu əsəri tapmaq arzusu ilə axtarışa başlamışdır. Bundan dörd il sonra böyük Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyyətin əsərlərini çapa hazırlayarkən bu böyük alimin təkidi ilə H.Məhəmmədzadə «Qara məcmuə»nin axtarışına daha cidd-cəhdlə başlamış

və «Səfəvi dövrünün nəsx xətlı kitabçılığы» adlı magistrlik diplom işını Tehran kitabxanalarında işləyərkən bu axtarışı davam etdirmişdir. Sonra H.Məhəmmədzadə Türkiyədə İstanbul Universitetində təhsilini davam etdirərkən də daim bu əsərin sorağında olmuşdur.

H.Məhəmmədzadə yazır ki, bu axtarışlar zamanı o, Şeyx Səfiəddinin və onun müridlərinin bir çox əsərlərindən hissələrə rast gəlmiş, hətta «Səfi» təxəllüslü müəllifin türkcə (azərbaycanca) şeirlər məcmusunu da tapmışdı. Lakin bunların elə axtardığı «Qara məcmuə»nin tərkib hissələri olduğunun fərqiinə varmamışdır.

H.Məhəmmədzadə Tehrana qayıtdıqdan sonra «Şeyx Səfinin kəlamları və nəsihətləri» risaləsini araşdırarkən «Sənə Qara məcmuədən bir hissə yazdım» cümləsinə rast gəlmiş və özünün qeyd etdiyinə görə, onda başa düşmüşdür ki, «Qara məcmuə» elə Şeyx Səfiəddinin inam və etiqada, ədəb-ərkana, din və tərqiət məsələlərinə dair şeirlər, öyüdlər, kəlamlar, hekayətlər toplusudur və bunlar «Səfi» təxəllüsü ilə yazılmışdır. «Qara» sözü böyük anlamında işlədilmişdir və «Qara məcmuə», «Böyük kitab» deməkdir. Bundan sonra H.Məhəmmədzadə İstanbuldan gətirdiyi Səfəvilər dövrünə dair əlyazmalara yənidən nəzər salmış və «Bu Qara məcmuəni oxu, qara tənini...», yaxud «Bu Şeyx Səfinin Qara məcmuəsi...» cümlələrinə rast gələndə bir daha yəqinlik hasil etmişdir ki, bunlar «Qara məcmuə»yə daxil olan parçalardır. Sonrakı axtarışlar zamanı H.Məhəmmədzadə Tehran kitabxanasında «Əl Buryuq» adında kitaba rast gəlmiş və bu kitabın da «Qara məcmuə»yə daxil olduğunu aşkar etmişdir. Eyni zamanda tədqiqatçı «Sufuh əl Səfa» kitabını da tədqiq edərkən bu kitabın mətnlərinin, əslində, elə «Qara məcmuə»nin türkcə mətnlərindən tərcümə edildiyini üzə çıxarmışdır.

Beləliklə, H.Məhəmmədzadə «Qara məcmuə»yə daxil olan əsərləri toplamış, bu məcmuənin birinci cildini ilk dəfə nəşr edərək dil və ədəbiyyatımızın ixtiyarına vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası, Bakı Universiteti, Yazıçılar Birliyi ilə əlaqə saxlayan, bu ilin əvvəllərində Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Yaşar Qarayevin dəvəti ilə Bakıda səfərdə olan doktor H.Məhəmmədzadə «Qara məcmuə»nin ərəb və latın qrafiki ilə çap edilməsi və oxucuların ixtiyarına verilməsi üçün Bakıdakı həmkarları ilə geniş fikir mübadiləsi etmişdi. Sevindirici haldır ki, Tehrandə ilk dəfə bu əsəri ərəb əlifbası ilə 1000 nüsxədə nəşr etməyə nail olan müəllif tezliklə kitabın latın qrafiki ilə də çap ediləcəyini bildirmişdir.

Bu yazımızda biz «Qara məcmuə» əsərini təhlil etmək, yaxud onun məzmununu oxuculara təqdim etmək fikrindən uzağıq. Həm ona görə ki, bu bir kiçik məqalə ilə mümkün deyildir, həm də ədəbiyyatşünaslarımız, dilçilərimiz, tarixçilərimiz bu mətnləri hərtərəfli tədqiq etməli, bu kitabı ciddi tədqiqat obyektinə çevirməlidirlər. Fikrimizcə, kitaba daxil edilmiş ayrı-ayrı əsərlərin mənsubiyyəti, yaxud həmin əsərlərə H.Məhəmmədzadənin elmi-tənqidi münasibəti, eləcə də «Qara məcmuə» ilə əlaqədar onun dəyərləndirmələri mütəxəssislər arasında müzakirə və mübahisə obyektinə də ola bilər. Buna görə də biz bu qiymətli əsər haqqında yalnız H.Məhəmmədzadənin təhlilinə əsaslanaraq çox qısa bir məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

Kitabın əvvəlində Şeyx Səfiəddin Ərdəbili (1252–1334), onun şəxsiyyəti, əcdadları, həyatı, təhsili, elmi-dini fəaliyyəti haqqında maraqlı məlumatlar verən müəllif bildirir ki, Şeyx Səfiəddin vəfat etdikdən sonra onun təriqət ədəb-ərkanına dair müxtəlif yazılarını və şeirlərini müridləri «Qara məcmuə» adı altında toplamış və hifz etmişlər. Müəllif belə hesab edir ki, Şeyx Səfiəddinin vəfatından sonrakı illərdə «Qara məcmuə»yə onun müridləri tərəfindən müəyyən əlavələr də edilmişdir. Bu əlavələr daha çox Şeyx Səfiəddinin dilindən söylənilənlərdir, yaxud ona aid edilən fikir və deyimlərdir.

H.Məhəmmədzadə əsərin ilk bölümündə qeyd edir ki, «Qara məcmuə»də Şeyx Səfini ulu bir mürşid və alim kimi görürük, ona Soltan Şeyx Səfi Ərdəbili kimi müraciət edilir, o, sanki Dədə Qorqud kimi vəsf edilir. Farsca və ərəbcə qaynaqlarda da Şeyx Səfi böyük hörmətlə təsvir edilir. Qeyd edilməlidir ki, dövrünün hakim dairələrində Şeyx Səfinin dərin hörməti və nüfuzu olmuşdur. Elxanilərin vəziri Rəşidəddin Fəzlullah Həmədani təşəyyöh (şialik) təlimi və təbliği üçün Şeyx Səfiyə hər il çoxlu pul və ərzaq göndərirmiş.

Diqqətəlayiqdir ki, kitaba yazdığı geniş müqəddimədə H.Məhəmmədzadə Şeyx Səfinin şəxsiyyətinə dair Edvard Braunun və Əhməd Kəsrəvinin mənfi və qərəzli baxışlarının heç bir əsası olmadığını da tutarlı dəlillərlə göstərmişdir. Ə.Kəsrəvi özünün «Şeyx Səfi və nəslı» əsərində hakim ideologiyaya xidmət göstərmək üçün yazmışdı ki, **«mən sübut edəcəyəm ki, Şeyx Səfi birincisi, seyid deyildir, ikincisi, sünnidir və şia deyildir, üçüncüsü, farsdır və türk deyildir»**. Əsərinin bir başqa yerində isə Ə.Kəsrəvi «Şeyx Səfi azəri idi və türki bilmirdi» – deyə qeyd edir, Şeyx Səfinin *kiləki* dilində yazdığı 17 beytlik bir şeirini isə özünün uydurduğu «azəri» dilində olduğunu iddia edirdi.

H.Məhəmmədzadə yazır ki, Ə.Kəsrəvi həmin beytlərin, əslində, fars dilinin bir ləhcəsi olan kiləkicə yazıldığını anlamamışdır. Bunu sübut etməyə isə ehtiyac yoxdur, çünki indi də İranda Gilan–Mazandaran əyalətlərinin yerli əhalisi həmin dildə danışmaqdadır. H.Məhəmmədzadə uydurma «azəri» dilinin ortaya atılmasını türkləri (azərbaycanlıları) assimilyasiya edərək farslaşdırmaq və türk dilini aradan qaldırmaq üçün Pəhləvi rejimi tərəfindən düşünülmüş bir siyasət olduğunu, Ə.Kəsrəvinin isə bu işdə çirkin rol oynadığını vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, «Qara məcmuə»nin dili, mənası və məzmunu Şeyx Səfinin milliyyətinin türk, dilinin türkcə olduğunu bir daha isbatlayan inkaredilməz bir sənəddir. Şeyx Səfinin kiləkicə

yazdığı beytlər isə onun bu dili yaxşı bilməsi ilə əlaqədar idi, çünki o təhsilini Ərdəbildə və Şirazda başa vurduqdan sonra Gilana gəlmiş, burada Şeyx Zahid Gilaninin müridi olaraq 25 il çalışmış, Şeyxin qızı ilə ailə qurmuş, Şeyxin vəfatından sonra isə onun xəlifəsi və təriqət rəisi olmuşdur. Onun ikinci xanımı isə türk sufisi Əxi Süleymanın qızı olmuşdur.

Müəllif Şeyx Səfinin bu əsərinin niyə «Qara məcmuə» adlandırıldığını açaraq yazır ki, hicri tarixinin yeddinci-səkkizinci əsrlərində Azərbaycanda təriqət və təsəvvöf (sufilik) zaviyələrində tədris olunan, özündə həmin sahələrə dair şeir, nəsr, nət, monğəbe, hekayə, rəvayət, qəsidə, təzərrö, ilahə, menacat, kərəmat və s. ehtiva edən irfani əsərlər toplusuna «Qara məcmuə» deyirdilər və onların, bir qayda olaraq məxsusi və yeganə müəllifi olmurdu. Bu kitablar bir mürşid adına toplanmış. Şeyx Səfi Ərdəbilinin Azərbaycanda irfani zaviyələrin inkişafında böyük xidmətləri olduğuna görə onun vəfatından sonra ona aid əsərlər «Qara məcmuə» toplusunda onun adı ilə bağlanmışdır. Beləliklə, Şeyx Səfidən sonra onun müridləri, Səfi nəslı cavanları və Ərdəbil arifləri türkcəmizə bir «Qara məcmuə» qazandırmışlar. H.Məhəmmədzadə bunların içərisindən Şeyx Səfinin şeirlərini, onun dilindən qələmə alınan nəsr parçalarını və rəvayətləri seçib kitabın birinci cildinə daxil etmişdir.

Burada müəllif «Qara məcmuə»nin Şeyx Səfiyə aid olduğunu bir sıra qaynaqlara əsasən müəyyən etdiyini göstərmişdir. H.Məhəmmədzadə Şeyx Səfiəddinin türkcə yazdığı «Qara məcmuə»yə daxil olan əsərlərindən başqa onun bir sıra türkcə, farsca və ərəbcə əsərlərindən də söz açmış və bunların siyahısını təqdim etmişdir. Bunlardan Nəcəfdə Əmir əl mömin kitabxanasında bir nüsxəsi saxlanılan türkcə «Məsnəvi şərhı», Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında nüsxəsi saxlanan farsca «Fəna», ərəbcə «Səlat əl fəqih», bəzi hissələri «Qara məcmuə»yə daxil olmuş türkcə və farsca «Təhqiqat» əsərlərini göstərmək olar.

Müəllif yazır ki, İranda türkcə əlyazmalara əsla diqqət yetirilməmiş və bunların 95 faizinin heç ümumi siyahısı belə çıxarılmamışdır. Tehranın, Məşhədin və Təbrizin müəyyən kitabxanalarında çox dağınıq şəkildə müəyyən türkcə əlyazmaların mündəricatına rast gəlmək olar ki, bunların da heç biri indiyə kimi nəşr edilməmişdir və bir çoxları ya fiziki, ya bioloji amillərin təsiri ilə çürüyüb əldən getməkdədir. Bir sıra türkcə əlyazmalar isə keçmiş rejim zamanı qəsdən məhv edilmişdir. Məsələn, Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində saxlanan yüz minlərlə əlyazmadan orada indi biri də qalmamışdır, bu əlyazmalar həm vaxtilə ruslar tərəfindən, həm də sonralar Rza şah tərəfindən qarət edilərək aparılmışdır. Bir qisim türkcə əlyazmalar Pəhləvilərin əlinə keçməsin deyə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən gizlədilmiş, yaxud başqa ölkələrə aparılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, bir çox türkcə əlyazmalar indi Nəcəf və Kərbəla şəhərlərinin kitabxanalarındadır. Buna görə H.Məhəmmədzadə belə nəticəyə gəlir ki, «Qara məcmuə»yə daxil olan əsərlərin hamısını tapıb bir yerə cəmləmək üçün Şeyx Səfiəddinin bütün əlyazmaları tapılmalıdır.

H.Məhəmmədzadə belə bir məsələyə diqqəti çəkir ki, Şeyx Səfiəddinə aid olan, lakin bu kitaba daxil edilməyən bir neçə qiymətli əlyazma dünyanın müxtəlif kitabxanalarında hələ də öz tədqiqatçısını və naşirini gözləyir. Bunlardan türkcə «Monağəb», «Məğalat», «Kəlimat» adlı əlyazmaları göstərmək olar.

Müəllif «Qara məcmuə»nin nəsr dilinə həsr etdiyi bölümündə qeyd edir ki, islamiyyətdən sonrakı ədəbiyyat tariximizdə dörd cür nəsrdən: ərəb-fars dillərinin təsiri ilə ağırlaşmış nəsr, bəzəkli-təntənəli nəsr, orta nəsr və xalqın danışığı dilini əsas tutan sadə nəsrdən istifadə edilmişdir. Təqdim olunan bu kitabda isə sadə nəsrdən daha çox istifadə olunmuşdur.

Müəllif kitabın «Şeyx Səfinin türkcə şeirlərində özəlliklər» bölümündə yazır ki, bir sıra mənbələrdə Şeyx Səfinin Divanı olduğu qeyd olunur, lakin ondan sonra onun xatirəsini yaşatmaq

üçün bir çox şairlərin «Səfi» təxəllüsünü götürməsi məlum olan Divanların kimə mənsub olduğunu söyləməyi çətinləşdirir.

H.Məhəmmədzadə yazır: «Şeyx Səfinin türkcə şeirlərinin şivəsi Qazi Bürhanəddinin şivəsinə bənzəyir, həm də dilimizdə olan ən gözəl, axıcı sözlər və istilahlarla doludur. Şeirlərdə «ağac-ların sarmaşması», «göyərçin yollamaq», «qucuşmaq», «od tut-lamaq», «qan qaynamaq» kimi türkcə gözəl tərkiblər işlədilmişdir. Kitabda gətirilən nümunələrdə şeirlərin dilinin nə qədər sağlam, axıcı və danışiq dilinə yaxın olduğu dərhal diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, Şeyx Səfinin şeir və nəsr dilində arifanə, irfani ifadələr və ibarələr də çox zəngindir. Müəllif qeyd edir ki, «Qara məcmuə»də atalar sözləri və zərbi məsəllərdən, ümumiyyətlə, folklor nümunələrindən də yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur.

Şeyx Səfinin «Qara məcmuə»sinə daxil olan şeirlərdən birini hörmətli oxucularımızın diqqətinə təqdim edirik:

*Qoydu üz könlümə qəm ləşkəri hamun-hamun,
Qara bayraqlı ələmlər ucu gülgün-gülgün.
Çağırdım qati avaz ilə: Leyli – Leyli,
Dağ səs verdi cavabında ki, Məcnun – Məcnun.
Gözlərimdən yana od tutladı Duzəx-Duzəx,
Cigərimdən yana qan qaynadı Ceyhun-Ceyhun.
Bu nə viranə könüldür, Səfi, ey vay, ey vay,
Sərvlər var idi bu bağda məhzun-məhzun.*

H.Məhəmmədzadə kitabın sonrakı bölümündə Şeyx Səfinin bir neçə farsca şeirini təqdim etdikdən sonra kitabın əsas hissələrini təşkil edən türkcə yazılmış «Əl Buyruq» risaləsini, «Yol əhlinə qılavuz (bələdçi)», «Məzki ən nüfus» (Təriqət fərmanı) risaləsi, «Könül risaləsi», «Süfət əl səfa» əsərlərini təqdim etmiş, eyni zamanda onların təhlilini vermişdir. Burada əsərin «Könül dəftəri» bölümündən bir parçanı təqdim etmək istədik:

«Şeyx Səfiəddin Ərdəbili aydır. Sözü əsl könlüdür. Hər kim könül bəhrinə yol buldu, nə der istərsə, dalıb çıxardı. On-

lar kim surətə baxdı, qəflət ipin boynuna taxdı, taət xirmənin oda yaxdı. Duxanı (tüstüsü–H.M.) göylərə çıxdı. Zira könülü həqq kəndi üçün yaratdı. «Hər kim məni istərsə, sınıq könüllər içrə bulsun» – dedi... «Qara məcmuə»yi əlinə al oxu, könlünün sarayı rouşən olub, oğrular ondan kəsilə, mələklər dola. Zira bu vücud bir dükandır, sənə kirayə verilmişdir, içində rənc-bərlik edərsən. Bu dükanın küncündə gənc (xəzinə – H.M.) vardır. Dükan əlində ikən küncü qaz, gənci bul. Yoxsa vədə gəlicək, səni dükandan çıxararlar və küncündə gənci bularlar. Ardınca baxa-baxa qalarsan».

Qeyd edilməlidir ki, «Qara məcmuə»nin Tehrandə nəşr edilməsi həm elmi-ədəbi baxımdan, həm də milli varlıq və mədəniyyət şüuru baxımından əhəmiyyətli bir hadisədir, eyni zamanda xalqımızın tarix və mədəniyyətinə qara yaxanlara çox tutarlı bir cavabdır. Fikrimizcə, «Qara məcmuə»yə daxil olan hər bir əsər, kiçik bir şeir olsa belə, tariximizin, mədəniyyətimizin, ana dilimizin inkişafının orta çağlarından xəbər verən qiymətli yazılı abidədir. Yəqin ki, Tehrandə, Təbrizdə, həmçinin Bakıda tədqiqatçılar bu kitabla əlaqədar öz sözlərini deyəcək, təqdim olunan əsərdə və tərtibçinin dəyərləndirmələrində mübahisəli görünən bir sıra mətləblərə aydınlıq gətirəcəklər.

Qeydlərimizin sonunda, 1948-ci ildə Təbrizin Surxab məhəlləsində anadan olmuş, hazırda Tehrandə yaşayan vətənpərvər alim və müəllim, İranın müxtəlif universitetlərində azad türk (Azərbaycan) dili kurslarında (yəni, tədris proqramdan kənar şəkildə) dilimizi gənc nəslə öyrədən, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının fədakar tədqiqatçısı və müdafiəçisi, elmi, dini-məzhəbi, ədəbi-bədii sahələrdə onlarla kitab və məqalənin müəllifi doktor Hüseyn Məhəmmədzadəyə yeni-yeni yaradıcılıq uğurları diləyir, «Qara məcmuə»nin tezliklə Bakıda da tədqiq edilib, nəşr edilməsini arzu edirik.

Tehran, 2001

DOKTOR CAVAD HEYƏT AZƏRBAYCAN TARİXİNİN KEŞİYİNDƏ

«Varlıq» dərgisinin sahibi və naşiri kimi 20 il fədakarlıqla xalqımıza xidmət edən doktor Cavad Heyətin dilimiz, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, bütövlükdə milli şüur və varlığımız uğrundakı elmi-publisistik fəaliyyətində İranda Azərbaycan tarixini məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdıran, indiki və gələcək nəsilləri, eləcə də dünya ictimai fikrini azdırmağa çalışaraq, xalqımızın tarixi ilə əlaqədar əsassız iddialar irəli sürən müxtəlif fikir sahibləri ilə cəsəətli mübarizəsi mühüm yer tutur. Təəssüf doğuran haldır ki, min ildən çox İranın ictimai-siyasi, hərbi və mədəni həyatında aparıcı element olan türk ünsürünün İran tarixində yeri və rolu obyektiv işıqlandırılmamaqla bərabər, türk tarixinə, xüsusilə də Azərbaycan tarixinə qarşı ənənəvi düşmənçilik, qərəzçilik bir sıra tarixçilər, publisistlər və yalançı alimlər tərəfindən yeni şəraitdə də davam etdirilməkdədir.

Cavad Heyət cərrahlıq və müəllimlik fəaliyyətinin vaxtının əsas hissəsini almasına baxmayaraq, belə saxtakar cızmaqaraçıları və «pəhləvi rejiminin dəmtutanlarının» davamçılarını mütəmadi olaraq, həm «Varlıq» dərgisinin səhifələrində, həm də İranın digər mətbuat vasitələrində, yerli və beynəlxalq səviyyəli seminarlarda və konfranslarda elmi tənqid atəşinə tutmuş, həmçinin Azərbaycan xalqının dili, tarixi və mənəviyyəti ilə bağlı olan bütün məsələlərin rəsmi dairələr qarşısında qoyulmasında və müdafiə edilməsində həmişə birinci yerdə durmuşdur. Məsələn, İranda Azərbaycan türklərinin ana dilində təhsilinin təmin edilməsi və türkcənin işlədilməsinə icazə verilməsi tələbi ilə hazırlanan Azərbaycan şair və yazıçılarının prezident Xatəmiyə açıq məktubunu birinci imzalayan və «Varlıq» dərgisində dərc edən Cavad Heyətdir, yaxud təcavüzkar Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını işğal edərkən İran

rəhbərlərinə və Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirələ rəsmən müraciət edən, hər iki Azərbaycanın dərd yükünü çəkən yenə Cavad Heyətdir¹. İranda və müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan təəssübkeşliyini dərin elmi əsaslar üzərində yeridən və düşmənlərdən müdafiə edən də Cavad Heyətdir... Bu sahələrdə Cavad Heyətin fəaliyyəti o qədər genişdir ki, o ayrıca bir elmi tədqiqatın mövzusuudur. Biz burada yalnız son vaxtlarda İran tarixçiləri tərəfindən yazılıb nəşr edilən bir neçə xarakterik kitab və məqalələrə Cavad Heyətin verdiyi tutarlı cavablarla oxucuları tanış edəcəkdir, son illərdə antiazərbaycan ruhlu yazılardan diqqəti daha çox cəlb edən İnamətullah Rzanın «Azərbaycan və Arran (Qafqaz Albaniyası)» kitabı və Cəlal Mətinin «Azərbaycan koca əst?»² məqaləsi ilə əlaqədar doktor Cavad Heyətin tənqidi məqalələri barədə söz açacağıq.

Cəlal Mətinin adı çəkilən məqaləsində öz sələfi məşhur tarixçi Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizi və müasiri İnamətullah Rza və başqaları kimi sübut etməyə çalışır ki, indiki Azərbaycan Respublikasının xalqı İranda azərbaycanlılarla vahid mədəniyyətə, tarixə, dilə, müştərək adət-ənənələrə, soy birliyinə və ərazi bütövlüyünə malik olmamışdır. Guya, Arazın şimal hissəsi «Azərbaycan» deyildir, həmişə «Arran» adlandırılmışdır, yalnız 1918-ci ildə siyasi məqsədlər baxımından müsavətçilər tərəfindən «Azərbaycan» adlandırılmışdır və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsas siyasi məqsədi sonralar iki Azərbaycanı birləşdirməkdən ibarət olmuşdur.

Cavad Heyət «Varlıq» dərgisinin 1990-cı il oktyabr – noyabr tarixli sayında, eyni zamanda ABŞ-da dərc edilən «İran taymz» qəzetində tutarlı elmi faktlar və təkzibedilməz sənədlər əsasında məqalə müəllifinə cavab vermişdir. O, bu qrup tarixçilərə cavab olaraq yazmışdır: «Belə bir iddianın yeniliyi yoxdur. 60 il bundan öncə dəfələrlə Kəsrəvi, onun tərəfdarları və havadarları bu məsələyə toxunmuşlar... Keçmişdə onların müddəalarını qəbul etmək üçün siyasi mühit

əlverişli olduğu üçün get-gedə bir çoxlarının şüuruna yol tapmışdır. Keçmiş kommunistlərdən və Tudə partiyasının üst kadrlarından olan, uzun illər Moskva radiosunda müxbir və diktor işləmiş İnayətullah Rza, sonra İrana qayıdıb keçmişinə peşman olmaqla Şahənşah sarayına arxalanaraq, Tehranda səltənət kitabxanasına müşavir və müavin təyin olunduqdan sonra «Azərbaycan və Arran» (Qafqaz Albaniyası) adlı kitabında bu barədə qələmini işə salmışdır»³.

Doktor Cavad Heyət IX əsr müəllifi əl-Yəqubinin «Əl-Buldan», X əsrin birinci yarısında yaşamış tarixçi Məsudinin «Müruc əl-Zə-həb», İbn əl-Əsirin «Əl-Kamil Fitt-tarix», Həmdullah Qəzvininin 1340-cı ildə yazdığı «Nüzhət-əl-qülub», professor Mirzə Kazım bəyin 1846-cı ildə Qazan Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş «Türk dillərinin tətbiqi qrammatikası» əsərlərinə istinad edərək belə bir elmi nəticəyə gəlmişdir ki, islamiyyətdən sonrakı bütün dövrlərdə Arazın şimal hissəsi Azərbaycanın tərkibində olmuş, hər iki tərəf Azərbaycan olaraq siyasi, iqtisadi, mədəni və etnik cəhətdən vahid coğrafi-siyasi ərazi hesab olunmuşdur. Cavad Heyət «Azərbaycan haradır?» məqaləsi haqqında yazdığı irihəcmli məqaləsində Cəlal Mətininin və onun istinad etdiyi saxta mənbələrin bütün iddialarını elmi dəlillərlə təkzib etmişdir. Qısa xülasə ilə qədim dövrlərdən bəri Azərbaycanın adı, sərhədləri, xalqı, dili barəsində mötəbər qaynaqlardan dəlillər gətirərək isbat etmişdir ki, Azərbaycan heç də Cəlal Mətininin və İnayətullah Rzanın iddia etdikləri kimi təkcə Arazın cənubundan ibarət olmamışdır. O yazır ki, «İran Bastan» (Qədim İran) əsərinin müəllifi Həsən Pirniyanın yazdığı kimi, Əhəmənilər zamanında bu ölkə Kiçik Midiya adlanırdı və onun şimal-şərq sərhədi Xəzər Dərbəndinə qədər uzanırdı. Azərbaycan, İran və Türkiyə mənbələrinə istinad edən Cavad Heyət qeyd etmişdir ki, Sasani hökmdarlarından Xosrov Ənuşirəvan (531–579) Şirvan və Dərbəndi aldıqdan sonra Dərbənd və Şirvan

qalalarını tikdirmiş və bütün bu bölgəni Azərbaycan adı ilə idarə etməyə başlamışdı. Qeyd edir ki, islam tarixçiləri tərəfindən də Azərbaycanın şimal sərhədlərinin Dərbənd olduğu təsbit edilmişdi. Məsələn, Yəqubinin «Əl-Buldan» kitabında Azərbaycan sərhədlərinin Zəncandan başladığını, Arazın şimalındakı Beyləqan və Bərdənin yuxarı Azərbaycan (Azərbaycane Ulya) adlandırıldığı göstərilmişdir.

Cavad Heyət Samanilərin vəziri olmuş Məhəmməd Bələminin «Bələmi tarixi» kitabına əsaslanaraq gətirdiyi aşağıdakı iqtibası Cəlal Mətininin diqqətinə yetirir: «Hüdudu Həmədan, Əbhər və Zəncandan başlayır və Xəzərlərin Dərbəndinə qədər uzanır, bu arada yerləşən bütün şəhərlərə Azərbaycan deyilir...». Yaxud, İbn əl-Əsirin «Əl-Kamil Fitt-tarix» kitabında Şirvan və Arranı Azərbaycanın bir hissəsi adlandırdığını nəzərə çarpdırır. Təbrizli Məhəmməd İbn Xələfin yazdığı «Burhani Qati» lüğətində Arranın Azərbaycanın bir vilayəti, Gəncə və Bərdənin isə onun şəhərlərindən olduğunun göstərildiyinə diqqəti çəkir. Doktor Heyət Azərbaycan tarixçisi, professor Şövkət Tağıyevaya əsaslanaraq Səfəvilər zamanında Əlimərdan xan, ondan sonra isə Kərim xan Zənd tərəfindən verilən fərmanlarda Azərbaycan adı ilə Arazın hər iki tərəfindəki şəhərlərin və məntəqələrin ehtiva edildiyini nəzərə çatdırır.

Cavad Heyət diqqəti buna çəkir ki, son zamanlarda da, məsələn, Məhəmmədəli Tərbiyyətin «Daneşməndane Azərbaycan» kitabında, yaxud əllamə Dehxudanın məşhur «Lüğətnamə»sində «Arran» sözünün qarşısında «Azərbaycanın bir parçasıdır» ifadəsi yazılmışdır. Bu kimi onlarla qaynaqlara dayanan Cavad Heyət qeyd edir ki, yuxarıda nəql etdiyimiz sənədlərdən görünür ki, Arazın şimalında yerləşən torpaqlar – Aran, Şirvan 1918-ci ildə Müsavat partiyasının və mərhum Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulan Azərbaycan dövlətindən əsrlər öncə Azərbaycanın şimal qismi kimi

qəbul edilmiş, «Azərbaycan» sözü də orada yaşayan xalq tərəfindən ana yurdun və Vətənin adı kimi işlənmişdir.

Cavad Heyət qeyd edir ki, biz Arran və Şirvan adlarını inkar etmədən, buna inanırıq ki, çox qədim zamanlarda Arazın şimalı və cənubu ayrı-ayrı ölkələr və vilayətlər kimi idarə edilmiş olsalar da, islamdan sonrakı dövrlərdə, daha çox vahid hökumətə tabe olmuşlar, buraya gəlib məskunlaşan türk tayfaları ilə qaynayıb-qarışmış və vahid bir millət, xalq kimi formalaşmış, eyni dilə, dinə, adət-ənənələrə sahib olmuşlar.

İnayətullah Rzanın bütöv bir kitabını Cavad Heyət bir cümlə ilə alt-üst edir. C. Heyət yazır: «Tarixdə heç bir zaman bir çay təbii etnik sərhəd olmamışdır, çünki çayın ətrafında yerləşən boylar, tayfalar burada obalar, kəndlər, şəhərlər qurduqları zaman, bunu həmin çayın hər iki sahilində etmişlər. Araz da belə çaylardan biri olmuşdur. İran dövləti ilə Rusiya arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan Araz çayı sərhəd olmaqla ikiye bölünmüş, hətta Arazın hər iki sahilində yerləşən Astara və Culfa şəhərləri də ikiye bölünmüşdür».

C. Heyət izah edir ki, Aran (Arran) ərəblərdən öncə «Alban, Albaniya» adlanırdı və Şimali Azərbaycanın yarısını təşkil edirdi. Aran Kür və Araz çayları arasındakı bölgənin adıdır, Kürün şimalındakı bölgəyə isə «Şirvan» deyilirdi. Aran Azərbaycan türkcəsində isti yer, qışlaq mənasındadır və onun mühüm bir hissəsini Muğan düzü təşkil edir. Muğanın yarısı Arazın şimalında, yarısı da cənubundadır. İranda Astara, Meşkin Şəhr... də Arana daxildir.

Cavad Heyət belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan torpaqlarının bir qisminin Arran, yaxud Şirvan adlandırılması onların Azərbaycan olduğunu heç də inkar etmir.

İranda Əhməd Kəsrəvi və onun davamçıları iddia edirlər ki, Azərbaycanın sərhədi Araz çayı olmuşdur. Arazın şimal qisminə «Arran» və «Albaniya» deyilmiş və xalqın soyu da

cənubdakından ayrı olmuşdur. Kəsrəvinin davamçıları indi də iddia edirlər ki, İran Azərbaycanının əhalisi, əslində, fars-tat olmuşdur, monqollar İrana gəlib Elxanilər hökumətini qurduqdan sonra onların həyata keçirdikləri türkçülük siyasəti nəticəsində xalqın dili türkcələşmişdir.

C.Heyət qeyd etmişdir ki, bu uydurma nəzəriyyələr Pəhləvilər zamanında heç də təsadüfən irəli sürülməmişdi. Paniranistlər iranlığı farşlıqla eyni şey kimi qəbul edib təbliğ etdikləri üçün İranda fars dilini yaymaqla bərabər, başqa dilləri, xüsusilə türk dilini aradan qaldırmağı bir siyasi-mədəni vəzifə kimi qarşıya qoymuşdular. Şimali Azərbaycana əlləri yetmədiyinə görə isə oranı Azərbaycan deyil, başqa ölkə kimi qələmə almağa səy etmişlər.

C.Heyət dil və dilçilik probleminə, hazırkı İranda türk (Azərbaycan) dilinin vəziyyəti və işlənməsi səviyyəsinə, dövlətin yeritdiyi dil siyasətinə dair onlarla elmi məqalələr yazmış, çıxışlar etmiş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlət orqanlarına rəsmi müraciətlərin təşkilatçısı olmuşdur. Biz burada yalnız keçən il ustadın Məhəmməd Hüseyn Furuğinin «Fars dilini qoruyaq»⁴ məqaləsinə yazdığı tutarlı cavabı qeyd etmək istərdik. Bir neçə qəzətdə və «Varlıq» dərgisində dərc edilən bu cavab məqaləsi «Fars dilini qoruyaq, lakin İranın türkdillilər və ərəbdillilərinin də ana dillərinin başını əzməyə»⁵ adlanır. C.Heyət İranda yaşayan bütün xalqları irannəsilli hesab edən, lakin onların tarixi olaylar nəticəsində türk və ərəb dillərində danışmağa məcbur olduğunu iddia edən, türk və ərəb dilinin indi fars dilini guya, təhlükədə qoyduğu üçün dövləti bu dillərin «başını əzməyə» çağıran Məhəmməd Hüseyn Furuğiyə layiqli cavab vermişdir. O, Furuğinin dönə-dönə işlətdiyi «iraninejadlılıq» (iran irqliliyi) deyilən ifadənin kökündən yanlış olduğunu qeyd edərək, İranda müxtəlif xalqların və dillərin mövcudluğunu ölkənin konstitusiyasında təsbit edildiyini, dilin irqi heç də müəyyən etmədiyini başa salmaqla, bu gün İranda

milli dillərin ölkə həyatında, tədrisdə və s. işlədilməsinin təmin edilməməsini Furuği kimi ifrat şovnist, faşist mövqedə duranların fəaliyyəti ilə əlaqələndirmişdir. C. Heyət isbat edir ki, minillik türk sülalələri zamanında məhz türk hökmdarları fars dilini qoruyub saxlamış və qüvvətləndirmişlər.

Cavad Heyətin «Varlıq» dərgisində çap etdirdiyi silsilə məqalələrindən «Oğuzlar» (1981, № 4), «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, «Ağqoyunlular» (1986, № 1–2), «Əski türk kitabələri» (1986, № 3, 4, 5), «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə» (1990, № 3), «Azərbaycanın adı və sərhədləri» (1993, № 3), «Şimali Azərbaycanda keçən qanlı hadisələr və qırğınlar» (1989, № 4) və bunlar kimi onlarla məqalələri Azərbaycan tarixinin obyektiv araşdırılması və şərh edilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu sahədə Cavad Heyətin ardıcıl elmi araşdırmalarının məhsulu olan, İranda, Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr edilən «Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış»⁶ kitabı ayrıca qeyd olunmalıdır. İran türklərinin (azərbaycanlıların) tarix və mədəniyyətinin ümumazərbaycan və ümumtürk tarix və mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsi olduğunun şərh edildiyi bu kitab Azərbaycan tarixini saxtalaşdıranlara ən tutarlı cavabdır.

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirik ki, iyirmi ildən çox tam anlamı ilə milli şüur və varlığımız uğrunda, mübarizə aparan «Varlıq» dərgisi doktor Cavad Heyətin ən qiymətli, ən böyük əsəridir, Azərbaycan xalqının bölünməz tarix və mədəniyyətinin parlaq güzgüsüdür. Doktor Cavad Heyət isə «Varlığın» fədakar xidmətçisi, Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyətinin sadıq və ardıcıl keşikçisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bax: «Varlıq» dərgisi, 1999, № 108, səh. 51–55; «Ümide Zəncan», 1994, avqust
2. «İranşenasi» dərgisi, ABŞ, 1989, № 3.

3. Cavad Heyət. Dər bareye məqaleye «Azərbaycan koca əst?», «Varlıq» dərgisi, 1990, № 78, səh. 25 – 38.
4. M.H.Furuği, «Parsi ra pas bedarim», «Ettelaat» qəzeti, Tehran, 1377, 2 bəhmən
5. Cavad Heyət, «Parsi ra pas bedarim, vəli zəbane madəri torkzəbanan və ərəbzəbanan e İran ra sərkuş nə konim», «Varlıq», 1998, № 107, səh. 118–117
6. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Tehran, 1987; Bakı, 1993; Ankara, 1998.

*«Bıçaq və Qələm»,
«Təhsil» nəşriyyatı, 2000*

ESKİ TÜRK YURDU NAHÇIVAN

Coğrafi Durumu:

Azərbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Aras çayının akıntı yolunun ortalarındaki arazi boyunca ve deniz seviyesinden 700 m yüksəklikten 4000 m yüksəkliğe kadar bir arazide yerləşir. Sahası 5300 km. karedir. Bu, Azərbaycan Cumhuriyeti arazisinin % 6,1'ini təşkil edir. Nahçıvan arazisinin % 80'i dağlardan, % 20'si de ovalardan ibaredir. 1921 yılında Azərbaycan'ın Zengezur bölgəsi bolşeviklər tərəfindən Ermənistan'a verildiği üçün Nahçıvan bölgəsi Azərbaycan'la olan sınırlarından məhrum kalmışdır.

Nahçıvan bölgəsinin iqlimi karasal iqlimdir. Yazın şiddətli sıcaqlar, kışın da şiddətli soğuklar olur. Yeraltı kaynakları bakımından və özəlliklə də zəngin mineral madən suyu yatakları vardır. Tarımsal fəaliyyət olaraq buğday, üzüm və çeşitli bostan məhsulləri yetişdirilir.

Ahalisi (Nüfusu):

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusu 350 bindən fazladır. Mərkəzdəki nüfus 60 bindir. Ordubad və Culfa bölgənin tarixi şəhirləridir. Şərur, Şahbuz və Babək, Özerk Cumhuriyyətin ilçələri arasındadır. Eski çağlardan bəri yerli əhalisi Türk olan bu bölgənin şimdiki nüfusunun da % 98'ini Türklər təşkil edir. Bölgədə danışılan dil isə Doğu Anadolu ləhçəsiylə uyumluluk arzəder.

Devlet Kuruluşu:

Nahçıvan Bölgəsi Azərbaycan'ın tərkibində Muhtar (Özerk) Cumhuriyyətdir. 9 Şubat 1924 tarixində bu muhtariyyət rəsmən ilan edilmişdir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyyətinin Azərbaycan anayasasına uyğun olan kəndi anayasası vardır. Anayasaya görə

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Ali Meclisi (Parlamentosu), yüksek kanunkoyucu organdır. Parlamentodaki milletvekili sayısı 110'dur. Özerk Cumhuriyette hükümet, Nazirler (Bakanlar) Kabinetinden (Kurulundan) oluşur. Hükümet parlamentoda oluşturulur ve hükümeti parlamento denetler.

Tarihe Bir Bakış:

Türk dünyasının eski medeniyet beşiği olan şehirlerinden biri de Nahçıvan'dır⁽¹⁾. Bazı tarihçiler ve coğrafyacılar, Nahçıvan'ın Milattan önce 1539 yılında bina edildiğini ileri sürmüşlerdir⁽²⁾. Yunan ve Roma tarihçilerinin eserlerinde Nahçıvan adı «Naksuana» olarak adlandırılır. M.Ö. İkinci yüzyılda yaşamış olan Yunan alim Ptolomeyus meşhur «Coğrafiya» kitabında Nahçıvan adını kullanmıştır.

M.Ö. doğu ile batı arasında bağlantı noktası olan Nahçıvan, orta çağda da İpek Yolunun üzerinde bulunması sebebiyle bir ticaret ve sanat merkezi olmuştur. Yapılan araştırmalar orta çağda Nahçıvan şehrinde 30 bin evin bulunduğu ve 150 binden fazla nüfusu olduğunu göstermiştir.

Orta çağların Arap coğrafyacıları Nahçıvan şehrini «Neşave» olarak da adlandırmışlardı⁽³⁾. Nahçıvan adının Nakşi-Cihan (Dünyanın süsü) sözünden meydana geldiği de ireli sürülür. Çağdaş Türkiye tarihçisi Prof. Dr. Fahreddin Kırzıoğlu Nahçıvan'ı M.Ö. Aras nehri boyunca yerleşen «Nakhç»ler adlı Türk boylarının adı ile alaka kurar ki, bu bizim fikrimizce de daha inandırıcıdır⁽⁴⁾.

M.Ö. sırasıyla Manna, Midiya, Atropatenya devletleri içinde olan Nahçıvan, M.Romalılar, Parfiyalılar ve Sasanilerin savaş meydanına çevrilmiş, VII yüzyılın ortalarında da Arap Hilafeti altına girmiştir. IX ve X yüzyıllarda Nahçıvan, Azerbaycan feodal devletleri olan Sacilerin (879–930), Salarilerin (941–965) terki binde olmuştur. XI yüzyılda ise Selçuklar bu topraklara gelmişlerdir.

XII yüzyılda Nahçıvan'ın arazisi Atabey Eldegizler devletinin terki binde idi. Ve Nahçıvan şəhri XII yüzyılın ilk çeyreğinden 1175 yılına dek bu devletin merkezi oldu. XIII yüzyılda Moğol, XIV yüzyılda Toktamış, daha sonra da Timur orduları bu topraklara seferlər yapmışlardır. Nahçıvan, önce Karakoyunlular sonra da Akkoyunlu hükümdarlarına karargah olmuştur. XVI yüzyılda Azərbaycan Safaviler devletinin terki bine geçmiştir. Akkoyunlular Şah İsmail ile Nahçıvan civarında çarpıştılar. Sultan Yavuz Tebriz'den dönerken, IV Murat da Tebriz'e giderken, buradan geçmişlerdir.

XVII yüzyılda Şah Abbas Nahçıvan'a çok zarar verdi. Birçok insanı İran'a göç etmeye zorladı⁽⁵⁾. Birçok bozgunlara maruz kalsa da, Nahçıvan görkemli bir şehir olma özelliğini korudu. Bu konuda Türk seyyahı Evliya Çelebi bize geniş bilgi verir. Şehirde 10.200 ev, 40 mescid, 20 kervansaray, 7 hamam ve 1000 tane dükkan olduğunu yine Evliya Çelebi'den öğreniyoruz⁽⁶⁾. Halk destanımız, «Köroğlu»da Nahçıvan'la alakalı bilgiler vardır⁽⁷⁾.

XVIII yüzyılın ortalarından Azərbaycan bir çok hanlıklara bölündü. Kamerli'den Mehri'ye dek, Şerur, Daraleyez, Nahçıvan, Culfa ve Ordubad'ı içine alan Nahçıvan Hanlığı komşuluğunda ise Revan Hanlığı meydana geldi. 1826–1828 yıllarında İkinci Rusya–İran savaşlarında Ruslar Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını ellerine geçirdiler. Bir müddet geçtikten sonra Rusya İmparatorluğu Erivan (Revan) eyaletini kurdu. Eski Türk yurdu olan ve nüfusunun ekseriyetini Türklerin teşkil ettiği bu araziye Rusya Hükümetinin çabalarıyla onbinlerce ermeni ailesi getirildi⁽⁸⁾.

28 Mayıs 1918'de Nahçıvan, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyetinin bir vilayeti haline getirildi. Fakat Azərbaycan Cumhuriyetinin karşılaştığı çetinlikler Nahçıvan'ı gereğince idare etmeye ve korumaya mani oldu. Daşnak Ermenistan'ı ise bu eski Türk yurdunu her fırsatta ele geçirmeye çalışıyordu.

Nahçıvan bölgesi böyle bir durumda kendi başının çaresine bakmalı, arazisini ve ahalisini Ermeni saldırılarından korumalıydı. Gerçi Türkiye askeri kuvvetleri Kafkas'ta, Azerbaycan'da ve Nahçıvan'da idi. Buna bağlı olarak da Ermeni saldırıları durmuştu. Fakat Mondros Mütarekesinden sonra Türk Askeri Kuvvetleri bölgeden çekilmek zorunda kalınca, Ermeni saldırıları da güçlendi.

Türkiye'nin yardımıyla Batum'dan Ordubad'a kadar olan büyük bir bölgenin arazisini ve Müslüman-Türk ahalisini korumak için kurulan küçük mahalli hükümetlerden biri de, 1918 yılı kasım ayının 3'ünde İğdır'da teşkilatlandırılan ve bütün Nahçıvan bölgesini içine alan Aras-Türk Hükümeti oldu. Bu hükümetin merkezine çevrilen Nahçıvan 30 Kasım 1918 tarihinden 17 Ocak 1919 tarihine kadar Kars İslam Şurası Hükümetinin, 12 Nisan 1919 tarihine kadar da Güney-Batı Kafkas Hükümetinin terkinde varlığını korudu. Güney-Batı Kafkas Hükümetinin yıkılmasından sonra Nahçıvan'da kurulan Milli komitede Nahçıvan hanı Cafergulu han ve oğlu Kelbalı han'la birlikte Kazım Karabekir Paşa'nın bölgeye gönderdiği Halil bey omuz-omuza savaştılar, 300-500 kişilik Türk askeri kuvvetleri yerli kuvvetlerle birlikte bu arazinin korunup saklanması için birlikte gayret gösterdiler⁽⁹⁾.

Nahçıvan 1919-1920 yıllarında Daşnakların, İngilizlerin, Amerikanlıların dişlerini gıcırdattıkları bir bölge idi. Sovyet Rusya Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra bolşevikler de İngilizler gibi Nahçıvan'ı Ermeniler'e vermeye cehd ettiler. Nihayet, Şark Cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın çalışmaları ile, TBMM ve Azerbaycan hükümetlerinin diplomatik çabaları ile Nahçıvan bölgesi ahalisinin iradesine uygun olarak 16 Mart 1921'de Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşmasına göre Nahçıvan arazisi bir özerk bölge olarak koruyuculuk hakkını hiçbir zaman üçüncü bir devlete bırakmamak şartıyla Azerbaycan Cumhuriyetine verildi.

Yalnız bu siyasi garanti alındıktan sonra Veysel Ünüvar Bey başta olmak üzere Türk Askeri Kuvvetleri Nahçıvan'ı terkedip Türkiye'ye döndüler, aynı yılın 13 Ekiminde Rusya temsilcisinin de iştirak ettiği Türkiye ile, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan Kars mukavelesi ile Nahçıvan'ın Moskova mukavelesinde tayin edilen statüsü yeniden tasdik edildi.

Menfur Sovyet rejiminde inleyen Nahçıvan 1990 yılının 19–20 Ocağında Rus askerleri Bakü'ye–Azerbaycan'a kanlı divan tutanda, Sovyetler Birliği'nde ilk isyan bayrağını kaldırdı. Aynı gece Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin parlamentosunda Özerk Cumhuriyetin Sovyetler Birliği'nden ayrılması hakkında karar kabul edildi. Nahçıvan sekiz gün bağımsız olarak istiklal havasında yaşadı. O vakitlerde kanlara boyanan Azerbaycan'ın feryadını radyo dalgalarıyla dünya duyurdu. Nahçıvan'ın bu kararı kısa bir süre sonra Moskova'ya bağlı Azerbaycan'ın Komünist rejimi tarafından kanun dışı ilan edildiyse de, bu hadise siyasi bakımdan Rus baskısına vurulan bir darbe idi. Bu, geniş halk hareketini başlatan Azerbaycan Halk Cephesinin büyük zaferiydi. Bundan sonra ilk olarak Nahçıvan bölgesinde Komünist Partiyasının faaliyetleri durduruldu ve komünist idareleri lağvedildi. İran ve Türkiye ile sınırlarımızdaki polad çeperler sökülüp dağıtıldı, hasret körpüleri açıldı. Rus Sovyet işgalci askerleri Azerbaycan'da ilk önce Nahçıvan'dan çıkarıldı. Beş yıldan fazladır ki, Ermenistan tarafından bütün karayolları kapanmış, bir yıldan beri demiryolu bağlantısı, elektrik enerjisi, gazı, posta telefon, televizyon yayınları kesilmiş olan Nahçıvan, hayatını büyük mücadele vererek devam ettirmekte ve geleceğe ümidle bakmaktadır.

Medeniyeti:

Nahçıvan, Azerbaycan'ın ve Türk dünyasının tarihi ve zengin medeniyetini özünde aksettiren bir taş müzesidir. Bu konuda nahçıvanlı bir şair şöyle demiştir:

*Sende tarihlerin çok nişanı var,
Her taşın kalbinde ok nişanı var.*

Azerbaycanda hilafet hakimiyetinin tenezülü ve kudretli Selçuklu İmparatorluğunun meydana gelip hüküm sürdüğü zamanlarda Nahçıvan'da mükemmel mimarlık mektebi kurulmuştu⁽¹⁰⁾ XII yüzyılın görkemli mimarı Acemo Ebubekiroğlu'nun Yusuf Guseyiroğlu ve «Mümine Hatun» makbereleri, Ahmet Eyüboğlu'nun Karabağlar kentinde yükselttiği türbe günümüze dek tarihimizi yaşatan ölümsüz abidelerimizdendirler. 1186 yılında Azerbaycan hükümdarı Atabey Muhammed Cihan'ın öz anası Mümine Hatun'un kabri üzerinde 25 metrelik muhteşem bir abide yaptırması, anaya, kadına yüksek muhabbet ve ihtiramın, hem de genellikle orta çağlarda yetkin Türk kültürünün Türk incesanatının bu tarihi yurttaki, yüksek inkişaf seviyesini yakaladığını isbat eder. İki yüzyıldan sonra Amir Timur işgal ettiği bu yerlerin birçok sanatkarlarını Orta Asya'ya götürdü. Orta çağlarda Azerbaycan'ın bu bölgesinde Nahçıvan'la birlikte Ordubad, Culfa, Gilan, Astabat gibi büyük sanatkarlık ve ticaret merkezleri vardı.

Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler devrine ait yüzlerce epigrafik kaynak, taş kitabeler, koç heykelleri, baştaşı, sinetaşı, sanduka gibi eserler halen Nahçıvan'da bulunmaktadır. Tebriz ve Nahçıvan bedii taşyontma sanatı ustalarının işleri, mermer levhaları yazılmış inşaat kitabeleri, mimarlık abidelerinin üzerinde günümüze dek ulaşmıştır. Nahçıvan'a 40 km. uzaklıkta bulunan Culfa ilçesinin Hanağa köyünde ortaya çıkarılan inşaat kitabesinde Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın adından bahsedilir⁽¹¹⁾.

Arap salnamecisi Yakut el Hemevi yazır ki, Nahçıvan'dan orta çağlarda çok ilim adamları çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı «En Neşevi» lakabıyla meşhurdurlar. Felsefeci Ebu Ömer Nahçıvani (XI yüzyıl), tabib Elmettin Nahçıvani (XIV yüzyıl) ve başkaları.

Hinduşah Nahçıvanın «Sihahül Ecem» adlı eseri değerli bir Farsça-Türkçe sözlüktür. Muhammet Hinduşah oğlu Nahçıvanoo zamanlar Azerbaycan'ın dahil olduğu İlhander Devletinin devlet kuruculuğuna ait çok kıymetli «Dastur el katip fi Ta'in al Maratip» adlı kitabını yazmıştı⁽¹²⁾.

Orta çağlarda Nahçıvan'da el sanatları çok inkişaf etmiş, istidatlı bakır ustaları, kuyumcu ustaları, demirciler, dülgerler, ağaca nakış vuranlar, silah yapanlar okuyucular, dulusçular ve halıcılar her yanda meşhur idiler. XIII yüzyılın coğrafi eserlerinden biri olan «Asaib ed Dünya» kitabında şöyle denir: «Nahçıvanın renklenmiş ağaç mamülleri çok güzeldir, böyle ki, bu mamuller bütün dünyada hediye gibi kullanılır».

Her yüzyılda Nahçıvan'da büyük ilim ve sanat adamları yetişmiştir. XX yüzyılın başlarında İstanbul Üniversitesini bitirmiş olan Hüseyin Cavid henüz gençlik çağında iken «Peygamber», «Şeyh Senan», «İblis» gibi ölümsüz piyeslerini yazmıştı. Celil Muhammet Kuluzade'nin «Molla Nasrettin» dergisi bütün dünyaya yayılırdı. Ordubad'lı yazar Mehmet Said Ordubado «Kılıç ve Kalem», «Dumanlı Tebriz» ve başka romanlarını yazmıştı.

Alimler vatani Nahçıvan, görkemli siyasi hadimler de yetiştirmiştir. Kars Antlaşmasına imza atanlardan biri olan Behbut Şahtahtılı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin şimdiki başkanı Ebulfeyz Elçibey, Eski Sovyetler Birliğinde uzun yıllar Azerbaycan'a başkanlık yapmış ve halen Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Meclis Başkanı Haydar Aliyev böyle siyasi hadimlerdendirler.

Nahçıvan, bugün Türkiye'yi Azerbaycan'a ve bütün Türk dünyasına bağlayan mühim bir mıntıkadır. 28 Mayıs 1992 yılında açılan Hasret Köprüsü, hasretli gönülleri birleştiren, aynı zamanda ekonomik değeri olan bir körpüdür.

25 yıllık tarihi olan Nahçıvan Üniversitesi'nin bu sene kardeş Türkiye'den öğrenci alması ilmi ve manevi ilişkilerimiz

açısından olumlu bir başlangıçtır. Türkiye'de yayınlanan «Zaman» gazetesinin açmış olduğu İngilizce ağırlıklı kolej de yeni neslin ilim adamlarını yetiştirecektir.

Nahçıvan'da 100 yıllık Musikili Dram Tiyatrosu, 1200 kişi kapasitesi olan Medeniyet sarayı, müzeler, kütüphaneler, merkezi ve yerli gazeteler, televizyon yayınları gibi faaliyetler medeni alakaların gelişmesinde büyük imkanlara sahiptir.

Eski çağlardan beri şiir ve sanat beşiği olan Nahçıvan'da Azerbaycan'ın kudretli sanatçıları, ressamı yetiştirir. Bugün Azerbaycan şiirinin zirvesinde duranlardan biri de Mehmet Aras'dır⁽¹³⁾.

*Vatan bana oğul dese ne derdim
Mamur olup kayasında biterdim.*

diyen şair bu yıl 60. baharını yaşamaktadır. Ekrem Aylisli nesrimizin çağdaş önderlerinden birisidir⁽¹⁴⁾. Genç şair Rüstem Behrudi Türkiye'de basılan «Şaman Duası» kitabındaki güzel şiirlerini bu toprakta kalbinden kağıda geçirmiştir.

*Her ağrılar, her acılar ötendi, (gecicidir)
El uzatsam Erzurum'a yetendi (ulaşandı).
Fuzuli'nin mezarı da vetendi, veten.
Menim anlım ya bütünlük, ya kandı
Zalim dostlar kabul edin bu andı
Gara gaşım bu yol üste gurbandı, veten
Mene yüz tut taze ocak gurana
Boz gurd deyip kökü üste durana
Sonun yoktur çevrilmesen Turan'a, veten.*

Halihazırda kabiliyetli yazarlarımızdan Hüseyin İbrahimov, Hüseyin Razi, Aliyar Yusufu, İsa Habıbbeyli, Yavuz Ahundov, Elmira Kasımova, Elman Habib, Asim Yadigar, Refir Babayev ve Adil Kasımlı faaliyetlerini devam ettirirler. Nahçıvan'da halk sanatlarını yaşatan Aşık Hidayet Biçenekli, Aşık Cebrail, Aşık Ferruh, balabancı İman Zernetünlü, zurnacı

Mısırhan, Rıza Ali Vaynıslı, tulumçalan Cebi Kolanlı, şenliklerde, düğünlerde alkışlara layık yer tutarlar.

Son vakitlerde Türkiyə ilə qarşılıklı ilmi, medeni ilişkilerin sağlanması ve geniş inkişaf perspektivi Azərbaycan'ın bu eski bölgəsində medeni hayatı daha da zenginləştirmiş, manevi dəyərləri öne çıxarmışdır.

KAYNAKÇA

1. Veli Aliyev, Kadim Nahçıvan. Bakü, 1979. Rauf Mehmetov, Nahçıvan Şehrinin tarihi hadiseleri, Bakü, 1977.
2. A.Engeldart, Nahçıvan Şeheri Hakkında Kayıtlar (Rusça). Petersburg, 1851.
3. Mahmut İsmailov, Azərbaycan Tarihi. Bakü, 1992, s. 38.
4. Fahrettin Kırzioğlu, Kıpçaklar. Ankara, 1992, s. 39–40, 265–266.
5. Rahmani A.A. «Tarihi Alam Areyi Abbas». Azərbaycan Tarihi Üzerine Kaynak eser Bakü, 1960, s. 102.
6. Evliya Çelebi, Seyahatname. İstanbul, 1314.
7. Köroğlu Destanı. Bakü, 1900.
8. Kadir Kadirzade, Böhtanlar, İftiralar ve Tarihi Hakikatlar. «Şark Kapısı» gazetesi 5.9.1989 Nahçıvan.
9. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz, s. 78–79.
10. A.Selamzade, K.Mehmetzade, Azərbaycan Mimarlığının Nahçıvan Mektebi Abideleri. Bakü, 1985, s. 49.
11. Meşedihanım Nimet, Asırların Daş Yaddaşı. Bakü, 1987, s. 22.
12. Muhammed İbni Hinduşah Nahçıvani, Dastur el Katib fi ta'yin al Meratib. Moskova, 1976.
13. Mehmet Araz, Seçilmiş eserleri. Bakü, 1986.
14. Rüstem Behrudi, Şaman Duası. Ankara, 1992.

«Türk Dünyası» jurnalı, sayı 3, 1993, Ankara

NAXÇIVAN 1918–1920-ci İLLƏRDƏ

1917-ci il oktyabr bolşevik çevrilişindən sonra Qafqazın digər xalqları kimi Azərbaycan xalqı da öz müqəddəratını təyin etmək üçün mübarizəyə qalxdı. 1918-ci ilin mayında Gürcüstanda və Ermənistanda olduğu kimi, Azərbaycanda da müstəqillik elan olundu. Müstəqilliyini elan edən Ermənistan hökuməti həmin andan Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə, Azərbaycan torpaqlarını zorla ələ keçirməyə başladı. Ermənistan Respublikası Azərbaycanın keçmiş İrəvan xanlığının, Rus imperiyasının keçmiş Erevan quberniyasının ərazisində yaradıldı.

Daşnaklar Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ torpaqları hesabına Ermənistanı genişləndirmək, eyni zamanda rus, ingilis himayəsindən istifadə edərək Türkiyənin bir sıra şərq vilayətlərini ələ keçirmək niyyətində idilər.

Oktyabr çevrilişindən sonra bolşeviklərin çağırışı ilə Birinci Dünya müharibəsində, o cümlədən Rusiya–Türkiyə cəbhəsində vuruşan rus əsgərləri evlərinə döndülər. Türkiyə ilə Rusiya arasında 18 dekabr 1917-ci ildə Ərzincanda bağlanan saziş müharibəyə son qoyurdu. Lakin rus ordusunda silah altında olan on minlərlə erməni əsgər və zabiti hərbin əvvəlindən Rus işğalı altında olan, bir çox qismi isə hələ 1877–78-ci illər Rus–Türk müharibəsindən etibarən Rus istilasına məruz qalan türk torpaqlarında türk müsəlman xalqını qırır, ruslar tərəfindən tərk edilən bu torpaqlarda gələcək böyük Ermənistan qurmağı planlaşdırırdılar.

RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin 29 dekabr 1917-ci il tarixli «Türkiyə Ermənistanı haqqında» Dekreti bilavasitə buna xidmət edirdi. Elan edilirdi ki, Rusiyanın fəhlə və kəndli hökuməti Rusiya tərəfindən işğal edilmiş «Türkiyə Ermənistanı» ermənilərinin tam müstəqilliyə qədər azad surətdə öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu müdafiə edir.

Bölgəyə qoşun yeritmək, erməni xalq milisi yaratmaq, müxtəlif ölkələrdəki ermənilərin buraya köçürülməsi və s. məqsədlər nəzərdə tutulurdu. Bütün bu vəzifələr Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti komissar S.Şaumyana həvalə olunmuşdu. Bunun qarşısını almaq üçün Türkiyənin 3-cü ordusunun komandanı Vehbi Mehmet paşa Birinci Dünya müharibəsində şücaət göstərmiş Kazım Qarabəkirin onun ordusuna verilməsini baş komandanlıqdan xahiş etdi. 28 yanvar 1918-ci ildə Kurmay albay K.Qarabəkir I Qafqaz Kolordusu komandanlığına təyin olundu. Ağır qış şəraitinə baxmayaraq, K.Qarabəkirin kolordusu fevralın 13-də Ərzincanı, martın 12-də Ərzurumu, martın 13-də Həsənqalanı erməni işğalından azad etdi. Sonra da 1914-cü il hədudlarını keçərək 40 illik Rus əsarətində qalan, 1917-ci ilin oktyabrından isə ermənilərin işğalına düşən torpaqları azad etməyə başladı. Aprelin 25-də Sarıqamış, aprelin 25-də Qars qalası azad edildi. Bu xidmətlərinə görə K.Qarabəkirə mirliva (general-paşa) rütbəsi verildi.

Kazım Qarabəkir paşanın qoşunları 1918-ci ilin mayın 15-də artıq 1877-ci illərdəki sərhədlərə çıxaraq Gümrüyə (sonra Leninakan) hücumu başladı. 9 lokomotiv, 120 vaqon, çoxlu top, tüfəng və sairə ələ keçirdi. Mayın 20-də Gümrünü tutub, qərargahını burada yerləşdirdi. Bir həftə içərisində erməniləri 60–70 km geriyə sıxışdıraraq İrəvanı və Eçmiəzdini (Üç kilsə) almaq üçün əlverişli mövqe qazandı¹.

Məğlubiyyətin labüd olduğunu anlayan ermənilər 1918-ci il mayın 26-da müstəqil dövlətlərini elan edən kimi Türkiyə ilə sülh bağlamağın zərurətini başa düşüb barış istədilər. Bu vaxtlar gürcülər də Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində idilər. 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Türkiyə Ermənistan və Gürcüstanla ayrı-ayrılıqda barış müqaviləsi bağladı. Həmin gün Türkiyə ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) arasında dostluq müqaviləsi imzalandı.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Türkiyə arasında 4 iyun 1918-ci ildə Batumda bağlanan müqavilə üzrə Türkiyənin göstərdiyi

əsgəri yardım Azərbaycanın istiqlalının qələbəsində, eyni zamanda xalqın erməni və rus işğalından qorunmasında əvəzsiz rol oynadı. Hələ ADR hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçürülməmiş, Nuri paşanın komandanlığı ilə Azərbaycana yardıma gəlmiş Türk qoşunları Gəncədə yerləşib gözləyirdilər.

Bu dövrdə Erməni qulduru Andranik bolşeviklərlə iş birliyi yaradaraq Naxçıvanı, Zəngəzuru ələ keçirmək üçün əməliyyatlara başlamışdı. Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarında qanlı qırğınlar törətmişdi. Bölgəni kütləvi qırğından yalnız Türkiyə xilas edə bilərdi. 1918-ci ilin may ayının sonlarında bölgə əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vehbi paşanın yanına nümayəndə heyəti göndərüb hərbi qüvvə ilə kömək etməyi xahiş etdi.

1918-ci il iyunun əvvəllərində 9-cu və 11-ci Türk diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər. 1918-ci ilin iyun ayının 4-də xilaskar türk qoşunu Naxçıvana daxil oldu. Şəhər əhalisi türk qoşununu toy-bayramla qarşıladı, şəhərdə Türkiyə bayrağı qaldırıldı. Naxçıvan üzərində Türkiyə himayəsi bərqərar oldu. Türk qoşunları və Naxçıvan könüllü qoşunları daşnak quldur dəstələrini darmadağın edib bölgədən qovdular. Naxçıvanda Milli Şura Sədri Cəfərqulu xan, onun oğlu Kəlbəli xan, Rəhim xan, Kamran xan, Cabbarağa Vəzirov və başqalarının səyləri ilə yerli inzibati komitə bərpa olundu.

Gənc Azərbaycan hökuməti hələ Azərbaycanın bütün ərazilərinə hakim deyildi. Bakı və ətrafı bolşevik rus, erməni komissarlarından ibarət Bakı kommunasının əlində idi. Bakı kommunasının rüslardan və ermənilərdən ibarət silahlı qüvvələri, həmçinin ayrı-ayrı erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yerindəcə boğmaq üçün birləşərək Gəncəyə hücumlara başlamışdılar. Həm daşnaklara, həm də bolşevik istiqlalçılara qarşı mübarizə aparan Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın, Zəngəzurun müdafiəsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Bakıdan Naxçıvana gələn dəmiryolu İrəvandan

keçirdi. Şose yollarının keçdiyi Zəngəzur bölgəsinə erməni silahlı quldur dəstələri tez-tez basqınlar edir, əhaliyə divan tuturdular. Buna görə də, AXC hökuməti ilə lazımi əlaqə yox idi. Naxçıvan həm özünü idarə etməkdə, həm də ərazi bütövlüyünü, xalqın təhlükəsizliyini təmin etməkdə ağır məsuliyyət yükünü özü çəkməli olmuşdu. Belə çətin vəziyyətdə özünü Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayan Naxçıvan Türkiyənin qardaşlıq yardımına arxalanaraq Azərbaycançı siyasət yeridir, tərədən dırnağa qədər silahlanmış erməni quldurlarına qarşı mətanətlə mübarizə aparırdı.

Lakin yaranmış şərait elə idi ki, Naxçıvan bölgəsi təkbaşına erməni daşnaklarına davam gətirə bilməzdi. Türkiyədə işğalçılıq planları boşa çıxan, türk qoşunları tərəfindən İrəvana–Ermənistanına sıxışdırılan daşnak-erməni qüvvələri Şərur-Kəngərli torpaqlarına həmlələr edirdilər.

1 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın Naxçıvan və Təbriz bölgələri K.Qarabəkir paşanın 1-ci Qafqaz kolordusunun təsir dairəsində idi. Avqustun 7-də K.Qarabəkir paşa qərargahını Təbrizdən Naxçıvana köçürdü. Qafan tərəfdən Naxçıvana hücum hazırlaşan erməni quldurlarının qabağı alınmış oldu. Təbrizi tutmağa can atan ingilis qoşunlarını qabaqlamaq üçün K.Qarabəkir paşa avqustun 16-da II tıməni Təbrizə göndərdi. Özü isə sentyabrın 2-də qərargahı ilə Təbrizə gəldi. Sentyabrın 5-də döyüşə girən türk qoşunları ingilisləri qəti məğlubiyyətə uğradıb Kaplankuh dağınadək təqib etdilər, hətta onların iki təyyarəsini vurub saldılar². Sentyabrın 15-də türk qoşunlarının yaxından yardımını və iştirakını ilə AXC qoşunları Bakını rus və erməni qəsbkarlarından azad etdilər. ADR hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. Bu xəbər Naxçıvanda böyük sevinclə qarşılandı. Oktyabrın 22-də K.Qarabəkir paşa Cənubi Azərbaycanı tərk edərək Naxçıvana yola düşdü. Oktyabrın 25-də Culfaya, sonra isə Naxçıvana gəldi. Lakin cəmi 6 gün sonra oktyabrın 31-də K.Qarabəkir paşa əmr aldı ki, I kolordu qərargahı ləğv

edilir. Özü də İstanbula çağırılır. Bu onunla əlaqədar idi ki, 30 oktyabr 1918-ci ildə I Dünya müharibəsində vuruşan dövlətlər Mudros müqaviləsi bağlamışdılar və məğlub tərəf kimi Türkiyə bir çox sərt tələblər altına salınmışdı. Türk qoşunları Qafqazı tərk etməli, müharibədən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli və bir sıra ağır əzici tələblərə əməl etməli idi. Nuri paşa Azərbaycandan qoşunları çıxardığı kimi, K.Qarabəkir paşa da 1918-ci il noyabrın 1-də qərargahı ilə Naxçıvandan qatarla Qarsa yola düşdü. Mudros şərtlərini eşidən paşa çox pərişan olmuş və demişdi ki, «Qırx illik əsarətdən altı ay öncə qurtulan və erməni məzalimindən ağır yaralar alan... türk-müsəlman əhalisinin yaşadığı bu bölgələr, biz 1914-cü ilin hüdüdüna çəkilincə yenidən erməni-gürcü zülmünə məruz qalacaqdır. Buna çarələr düşünüb, tədbirlər görməliyik»³.

Bu dövrdə türk qoşunlarının tərk etdiyi digər bölgələr kimi Naxçıvan ərazisini əhatə edən bölgədə erməni işğalından qorunmaq məqsədilə bir məhəlli hökumət yaradılması zəruri olmuşdu. 3 noyabr 1918-ci ildə Naxçıvanda, İrəvan ətrafından, Şərur Eçmiəzdin və Sürməlidən (İqdır) gələn nümayəndələr Qəmərliyə keçirilən təsis yığıncağında mərkəzi İqdır olan Araz–Türk hökuməti təşkil etdilər⁴.

Naxçıvan rəsmən hökumət mərkəzi olmasa da, idarəçilik müdafiə işlərinin əksəriyyəti məhz bura yerləşmişdi⁵.

1919-cu ilin əvvəllərində daşnak hökumətinin təhriki ilə ingilislər Naxçıvana daxil oldular. Burada ingilis general-qubernatorluğu elan edildi. Araz–Türk respublikası rəhbərliyi ingilislər tərəfindən sıxışdırıldı, get-gedə işlərdən kənar edildi. Naxçıvanı faktiki olaraq Cəfərqulu xan idarə edirdi, Kəlbəli xan bölgə silahlı qüvvələrinin komandanı oldu. Bölgənin müdafiəsində türklərin burada qoyub getdiyi 300 əsgər və 5 zabit yaxından iştirak edirdilər.

Naxçıvanda keçmiş xan nəslinə məxsus şəxslər xarici siyasətdə İrana meyil edir, ADR-lə əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə

xüsusi səy göstərmirdilər. Cəfərqulu xan İrana–Təbrizə, vəliəhd şahzadənin yanına nümayəndələr göndərərək İran himayəsi istəmişdi... AXC hökumətinin göndərdiyi nümayəndələr burada Cəfərqulu xan, Kalbalı xan və Araz–Türk hökuməti rəhbərliyi arasındakı ixtilafı aradan götürməyə və beləliklə, ingilislərin ermənipərəst siyasətini xeyli əngəlləməyə nail oldular. Burada Naxçıvanın ADR-ə birləşməsi barədə akt tərtib edildi.

1918-ci il noyabrın 30-da hərbi nazir Abdulla paşa ilə görüşəndə K.Qarabəkir paşa boşaldılacaq şərq bölgəsində (Üçsancaq, Ahılkələk, Ahıska və Naxçıvan) müttəfiq dövlətlərin nümayəndə heyəti olmasa, ermənilərin və gürcülərin türklərə qarşı qırğına başlayacaqları fikrini bildirərək narahat olmuşdu. K.Qarabəkir paşa 23 dekabr 1918-ci ildə Rodosda yerləşən 14 kolordu komandanlığına təyin olunanda təkidlə Şərq cəbhəsinə göndərilməsini xahiş etdi, nəhayət, bu xahiş nəzərə alındı və o, 13 mart 1919-cu ildə Ərzurumdakı 15-ci kolordu komandanlığına təyin edildi. K.Qarabəkir paşa xidmət yerinə yola düşməzdən əvvəl 1919-cu il aprelin 11-də Mustafa Kamal paşa ilə görüşündə demişdi: «Paşam, mən sabah Ərzuruma hərəkət edirəm, İstanbulda nə vəziyyətdə qalırsınız-qalın, bir şey etmək imkansızdır... Anadoluya, ordu başına gəliniz... Millətin qurtuluş açarı şərqdədir... Şərqdə milli hökumət əsaslarını qurduqdan sonra siz qərbə təvəccöh edərsiniz...».

19 may 1919-cu ildə M.Kamal paşa Samsuna çıxdı. 3 iyun 1919-cu ildə Ərzuruma gəldi. Ordudan istefasını teleqrafla İstanbula bildirib türk xalqının milli-azadlıq mübarizəsinə başçılıq etməyə başladı. 23 iyuldan 7 avqusta qədər türk xalqının taleyində mühüm rol oynayan böyük Ərzurum Konqresi keçirildi.

Naxçıvan nümayəndələri həmin konqresə gedib çata bilməsələr də, Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrinin vəkili Hacı Cabbarın konqresdə iştirak etməklə əlaqədar Qarsdan göndərdiyi iki teleqram alındı və konqresin sonunda Naxçıvan

bölgəsinin erməni istilasından qorunması və bölgəyə yardım edilməsi ayrıca müzakirə olundu⁶.

K.Qarabəkir paşa Naxçıvan bölgəsini daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Hələ konqresdən əvvəl, 17–18 iyul 1919-cu il gecəsi, əvvəlcədən verdiyi əmrə uyğun olaraq, Naxçıvan bölgəsinə hücum keçən ermənilərin qarşısını almaq üçün Bəyazıt qarnizonundan yüzbaşı Xəlil bəyin başçılığı ilə dörd zabit, 7 əsgərdən ibarət bir qrupu Naxçıvandakı müdafiə qüvvələrini təşkil etmək üçün yola saldı. Lakin bu iş elə təşkil edildi ki, zahirdə görünsün ki, «guya Xəlil bəy və yoldaşları fərariyyət edərək ordudan özləri qaçmışlar. Bu yolla Naxçıvan türklərinə silah, cəbhə ləvazimatı, təcrübəli zabitlər göndərildi ki, onların da bölgənin müdafiəsində əhəmiyyətli rolu oldu. K.Qarabəkir paşa 1919-cu ildə Ərzurum Konqresinin sonunda şərqə Anadoludakı diviziya komandirinə belə bir təlimat vermişdi: «Hər tərəfdən məhzur bir haldayıq, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi var. Onun qapanmamasını istəyirəm»⁷. Bu zaman ingilislər Naxçıvan bölgəsinin daşnak Ermənistanına verilməsi üçün çox canfəşanlıq edirdilər. 1919-cu ilin fevralında kapitan Lautonun missiyası Naxçıvana gəldi⁸. 1919-cu il mayın 1-də Britaniya komandanlığı adından general Devi Şərur–Ordubad daxil olmaqla bütün Naxçıvan bölgəsinin Ermənistanına verildiyini Milli Şuraya bildirdi. Bu xəbər xalqın qəti etirazına səbəb oldu. Buna baxmayaraq, 1919-cu il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın baş naziri Q.Xatisov Naxçıvana gəldilər. Milli Şuranın və xalqın qəti etirazına baxmayaraq, ingilislər daşnak Varşamyanı general qubernator təyin etdilər. ADR-ın buradakı zabitlərini Naxçıvanı tərk etməyə məcbur etdilər. Milli Şura sədri ADR hökumətinə bildirdi ki, biz ermənilərə tabe olmuruq, tezliklə Azərbaycan qoşunları tərəfindən Zəngəzurun tutulmasını və Azərbaycanla birləşməyi gözləyirik. 3 may 1919-cu ildə ADR-in Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistan hökumətinə bəyanat

verdi. ADR hökuməti bütün vasitələrlə Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən ilhaqına mane olsa da, təhlükə lap yaxında idi. 1919-cu il iyunun 21-də Erməni qoşunları Naxçıvan bölgəsini işğal etdilər. Vedibasar, Şərur, Şahtaxtı, Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur hücumlara məruz qaldı. İngilislər ermənilərin vəhşi zorakılıqlarına göz yumurdular.

AXC hökumətindən gözlənilən yardımları ala bilməyən Naxçıvan əhalisi, Milli Şura ermənilər əleyhinə ümumxalq mübarizəsinə qalxdı: Kəlbəli xanın rəhbərliyi ilə xalq qoşunu ermənilərə sarsıdıcı zərbə vururdu, avqustun 30-da Naxçıvan şəhəri ermənilərdən təmizləndi. Bu azadlıq savaşında Naxçıvandakı azsaylı türk əsgərləri və zabitləri qəhrəmancasına vuruşdular.

Ermənilər Naxçıvandan qovulandan sonra AXC hökuməti Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi⁹. Səməd bəy dərhal idarəetmə strukturları yaratmağa başladı. Xəlil bəyi bölgə qoşunlarına komandan təyin etdi. Kəlbəli xan həm komandan müavini, həm də Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri oldu.

1919-cu ilin iyul-avqustunda Naxçıvandakı Amerika polkovniki Rey Cəfərqulu xanla və Xəlil bəylə gizli danışıqlar apararaq burada Amerika general qubernatorluğu yaratmağı irəli sürdü. Avqustun sonunda Amerika polkovniki Paskel Paris Sülh Konfransı və Antanta Müttəfiqlər şurası adından Azərbaycan hökumətinə bildirdi ki, Şərur, Naxçıvan və Dərələyəzdə ABŞ general-qubernatorluğu yaradılır.

Oktyabrın 23-də polkovnik Edmond Deli qubernator kimi işə başlamalı idi. ADR rəhbərləri ABŞ nümayəndələri ilə fəal danışıqlara girdilər. Polkovnik Paskelin nümayəndəsi general Robinson Naxçıvana gəldi, ardınca general Mozetey, onlar gedəndən sonra polkovnik Rey gəldi. Rey özünün general qubernator təyin edildiyi haqqında xalqa məlumat vermək üçün camaatı yığmağı təkid etdi. 23 oktyabrda toplanan Milli Şura qərar

verdi ki, xalq azərbaycanlı general qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir. Belə olduqda Rey, polkovnik Delini Naxçıvan hökuməti yanında müşavir kimi təyin etməli oldu.

1919-cu ilin noyabrında ermənilər yenidən Naxçıvan torpaqlarına hücumlara başladılar. Ordubadın bir neçə kəndini ələ keçirən ermənilər əhaliyə divan tutdular. Xəlil bəyin göndərdiyi taborlar ermənilərə güclü zərbə vurub geri oturtdu. Ermənilərlə döyüşdə Kəlbəli xan fədakarlıq göstərirdi, lakin onun həm Naxçıvanın general qubernatoru C.Cəmillinski, həm də Xəlil bəylə ixtilafı hələ qalmaqda idi. AXC nümayəndələri bu gərginliyin götürülməsi üçün səy edirdilər. Sonra Kəlbəli xan Türkiyənin yüksək hərbi ordeninə layiq görüldü. AXC hökuməti də Naxçıvanın müdafiəsindəki xidmətlərinə görə ona general mayor rütbəsi verdi.

Naxçıvanın etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə Xəlil bəy Bəyazıt türk diviziyasının komandiri Cavid bəyə müraciət etdi. K.Qarabəkir paşanın tapşırığı ilə Naxçıvanın müdafiəsi üçün tədbirlər hazırlandı. 1920-ci ilin martında K.Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvanda türk qüvvələrini gücləndirmək üçün Əli Teymur bəyin başçılığı altında 50 nəfərdən ibarət türk bölüyü göndərildi.

Bu tədbirlərin fəvqəladə əhəmiyyəti var idi, çünki Naxçıvanın AXC ilə əlaqələri çox zəifləmişdi. AXC hökumətinin daxili və xarici siyasi vəziyyəti olduqca pisləşmişdi. Belə şəraitdə martın 21-də daşnak qoşunları Naxçıvan üzərinə irimiqyaslı hücumla keçdilər. Türk zabiti Zob bəyin, Kəlbəli xanın, Xəlil bəyin, Nuru bəyin, Nəci bəyin, Ədib bəyin başçılığı ilə döyüşən taborlar ermənilərə zərbə vuraraq geri oturdular.

23 aprel 1920-ci ildə Ankarada Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə Böyük Millət Məclisi keçirildi. K.Qarabəkir paşa şərq cəbhəsinə komandan təyin olundu və dərhal ermənilərə qarşı döyüşə hazırlaşmağa başladı. 1920-ci il mayın 6-da Naxçıvanda türk əsgərlərinin işlərini yoxlamaq, həmçinin lazımı

köməklik göstərmək üçün general Veysəl Ünüvar, Kamil və Cəlal bəydən ibarət bir heyət Naxçıvana göndərildi. II Qafqaz tıməninin qərargah rəisi Bakı ilə əlaqə yaradıb oradakı vəziyyəti öyrənmək məqsədi ilə bu heyətə daxil edilmişdi. Şərurun Şaxtaxtı kəndində heyəti İbrahim Şaxtaxtinski (Behbud Şaxtaxtinskiinin qardaşı) qarşıladı, qonaq etdi. Heyət mayın 10-da qatarla Naxçıvana gəldi.

Bu vaxtlar Azərbaycanın valisi Naxçıvanda otursa da, Naxçıvan bölgəsi fələn Naxçıvanın Milli Şurası (Cəfərqulu xanın başçılığı ilə) və özünümüdafiə komitəsi (Kəlbəli xanın başçılığı ilə) tərəfindən idarə olunurdu. Buradakı türk əsgərləri və zabitləri də Naxçıvanın xanı və digər qeyrətli oğulları ilə bərabər bu diyarın ermənilərdən müdafiəsində yaxından iştirak edirdilər...

Veysəl bəy bir hərbi müfəttiş kimi Ordubaddan Dəvəliyə qədər yerləşdirilmiş taborları yoxlayırdı. Veysəl bəy yazır: «Xalq rus və erməni təzyiqindən qurtarmış olmasının nəşəsi içində bizi məhəbbətlə salamlayırdı». Şərurun Yengicə kəndində Məşədi Hüseyinin evində qonaq qaldığını yazan Veysəl bəy, onu Şərur türklərinin qəhrəmanı kimi, ermənilərlə aparılan mübarizədə malından və canından keçən bir insan kimi təsvir edir.

Mayın 16-da Veysəl bəy təftiş işlərini bitirib Şaxtaxtı–Maku yolu ilə Bəyazitə qayıtdı. 1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyası Azərbaycanı işğal edəndən sonra Zəngəzurda və Naxçıvan bölgəsində ermənilər daha da fəallaşdılar. Mudros müqaviləsinə görə Türkiyənin şərq bölməsində türk qoşunlarının tərk etmiş olduğu Qarsı, Sarıqamışı, İqdırı işğal etmiş ermənilər Naxçıvana da hücumlar edir, əhaliyə divan tuturdular. Zəngəzurda yolları tutub Naxçıvanın Azərbaycanla əlaqəsini kəsmişdilər. Buna görə K.Qarabəkir paşanın əmri ilə Bəyazitdən minbaşı Əli Dəmir bəyin başçılığı ilə iki tabur Naxçıvana göndərildi.

Bu vaxtlar Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. İndiyədək Naxçıvanda türk əsgərlərinin başında duran, bu bölgənin müdafiəsi üçün xeyli işlər görmüş olan Xəlil bəy Naxçıvanda bəzi dairələrin güdməyə başladığı ermənilərlə anlaşmaq, danışıq yolu ilə sülhə nail olmaq siyasətinə görə istefa vermişdi. Buna görə 5 iyul 1920-ci ildə Veysəl bəy Naxçıvanda qüvvələrə rəhbərlik etmək üçün yenidən Naxçıvana göndərildi.

Veysəl bəy xatirələrində yazır ki, Naxçıvanlılar Türkləri ruslarla müttəfiq olmaqda ittiham edirdilər. Naxçıvanın çox qeyrətli və qəhrəman bir türk kəndi olan Nehrəmdə bir toplantı yapıldı. Azərbaycanın uğradığı fəlakət anlaşıldı, bolşeviklər lənətləndi. Mitingdə deyilirdi: «Türkiyə özünü qurtarmaq üçün bizi qurban edir. Əgər bolşeviklərin xatiri üçün təərrüzdən vaz keçməsələr, bu gün iki düşmən arasında qalmayacaqdıq». Naxçıvanda eyni zamanda bolşevik təbliğatı aparan qüvvələr də fəallaşmışdı.

Şərq cəbhəsində uğurlu əməliyyatlar keçirən K.Qarabəkir paşa sentyabrın 29-da Sarıqamışı, oktyabrın 1-də Kağızmanı, oktyabrın 30-da Qarsı ermənilərdən azad etdi. Ultimatumla noyabrın 7-də Gümrünü götürdü, noyabrın 12-də İqdırı azad etdi. Nəhayət, noyabrın 25-də ermənilər təslim olmaq notasını qəbul edərək (bu nota 10–15 gün əvvəl erməni hökumətinə verilmişdi) danışıq stolu arxasına gəldilər və 3 dekabr 1920-ci ildə Gümrü müqaviləsi bağlandı. Bu, yeni Türkiyənin ilk siyasi zəfəri idi. Təkcə Qarsın fəthində ermənilərin iki generalı, 6 polkovniki, 16 yüzbaşısı, 1500 əsgəri əsir götürülmüşdü. 1110 erməni əsgər-zabiti məhv edilmişdi. Əsirlər arasında Ermənistanın hərbi naziri Araratov, Baş qərargah rəisi Vəkilov, Qarsın komendantı Primov (rus) və bir mülki nazir də var idi.

Qısa müddətdə K.Qarabəkir paşanın qoşunları gürcülər tərəfindən işğal edilmiş bölgələri də geri aldı. 1921-ci il fevralın 23-də danışıq yolu ilə gürcülərin boşaltdıqları Ərdəhana

türk bayrağı sancıldı. Türk qoşunları martın 9-da Ahıskanı, 11-də Batumu, 14-də Ahılkələki azad etdilər. Türk qoşunlarının bu zəfərli irəliləyişləri Moskvada həftələrlə gecikdirilən, Rusiya Xarici İşlər naziri Çiçerin və onun erməni müavini Qaraxan tərəfindən «ermənilərə Türkiyə torpaqlarından pay verilməsi» ilə əlaqədar çəkçevir müzakirələrini sürətləndirdi. 1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan dostluq müqaviləsi Rusiya–Türkiyə arasında bir çox prinsipial məsələlərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin də, taleyini birdəfəlik həll etdi. Müqavilənin üçüncü maddəsinə uyğun olaraq Naxçıvan qoruyuculuq haqqını heç bir zaman üçüncü bir dövlətə buraxmamaq şərti ilə, bir muxtar bölgə kimi Azərbaycanın tərkibinə verildi ¹⁰.

Moskva müqaviləsindən iki həftə sonra, 1921-ci il aprelin əvvəllərində Azərbaycan Sovet hökuməti Naxçıvanın taleyi ilə əlaqədar göstərdiyi milli xidmətlərə görə kiçik bir xatirə olaraq Şərq cəbhəsi komandanı K.Qarabəkir paşaya və TBMM başqanı Mustafa Kamal paşaya 800 əyar gümüşdən, 24 nəfərlik 279 vahiddən ibarət iki yemək servizi dəsti hədiyyə göndərdi¹¹.

1921-ci il oktyabrın 13-də Türkiyə ilə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasında Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə bağlanan Qars müqaviləsi Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqədar Moskva müqaviləsinin şərtlərini bir daha təsdiqlədi.

Bununla Naxçıvanın taleyi həmişəlik müəyyən edildi. Bu çox mühüm tarixi əhəmiyyətli müqavilə Naxçıvan bölgəsinin qorunması üçün etibarlı siyasi təminat oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Fəxrəddin Kırzıoğlu, K.Qarabəkir, Ankara, 1991, səh. 17–18.
2. K.Qarabəkir qələmindən. Doğunun qurtuluşu. Ərzurum, 1990, səh. 409. Kırzıoğlu. K.Qarabəkir, səh. 20.
3. F.Kırzıoğlu, K.Qarabəkir, səh. 20.

4. E.Mədətli. Araz-Türk hökuməti. «İki sahil» qəzeti, 1992-ci il, 2, 9 iyul və 31 oktyabr sayları.
5. Əhməd Ender Keydəmir. Cənubi-qərbi Qafqaz hökuməti, Ankara 1989-cu il, səh. 63–66.
6. Bəkir Sıtkı Baykal. Ərzurum konqresinin 50-ci ildönümü münasibətilə bölgələr. Ankara, 1969.
7. Veysəl Ünüvar. İstiqlal hərbində bolşeviklərlə 8 ay. İstanbul, 1948, səh. 4.
8. Ətraflı bax: Q.Mədətov, Naxçıvanda Sovet hökumətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı, 1968 (rus dilində).
9. Ətraflı bax: Aydın Hacıyev. Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixlərindən. Bakı, 1994.
10. Komuran Kurun. Türk–Sovet iştirakları (1920–1953). Ankara, 1991, səh. 68. İsmayıl Soysal. Türkiyənin siyasi anlaşmaları. 1-ci cild, səh. 32.
11. K.Qarabəkir paşa. İstiqlal hərbiimiz. 1-ci cild, İstanbul, 1960, səh. 991.

Azərbaycan tarixində

Naxçıvan (Tarixi oçerklər)

Bakı – 1996

ATATÜRK'ÜN BAŞKANLIĞINDA ERZURUM KONGRESİ VE NAHÇIVAN SORUNU

Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan bölgesi jeo-politikal bakımından stratejik bir il olduğundan hem büyük emperyalist devletlerin hem de «Büyük Ermenistan» düşüncesi ile yaşayan Ermeniler'in ilgisini çekiyordu. 1918 yılının 3 Kasım'ından 30 Kasım'a dek Araz Türk Hükümeti'nin, 30 Kasım 1918 yılından 17-18 Ocak 1919 yılına dek Kars Millî Şura Hükümeti'nin, sonralar ise 1919 yılı Nisan ayının 12'sine dek Güney Batı Kafkasya Hükümeti'nin içinde kendi tamlığını ve istiklâlini koruyan Nahçıvan bölgesi İngilizlerce Güney Batı Kafkasya Hükümeti yıkıldıktan sonra Ermeni saldırısı ile karşı-karşıya geldi¹. Türk ordusunun yardımı ile Bakü'yü Bolşevik ve Ermeni saldırısından kurtaran, burada kurulan Azerbaycan Demokrasi Cumhuriyeti Hükümeti Nahçıvan'ın savunmasında en çok Türkiye'ye güveniyordu. Nahçıvan'ın korkmaz nüfusu böyle bir ortamda Türkiye'nin kardeşlik yardımını destekliyor. Azerbaycan Cumhuriyeti politikası uyarınca politikasını sürdürüyor, Ermeni eşkiyalarına karşı mücadelede bulunuyordu. Erzurum Kongresi sıralarında burada Millî Şura (Komite) adı altında yöresel idarî hükümet faaliyet gösteriyor, bu hükümet 500 bin kişiden fazla göçmenden oluşan bu önemli bölgeyi yönetiyordu.

Nahçıvan'ın başkanlarından bir takımı ve halk iyice anlıyordu ki, Nahçıvan'ın geleceği, kaderi Büyük Türkiye ile, özellikle Doğu Anadolu'da vuku bulan olaylarla sıkı sıkıya bağlıdır.

Erzurum Kongresi sıralarında Türkiye'nin öteki bölgelerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'da da gergin olaylar vuku buldu. İngilizler'in yardımından faydalanan Ermeniler Kars, Sarıkamış, Kağızman'ın zaptından sonra Nahçıvan'daki Türk-Müslüman topraklarını işgalının izlenim süresince Nahçıvan'a dek tüm Türk-Müslüman topraklarını zaptetmek üzere feci eylemlere başlamışlardı. Ermeni çete başkanı General Dron'un eşkiya

grubu Nahçıvan'ı zapt etmek amacıyla hızla ileri yürüyordu. Yolda bulunan keskin engellere rağmen general Shalkovnikov'un general Dron'un Sasun birliklerinden oluşan 6000 kişilik Ermeni kuvvetleri bu engelleri önleyerek Nahçıvan'a yaklaşıyordu.

28 Mayıs 1919 yılında Paris'te Doğu illerinin Ermenistan'a bağlandığının ilân edilmesi Ermeniler'in eylemleri için bir olanak oldu.

19 Mayıs 1919 yılında M.Kemal Paşa'nın Samsun'a, Haziran'ın başlarında Erzurum'a gelişi, millî hürriyet mücadelesine önderlik yapmaya başlaması, Nahçıvan'a manevi destek oldu, morali yüceltti, halkın hür mücadelesine yardımcı oldu.

Bu sıralarda M.Kemal Paşa ve Erzurum'da 15 Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Nahçıvan bölgesinin kaderi ile sık ilgileniyordular. Henüz Erzurum Kongresi'nden önce 17-18 Temmuz 1919 yılında Nahçıvan bölge nüfusunu Ermeni saldırısından korumak, burada bulunan küçücük askeri kuvvetleri fazla güçlendirmek amacıyla Beyazıt Garnizonu'ndan Yüzbaşı Halil Bey'in başkanlığı ile 4 subay, 7 erden oluşan bir grup Nahçıvan'daki savunma kuvvetlerini yaratmak üzere uğurlandı. Fakat bu öyle yapıldı ki, gerçekte böyle görünsün güya Halil Bey ve arkadaşları askeri kaçakçılık yapmış, kendileri ordudan kovulmuşlar. Bu usulle Nahçıvan Türkleri'ne silâh, mühimmat, cephe araçları, yetenekli subaylar gönderildi ki, onların bölgenin savunmasında büyük önemleri oldu. K.Karabekir Paşa 1919 yılında Erzurum Kongresi'nin sonunda Doğu Anadolu'daki Tümen Komutanı'na böyle bir talimat vermişti: «Her taraftan mahzur bir haldeyiz, yalnız Azerbaycan'a açık Nahçıvan penceresi var. Onun kapanmamasını istiyorum»². Bu kez İngilizler Nahçıvan bölgesinin daşnak Ermenistan'a verilmesi için çok gayret harcıyordu. 1919 yılının Şubat'ında Yüzbaşı Lautonn'un misyonu Nahçıvan'a geldi.

1919 yılı Mayıs ayının 14'ünde Britaniya Kumandanlığı adına General Devi Şerur – Ordubat olmakla tüm Nahçıvan

bölgesinin Ermenistan'a verildiğini bildirdi. Halk protesto yaptı. 1919 yılı Mayıs'ın 14'ünde General Devi ve Ermenistan'ın Başbakanı Hatisov Nahçıvan'a geldiler. Millî Şuran'ın ve halkın keskin itirazına rağmen İngilizler Daşnak Varşamyan'ı general губернатор olarak atandığını duyurdular. ADR'ın buradaki subaylarını Nahçıvan'ı terk etmeğe zorladılar. Lakin Millî Şura Başkanı ADR Hükümeti'ne arz etti ki, biz Ermeniler'e tâbi değiliz... Acele olarak Azerabaijan'la birleşmeyi düşünüyoruz. Buna rağmen 1919 yılı Haziran'ın 21'inde Ermeni kuvvetleri Nahçıvan'a girdiler. Vedibasar, Şerur, Şahtahtı, Nahçıvan, Ordubat, Zengezur saldırılara uğradılar. Tabii ki, İngilizler bu vahşetlere göz yumdular. İngilizler buradaki geçici valiliklerini lağv ederek bölgeyi terk ettiler ve tüm yetkileri Ermeniler'e verdiler.

Nahçıvan bölgesi Amerika Birleşik Devletleri'nin ilgisini çok çekiyordu. Bu yüzden de Amerika Temsilcisi Haskelce Azerbaycan Demokrasi Cumhuriyeti Başkanlığı'na ve Ermenistan Başkanlığı'na Nahçıvan'ın yönetilmesi ile ilgili gönderilen, 1919 yılının 22 Haziran'ında «Azerbaycan» gazetesinde yayınlanan mektup aşırı ilginçtir. ABD'nin talebi üzerine Nahçıvan, Şerur bölgeleri tarafsız ilân edilecek, bu bölgeyi Amerika general губернатору yöresel işçileri ABD valisi belirleyerek atanacaktır. Azerbaycan ve Ermenistan bu bölgeden işçilerini geri çekecek...³

Böylece halk yüz karartıcı önerileri kabul edemezdi. Bir taraftan yerlerde bazı Ermeniler'e karşı çıkılır, öteki taraftan ise Türkiye'nin askeri ve politik usullerle Nahçıvan'a yardım göstermesine gayret harcıyor, bunun için çabalar gösteriyorlardı. Bu vesile ile ilgili Nahçıvan nüfusunun vekili olarak Hacı Cebbar (Kömek) bey bir grup ile Erzurum'a uğurlandı. Amaç Erzurum Kongresi'ne katılmak ve orada Nahçıvan'ın istiklâlî ve tamlığı sorununun çözülmesi idi. Hacı Cebbar Beyazıt'e gelmiş ve buradan Erzurum'a – Erzurum Müdafaa-i Hükuk-u Milliye'ye 1 Haziran 1919 yılında şu telgrafi göndermişti⁴:

«*Bilumum Nahçıvan, Şerir (Şerur), Ordubat, Vedibasar havali-yi ahali İslamiyesi tarafından intihap olunmuş bir heyet (Murahassa) sıfatıyla Erzurum'da in'ikaadi takarrur eden kongrede iştirak edebilüp bilmeyeceyimizin iş'akı, mütemennadır*».

Nahçıvanlı Cebbar (Kömek) Bey

Birinci telgrafına yanıt alamayan Hacı Cebbar birkaç gün sonra 13 Haziran'da şu telgrafi gönderdi:

«*Azim bir mühit-i İslamiyyenin mesail-i hayatiyyeleri hususunda lede – I– istişane, oraya gelmek, ahassi amalimdir. Lakin, Beyazıt livasından (henüz) Kongreye Aza intihab edilmediği için, tek başına olarak gelemeyeceğim tabi'idir.*

İngiliz askerinin Nahçıvan'dan çekilmesi, ahali islamiyle hakkında reva görülen mezailimin tahkiki ile, vaziyetin tebeddülünü badı olmuştur. Ermeni kuvveti, ke-en-lem-yekün, (sanki yokmuş) hükmündedir. Son talimat ve tavsiyelerinizin, intizarındayım».

Nahçıvan Vekili (Murahhası)

Hacı Cebbar (Kömek)

Maalesef ki, «nizamnameye» uyamayacağından bu telgrafa olumlu yanıt verilmemiştir.

Kongre Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 23 Temmuz 1919'da başladı ve 7 Ağustos'a kadar sürdü. Kongre'nin kabul ettiği kararlar hep bir taraftan saldırıya uğrayan Osmanlı devleti topraklarında bir Türkiye kurulmasının temelini koydu. «Kayıtsız şartsız istiklâl ve milli hâkimiyet» düşüncesine dayanılarak Kongre'nin sonunda bütün bölge nüfusu ile beraber Nahçıvan'a ne gibi yardım edileceği sorunu çözüldü.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nden beklenen yardımları alamayan Nahçıvan nüfusu Millî Şura ve kendi Savunma Komitesi etrafında birleşerek Ermeniler'e karşı genel halk mücadelesine

sine başladı. Kalbalı Han'ın başkanlığı ile üç günlük çatışmada Ermeniler'e önemli darbe indirildi ve nihayet, 30 Ağustos'ta Nahçıvan şehri Ermenilerden temizlendi. Bu beraber olmayan hür savaşlarında Nahçıvan'ın az sayılı türk askerleri ve subayları da kahramancasına dövüştüler.

Ermeniler Nahçıvan'dan çekildikten sonra ADR Hükümeti'nce Samet Bey Cemilinski Nahçıvan bölgesinin general gubernatörü olarak atandı⁵. Samet bey hemen yönetmenlik kuruluşları yaptı. Halil bey'i bölge kuvvet yerine kumandan tayin etti, Kalbalı han hem kumandan yardımcısı, hem de Nahçıvan şehir kuvvetleri birliklerinin komutanı olarak atandı.

1919 yılı Temmuz-Ağustos'ta Erzurum Kongresi'nin kendi çalışmalarını sürdürdüğü zaman Nahçıvan'daki Amerikan Albay Rey Cafergulu han'la ve Halil bey'le konuşmalar yaparak burada Amerika general gubernatörlüğü kurmayı düşünüyordu. Amerikan Albayı Haskel Paris Barış Kongresi ve Antanta Devletleri Şurası adına Şerur, Nahçıvan ve Dereleyez'de ABD general gubernatörlüğü yaratıldığını Azerbaycan Hükümeti'ne arz etti. ADR başkanlığı ABD temsilcileriyle konuşmalara başladılar. Albay Haskel'in temsilcisi General Robinson Nahçıvan'a geldi, sonra General Moze-tey, o gittikten sonra Albay Rey geldi ve kendisini general gubernatör ilân etmek için halkı toplamaya ısrar etti. 23 Ekim'de toplanan Millî Şura karar aldı ki, halk Azerbaycan'ın general gubernatörü dışında bir kimseyi tanımak istemiyor. Böyle bir ortam Rey Albay Delli'ni Nahçıvan Hükümeti yanında müşteşar olarak atandı.

1919 yılının Kasım'ında Ermeniler yeniden Nahçıvan'a saldırdılar. Ordubatin birkaç köyü zapt edildi, Ermeniler nüfusu vahşetler yaptılar. Halil Bey'in gönderdiği birlikler Ermeniler'e güçlü darbe vurarak geri çekilmeye zorladılar. Ermeniler'le çatışmada Kalbalı han aşırı kahramanlıklar yapıyordu. O'nun kahramanlıkları değerlendirildi ve Türkiye'nin yüce askeri madalyasına lâyık bilindi. Nahçıvan'ın savunmasındaki hizmetlerine göre Azerbaycan Hükümeti ona general binbaşı payesi verdi.

Nahçıvan'ın emniyetli savunmasını sağlamak amacıyla Halil bey Beyazıt Türk tümeninin komutanı Cavit Bey'e başvurdu. K.Karabekir'in emri üzerine Nahçıvan'ın savunması için önlemler alındı. 1920 yılının Martı'nda K.Karabekir bey'in kararı ile Nahçıvan'daki Türk kuvvetlerini güçlendirmek üzere Ali Teymur bey'in başkanlığı altında 50 kişiden oluşan Türk birliği gönderildi. Bunların fazla önemi var idi. Çünkü Nahçıvan'ın ADR ile ilişkileri zayıflamıştı. ADR Hükümeti'nin iç ve dış politik durumu fenalaşmıştı. Böyle bir ortamda Mart'ın 21'inde daşnak kuvvetleri Nahçıvan üzerine büyük saldırılar yaptılar. Kalbalı han'ın, Halil bey'in, Nuri bey'in ve b. başkanlığında dövüşen yöresel ve Türk birlikleri Ermeniler'e darbeler vurarak geri çekilmeye zorladılar. 1920 yılının Mayıs'ının 6'sında Nahçıvan'daki türk erlerinin işlerini denetlemek, ona gerekli yardımlar göstermek için Doğu cephesinin kumandanı Kâzım Karabekir'in emri ile General Veysel Ünivar, Kamil ve Celal bey'den oluşan bir grup Nahçıvan'a gönderildi.

Sonradan yapılan askeri ve politik yardımlar Nahçıvan bölgesinin Ermeni zaptından kurtarılmasına, Nahçıvan'ın Türkiye cumhuriyeti ile bu gün bulunan on bir kilometrelik sınırının muhafaza olunmasında önemli rol oynadı.

1920 yılının Nisan'ında Azerbaycan, 28 Temmuz'da Nahçıvan Bolşevik Rusya'nın yönetimine geçtikten sonra İngilizler'in politikasını sürdüren bolşevik'lerin Nahçıvan'ı Ermenistan'a vermek plânı gerçekleşmişti. Zaferli Türk ordusunun Doğu cephesindeki başarılı eylemleri, Mustafa Kemal Paşa'nın önderlik ettiği TBMM Hükümeti'nin faal, önce gören politikası diplomatik çabaları tüm Türk halkının, Türkiye'nin kaderini çözdüğü gibi Nahçıvan bölgesinin politik kaderini belli etti. 1921 yılında yapılan Kars, Moskova anlaşmaları uyarınca Nahçıvan bölgesi Türkiye'nin garantörlüğü altında Azerbaycan'a bağlı özerk cumhuriyet oldu.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Ender Gökdemir. Kuzey–Batı Kafkasya Hükümeti, Ankara 1989, s. 63–66.
2. Veysel Ünivar. İstiklâl harbinde bolşeviklerle 8 ay, İstanbul 1948, s. 4.
3. G.Madatov. Nahçıvan'da Sovyet Hükümetinin Zaferi ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin Kurulması, Bakü 1968 (Rus dilinde).
4. M.Fahrettin Kırzıoğlu. Bütünlükle Erzurum Kongresi, Ankara 1993, s. 31–37.
5. Bkz. Aydın Hacıyev. Kars ve Aras Türk Cumhuriyetlerinin Tarihlerinden, Bakü, 1994.

*Üçüncü Uluslararası
Atatürk Sempozyumu
3–6 Ekim, 1995 – Gazi Mağusa
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
CİLT II
Ankara, 1998*

HEYƏT AİLƏSİ VƏ NAXÇIVAN*

Azərbaycan sevgisi, millət, vətən, məmləkət təəssübkeşliyi doktor Cavad Heyətə mərhum atası Mirzə Əli Heyətdən qalan ən qiymətli miras olmuşdur. Bu mirası ata malı kimi qəbul edən Cavad Heyət bütün həyatını vətənə xidmətə həsr edərək, vaxtilə atasının yerinə yetirdiyi mötəbər missiyanı heç vaxt unutmamış, elmi və əməli fəaliyyətində Şimali Azərbaycana xüsusi diqqət vermiş, Arazın hər iki tərəfində yaşayan xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, dilini, şifahi xalq yaradıcılığını fədakarlıqla araşdırmış, həm İranda, həm də Azərbaycanda dəyərli kitablar yazaraq çap etdirmişdir.

Mirzə Əli Heyət Mirzə Tağı xan oğlu, şəmsi tarixi ilə 1268-ci ildə, miladi tarixlə 1889-cu ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. İlk və orta təhsilini Təbrizdə tamamladıqdan sonra Nəcəfə getmiş, orada ayətullah Kazım Xorasani və şəriət İsfahaninin yanında fiqh, üsul dərslərini, digər ustadlardan hikmət, kəlam, riyaziyyat, təbiət, fəlsəfə və s. dərsləri oxumuş və müctəhid-alim olmuşdur. M.Ə.Heyət Təbrizə qayıtdıqdan sonra orada darülmüəllimində dərs demişdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı M.Ə.Heyət osmanlılarla bərabər, «İttehad-i-islam» cəmiyyətinin təşkilində yaxından iştirak etmiş, İran tərəfindən bu cəmiyyətin rəisi seçilmiş, geniş ictimai-siyasi fəaliyyət göstərmişdir. Bu fəaliyyət, qısa müddətdə qazandığı nüfuz və etibar onun az sonra Naxçıvana səfər etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Məlum olduğu kimi, 1918–1920-ci illər Azərbaycan Demokratik Respublikası (ADR) zamanı Naxçıvanda siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. 1918-ci ilin yazından bu mühüm bölgədə başlanan erməni təcavüzü qısa fasilələrlə 1920-ci ilin aprelinədək davam etmişdir. ADR-in yenicə yarandığı zəif vaxtlarında, türk qoşunları bölgədən çəkiləndən sonra 3 noyabr 1918-ci ildə burada Araz Türk hökuməti adı ilə müstəqil hökumət qurulmuşdu, sonra bu hökumət Qars İslam Şurası adlanan

hökumətə ilhaq edildi. 1919-cu il yanvar ayının 17-də bu hökumət Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti adı ilə yenidən təşkil olundu və aprelin 12-dək – ingilislər onu ləğv edənədək mövcud oldu. Naxçıvanda da ingilis general-qubernatorluğu yaradıldı. Bu vaxtlar Naxçıvana erməni təcavüzləri xüsusilə çoxaldı. İngilislər bütün vasitələrlə Naxçıvanı daşnak Ermənistanına verməyə çalışır, buradakı ADR nümayəndələrini sıxışdırırdılar. ADR nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur edildilər və 1919-cu il mayın 3-də bir neçə aylıq həmlələrdən sonra ermənilər Naxçıvana girə bildilər. Doğrudur, ermənilərin burada özbaşınalığı çox sürmədi. Ermənilərə heç vaxt tabe olmayacağını ADR hökumətinə bildirən Naxçıvan Milli Şurasının rəhbərliyi (Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan, Xəlil bəy və b.) xalqı ermənilərlə qeyri-bərabər döyüşə qaldırıb avqustun 30-da Naxçıvanı ermənilərdən təmizlədi. Ermənilər qovulandan sonra ADR hökuməti Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinin general-qubernatoru təyin etdi. Lakin bundan sonra da Naxçıvan ayrı-ayrı dövlətlərin siyasi maraq dairəsində qalırdı, tez-tez erməni basqınlarına düçar olurdu.

Belə şəraitdə Naxçıvan əhalisi gah Türkiyəyə, gah da İrana üz tutur, erməni təcavüzünə qarşı dura bilmək üçün onlardan kömək gözləyirdi. Naxçıvanın bəzi dairələri, xüsusilə keçmiş xan nəslinə mənsub şəxslər xarici siyasətdə İranın himayəsinə daha çox üstünlük verirdilər.

Naxçıvanın müdafiəsini, əhalinin erməni təcavüzündən qorunmasını təmin etmək üçün Naxçıvan və Şərur əhalisinin bir qrup nümayəndəsi İrandan kömək almaq üçün Təbrizə – vəliəhd Məhəmmədhəsən Mirzə Qacarla görüşməyə gəlmişdi. Naxçıvan əhalisinin nümayəndələrini qəbul edən vəliəhd Tehranla məsləhətləşərək mötəbər bir rəsmi nümayəndə heyəti təşkil etmiş, xüsusi fərmanla Mirzə Əli Heyəti bu nümayəndəliyin başında Naxçıvana göndərmişdi. Aşağıda həmin fərmanı olduğu kimi təqdim edirik:

FƏRMAN

19 rəcəb, 1337 h. 2.

sayı 24

Azərbaycan əyaləti

NAXÇIVAN ƏHALİSİ, BÖYÜK ALİMLƏRİ VƏ
HÖRMƏTLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ CƏNABLARINA

Naxçıvan və Şərur əhalisinin göndərdiyi heyət tərəfindən vəlahəzrət əqdəsin astani-mübarəklərinə və Azərbaycan əyalətinə təqdim olunan və sizlərin dini əlaqə və islami duyğularınıza tərcüman olan istəkləriniz Təbrizdən Xilafət mərkəzinə (Tehran) ərz olundu. Dövləti aliyyədən ümidverici cavab budur ki, dövlət və millətin güvəndiyi və xalqın ümidi həzrəti müstətabı cənab ağayi Mirzə Əli Heyət damət ifazatehi (feyzi davam etsin) dövlətin əmrini və məqsədə çatmaq üçün izlənməsi lazım olan bəzi şifahi dəsturları çatdırmaq məqsədilə ölkənizə göndərilir. Zati şərifləri oranın ziyalıları və möhtərəm şəxsiyyətlərilə görüşüb danışacaq və onlara öz fikirlərini bildirəcəkdir. Onun fikirləri dövlətin və zamanın fikir və istəklərinin eynidir. Əlbəttə, zati aliləriniz də mütabəət edib bu barədə hər cür kömək və əməkdaşlıqdan əsirgəməyəcəksiniz. Ümid edirəm, inşallah, siz və möhtərəm əhalinin əməkdaşlığı ilə qabaqkı işlər izlənilib, ümumi yaşayış təmin və məqsədə çatılacaqdır.

Möhür və imza

M.Ə.Heyət Naxçıvana gəlmiş, əhalinin vəziyyəti ilə yaxından tanış olmuş, təkliflərlə İranın rəhbərliyinə müraciət etmiş, ondan sonra İran tərəfindən İrəvana, ermənilərlə danışığa nümayəndələr göndərilmiş, Naxçıvan əhalisinin qorunması üçün müəyyən addımlar atılmışdır.

Sonralar M.Ə.Heyət İranın müxtəlif şəhərlərində – Təbrizdə, Həmədanda, Tehranda çox mühüm vəzifələrdə çalışmış,

İran ədliyyə sisteminin qurucularından biri olmuşdur. İranın müttəfiq qoşunları tərəfindən işğalı zamanı fəal siyasi fəaliyyətinə görə ingilislər tərəfindən həbs edilmiş, müharibənin sonuna qədər zindanda qalmışdır. Müharibədən sonrakı illərdə İranın Ali məhkəməsinin sədri, Ədliyyə naziri kimi çox yüksək vəzifələrdə çalışmışdır. M.Ə.Heyət şəmsi tarixi ilə 1346-cı ildə (1967-ci il) fərvərdin ayının 6-da vəfat etmişdir.

Xalqımızın və vətənimizin görkəmli alimi, uca şəxsiyyəti, İranda və Azərbaycan Respublikasında, sözün həqiqi anlamında, varlığımızın, mənəvi bütövlüyümüzün, türk xalqlarının dil və tarixlərinin araşdırıcısı və təbliğatçısı olan «Varlıq» jurnalının sahibi və nəşiri Cavad Heyətin bugünkü yorulmaz elmi, ədəbi-bədii, ictimai fəaliyyəti, Heyət ailəsinin Naxçıvana, Şimali Azərbaycana 76 il öncəki diqqət və qayğısı ilə həmahəng səslənir.

1918–19-cu illərdə Əli Heyətin əhaliyə kömək etmək üçün Naxçıvana göndərilməsi haqda Qacar vəliəhdi Məmməd Həsən Mirzənin fərmanı

*Doktor Cavad Heyət,
«Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı – 1995*

MEMMED ARAZIN ARAZ DASTANI

Araz ikiye bölünmüş Azərbaycan'ın ayrılığ seddi kimi şairlərimizin, aşıqlarımızın her zaman gınadığı, garğdığı, umduğu, küsdüyü bir çaydır. Araz yalnız Azərbaycanımızın yaralı torpaqlarından ahmır, Araz çayı kimi vugarlı, eyilmez şairimiz Memmed Arazın veten sevgisi dolu gelbinden ahır:

*Behtime bir yazı gurumu deydi
Tahtıma iki el gırımı deydi.
Gözümə bir Araz şırımı deydi
Yüz Araz töküldü gözümədən menim.*

Araz'a adi gözle, adi çay kimi bahmır şair, onu duyur, onunla yaşayır, onunla ahır, coşup daşır, sert gayalara çırpılır, amma teslim olmur. Her iki sahilin derdini çeker. Belece Arazlaşır Memmed Araz. Araz'ı günahlandıran, ittiham eden şairlərin heç biri Memmed Araz geder onu sevmir, seve bilmir. Bunun üçün ürekte yanğı gerekdir, ele yanğı ki, heç Araz da söndüre bilmesin. Hemşeyəşar yanğı:

*Sudan çıhan balıq tek
Ölerem men Arazsız.
Tayı itmiş ceyran tek
Melerem men Arazsız.
O, menim mürekkehim,
Men onun gelemiyem.
O, menim telli sazım
Men onun dilgemiyem.*

«Su içmek üçündür, çay keçmek üçün» deyən şair hele tezece Araz'dan yazmağa başlayanda bir vaht Araz'ın körpülenceyine nikbinliklə inanırdı. Araz üste goşa çınarın – igid çınarın, gelin çınarın, govuşacağına inam besleyirdi. Şair hemişe Arazla derdleşir, özü de daim bir Araz yükü çekmişdir.

*Menim bir tek andım
Bir de bu ricam var, Araz.
Men seni apara bilmesem
Sen meni apar Araz.*

Arazın her lepesinde, her pıçılıtısında min bir keder duyur şair. Araz üste su elektrik stansiyası dikilende sevinen, işıqları görüşecek iki sahili salamlayan, uğurlar dileyen şair teessüf edir ki, işıg veren, nur saçan Araz hesretli ürekleri serin suları ile soyuda bilmir. Polad çeperler, demir tikenler Araz'ı keçilmez edir. Araz'ı yırğalanan deveye benzederek deyir:

*Aclığın var, boynunu bir çöle dönder.
Demir tikan gırpmag öyren, demir tikan.*

Memmed Araz'ın «Araz Ahır» poeması Azərbaycan edebiyatında bu mevzuda yazılmış en yahşı eserlerden biridir. Burada Arazın fonunda şairi düşündüren milli-tarihi ve beşeri problemler bedii cehetden ümumileşdirilmişdir.

* * *

*Kimi: Cibi
Vugar: Vakar
Gurum: Kurgu
Şırım: Şırlıtı
Adi: Alelade
Yangı: Ateş
Hemişe: Her zaman
Tek: Gibi
Tay: Eş
Dilgem: Bir saz havası
Teze: Yeni
Nikbin: İyimser
Goşa: Cift*

İnam: İnanç
Lepe: Dalga
Pıçiltı: Fısıltı
Stansiya: İstasyon
Polad: Çelik
Çeper: Çit
Yırğalan: Sallan

«Kardaş edebiyatlar» dergisi
Erzurum – 1993

ŞƏHİD ŞAİR – ƏHMƏD CAVAD

Soranlara, mən bu yurdun

Anlatayım nəsiyimi:

*«Mən çiyinən bir ölkənin
haqq bağırın səsiyim».*

İlk dəfə yubileyi, özü də 110 illiyi keçirilən milli şairimiz – azadlıq aşiqi, istiqlal mübarizi, əyilməz insan Əhməd Cavad: Qanlı sovet rejiminin səsini boğmağa müyəssər olmadığı, mən-fur ideologiyaya xidmət etməyə məcbur edə bilmədiyi, buna görə də minlərlə millətin ağrısını duyan və bu ağrıları yaşayan soydaşları kimi imperiya zindanlarında uzun ingəncələrdən sonra qətlə yetirilən Əhməd Cavad!

*Yaxında didarın nəsib olmasa,
Ümitsizlik məni düşürməz yasa,
Alaraq əlimə dəmirdən əsa,
Bir gün hüzuruna gələcəyəm mən.*

Uzun ayrılıqdan sonra qeybə çəkilmiş istiqlalını yeni mübarizə ilə qazanan Vətənimizin, doğma Azərbaycanımızın hüzuruna alnıaçıq gələn Əhməd Cavad.

Əhməd Cavad Axundzadə 1882-ci ildə, mayın 5-də Gəncənin Seyfəli kəndində anadan olmuşdur. 1909-cu ildə oradakı ruhaniyyə məktəbini bitirmiş, sonra üç il müəllimlik etmişdir. Gənc yaşlarından ədəbi yaradıcılığa başlayan, dövrünün bütün həyəcan və sarsıntıları ilə yaşayan Əhməd Cavad 1914-cü il dekabrın 15-də indi bütün türk dünyasında məşhur olan «Çırpınırdı Qara dəniz» şərqişini yazmaqla Türk bayrağını salamlayırdı:

*Çırpınırdı Qara dəniz,
Baxıb türkün Bayrağına
«Ah!» deyərdim, heç ölməzdim
Düşə bilsəm ayağına!*

1912-ci ildə Balkanlarda gedən savaşı həyəcanla izləyən şair türk qanının axıdılmasına biganə qala bilmirdi. Bu qeyrət onu və yaxın dostu, şair qardaşı Abdulla Saliki Türkiyəyə çəkirdi. Çox keçmədi ki, bu iki gənc Azərbaycandan İstanbula axışıb gələn könüllülərlə bərabər Qafqaz könüllü dəstələrində Trakiya cəbhəsində Türkiyə əsgərləri ilə çiyin-çiyinə vuruşmağa başladı. Balkan müharibəsi bitəndən sonra görkəmli mütəfəkkir Yusif Akçura oğlu hər iki gənc şairə tövsiyə edirdi ki, onlar Vətənə dönsünlər, onlara daha çox ehtiyacı olan Azərbaycana xidmət etsinlər. Bu tövsiyələri eşidən Əhməd Cavad dostu ilə vətənə qayıtdı.

1915-ci ildə, Birinci Dünya müharibəsində Şərq cəbhəsində məğlubiyyətə uğrayan Türkiyənin bir sıra vilayətləri – Qars, Sarıqamış, Ərzurum rus və erməni işğalına məruz qalanda Əhməd Cavad Azərbaycan Xeyriyyə Cəmiyyəti vasitəsilə həmin vilayətlərə yardımlar göndərilməsində yaxından çalışırdı. 1915-ci il martın 22-də Qarsa gələrək qardaş faciəsini gözləri ilə görüb ürək ağrısı ilə bu şeiri qələmə alır.

*... Sordum qərib minarədən
Axşam olmuş əzan hanı?
Bayquş qonmuş minbərlərə,
Deyən hanı, duyan hanı?*

Əhməd Cavad İstiqlal uğrunda yalnız qələmlə deyil, qılıncda da vuruşur. Bakının rus və ermənilərdən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə ADR qoşunları ilə çiyin-çiyinə vuruşan türk əsgərlərinin zəfərini tərənnüm etməklə kifayətlənmir, həm də əldə silah qəhrəmancasına çarpışır. Bu dövrdə ADR hökuməti Gəncədən Bakıya köçür. İstiqlalın ağ günləri könülləri sevindirir.

Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan tərəf kimi, Mudros sazişinə əsasən Türkiyə qoşunlarını Qafqazdan da geri çəkməli olur. Türkiyə ağır günlərini yaşayır. İzmirdə yunanlar,

İstanbulda ingilislər, şərq vilayətlərində ruslar və ermənilər at oynadırlar. Qafqaz ingilislərin təsir zonası elan edilir. İngilislər Bakıya daxil olurlar... Bütün bu ağrıları Ə.Cavad şeirləri ilə yaşayır. «İstanbul mərsiyəsi»ni yazır, «İngilis» şeiri yaranır. Lakin Ə.Cavad nikbin şairdir, qələbəyə ümidini itirmir.

ADR hökuməti Bakının azad edilməsi uğrunda şəhid olan türk əsgərlərinə abidə qoyarkən Əhməd Cavad yazırdı:

*Qalx, qalx sarmaşığı məzar altından,
Gəlmiş ziyarətə qızlar, gəlinlər.
Ey, karvan keçidi, yollar üstündə
Hər gələn yolçuya yol soran əsgər.*

Vəhşi rus ordusu 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanı işğal edərkən Ə.Cavad budəfəki, istiqlal savaşının çox uzun sürəcəyini, qanlı-qadalı olacağını bildirdi. İstiqlal tamını duyan bir xalq köləliyə dözməməliydi. Əhməd Cavad da dözə bilmir, için-için ağlayır, ağlayırdı:

*Çoxdandır ayrı düşdüm
Üç boyalı bayraqdan.
Ay dostlar, mən yoruldum
Bu gizli ağlamaqdan.*

«Sus» şeirində «hökm etmə fikrimə, vicdanıma sus» – deyərək rus istilasına etiraz səsinə ucaldır. Yazdığı simvolik şeirlərində xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti təsvir edir:

*Cənnət kimi bir ölkə
Məzarlığa dönmüşdür.
Bir çox evlər yıxılıb,
Xanimanlar sönmüşdü.
İşlənməmiş qalmadı,
Bir cinayət, bir günah.
Əzmişdi insanlığı
Ordusuyla padişah.*

yaxud

*Əsgərsiz komandanlar
Qırıb atdı yayını,
Fələk döndərdi zəhərə
Bu ölkənin payını.
Gülmək zatən yox idi,
Ağlamaq oldu yasaq.
Zavallı məğlub ölkə
Sənə nə hüquq, nə haqq.*

Hələ işğalın ilk illəriydi. Bolşeviklər yağlı vədlərlə xalqları dilə tutur, aldadıcı şüarlarla beyinləri doldururdular. Qətlər, terror, kütləvi qırğınlar, sürgünlər hələ qabaqda idi. Lakin Ə.Cavad bunları duyurdu...

Azərbaycan istiqlalının mübarizlərindən biri, qardaş Türkiyədə mühacirətdə Azərbaycan üçün yanar ürək sahiblərindən olan Hüseyn Baykara xatırlayır ki, 1923-cü ilin sonunda həbs edilib Əhməd Cavadla bərabər Bakının Staro-politseyski həbsxanasında bir neçə ay qalarkən Ə.Cavad təqiblərdən, işgəncələrdən çəkinməmiş, hər cür qadağaya baxmayaraq, məhbəsdə də yazmışdı. Hüseyn Baykara yazır: «Hər nasılsa mənim əlimə üç santım qədər bir kurşun qələm artığı keçmişdi. Bu qələmlə Ə.Cavadın «Çeka» şeirlərini divara yazır və əzbərləyirdim. Bir gün gözətçi Nikolay... içəri girərək divara yazılan yazıları bir taxta parçası ilə sildi. Cavadın dörd-beş şeiri beləliklə, unuduldu, qeyb oldu. Bu olaydan sonra yazdığı iki şeirini əzbərlədim... Bu şeirlər «Ay ellər» və «Neylim» başlıqlı idi.

Həmin şeirlərin hərəsindən bir bənd veririk:

*Hanı yaz mövsümü gülüm, çiçəyim,
Tez düşdü yurduma xəzan, ay ellər.
Mən yaza bilmədim əllərim bağlı,
Yoxmu bir dərdimi yazan, ay ellər.*

* * *

*Barı sən gəl dedim, dinləyib bir az
Ey vəfalı qələm, dərdimi, gəl yaz...
Gəldi bir çirkin əl, söylədi olmaz.
Dinləyənlər məni gec duyar, neylim.*

H.Baykara yazır ki, o zaman Ə.Cavad Azərbaycan kommunistlərinin bir qisminin səyi ilə həbsdən qurtarıldı, lakin həmin kommunistlər sonra Stalin tərəfindən güllələndilər.

Ə.Cavad gizli milli istiqlal komitəsinin sədri Doktor Dadaş Həsənzadə və liderlərdən Rəhim bəy Vəkili ilə bərabər gizli iş aparır, ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə dayanıb mübarizədən çəkinmirdi. Bu zaman istiqlal mübarizələrindən bir qismi artıq mühacirətə gedə bilmiş, çekanın cəngindən xilas olaraq Azərbaycan mübarizəsini mühacirətdə davam etdirirdilər. Lakin Ə.Cavad bir sıra məsləkdaşları ilə Vətəndə qalmaqı üstün tutdu.

H.Baykara yazır ki, Ə.Cavada və arkadaşlarına mühacirətə getməyi təklif edəndə belə o, cavab verdi ki: «Mən xarici ölkəyə gedim, sən get, o birisi də getsin, bəs bu bədbəxt və talesiz günləri bu millətlə kim paylaşsın?»

Ə.Cavad azadlıq mühacirlərinin apardığı mübarizənin hədəf getməyəcəyinə inanaraq, eləcə də istiqlalın qələbə çalacağına ümid edərək deyirdi:

*Mən bir aşiqəm ki, bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara səs salacaqdır.
Ağlatdığım teldə işləyən avaz
Elin xatirində çox qalacaqdır.*

70 illik əsarətdən sonra böyük M.Ə.Rəsulzadənin 1918-ci ildə qaldırdığı azadlıq bayrağının yenidən qaldırılmasında, bugünkü istiqlalımızda Ə.Cavad şeirinin, Əhməd Cavad harayının da öz payı vardır.

Əsarət illərində hər gələn may ayından bir istiqlal qoxusu duyan şair Azərbaycan Kommunist Partiyası liderlərindən birinin «Zəhmətkeşlərin 1 May bayramı münasibətilə bir şeir yaz» arzusuna görə bütün həyatımız üçün, eləcə də millətimizin taleyi üçün bu nisgilli ümid simvolu olan şeirini yazdı.

*Mən hər gələn bir mayısa
Pək çox ümiddər bağlarım.
Hər gələcək mayıs üçün
Nisan ağlar, mən ağlarım.*

Bu şeirinə görə də başı bəlalar çəkdi. Proletar ədəbi tənqidçiləri şeirin simvolikasını dərhal yozdular. İnsafən düzünə yozdular. Hay saldılar ki, bu şeirdə zəhmətkeşlərin 1 Mayı yox, Azərbaycanın itirilmiş istiqlal Mayısı nəzərdə tutulur. Ə.Cavad da nisan (aprel) yağmurları kimi mayıs (may) üçün göz yaşı tökür.

Ə.Cavad minlərlə məsləkdaşının yolunu tutaraq, hər cür şəraitdə çalışmağına davam etdi. Və sadıq erməni yardımçılarına arxalanan Stalin, Beriya kollegiyasının Azərbaycan cəlladı olan Bağırovun məhv etdiyi 29.000 Azərbaycan ziyalisindən birinin həyat yolunu seçdi. Əsl şəhid ömrü yaşadı.

*«Şərq qapısı» qəzeti,
Naxçıvan, 1992*

**HƏMİD NİTQİNİN ŞEİRLƏR KİTABI
İSLAMABADDA NƏŞR EDİLİB**

*Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri,
xalq yazıçısı Anara*

Hörmətli Anar müəllim!

Salamlarımı və ehtiramımı sizə təqdim edərək bildirirəm ki, pakistanlı yazıçı-tərcüməçi Məsud Əxtər Şeyx görkəmli Azərbaycan şairi Həmid Nitqinin (Aytən) 1996-cı ildə «Atatürk Kültür və Tarix Yüksək Kurumu» tərəfindən Ankarada çap edilmiş «Hər rəngdən, dünəndən bu günə» adlı şeirlər kitabını Azərbaycan türkcəsindən ingilis dilinə çevirərək İslamabadda «İncə duyğular» adı altında nəşr etdirmişdir. Səfirlikdə tərcümə işində müəllifə müvafiq köməkliklər göstərməklə yanaşı, kitaba doktor Cavad Heyətin ön söz yazması və kitabın üz qabığında Azərbaycan rəssamı Cəmil Müfidzadənin əsərinin dərc edilməsi təmin edilmişdir.

Qeyd etmək istəyirəm ki, ingiliscə «Melodious Reveris» adlanan bu kitab Pakistanda oxucular arasında böyük maraq doğurmuşdur. Tərcüməçi tərəfindən şairin ingilis dilinə çox məharətlə tərcümə edilmiş «Bakı», «Təbrizim», «Eynalı», «Çənlibel», «Gümüş Xalxal», «Şeyx Məhəmməd» və böyük şairimiz Rəsul Rza haqqındakı «Ağrı: Rəsul Rza» kimi şeirləri oxucular tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır. Yaxın vaxtlarda Pakistan–Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətində həmin kitabın təqdimat mərasimi keçiriləcəkdir.

Şair Həmid Nitqi və tərcüməçi haqqında qısa qeydləri, həmçinin «İncə duyğular» kitabından 5 nüsxəni sizə göndərir və kitab barəsində kütləvi informasiya vasitələrinə məlumat verilməsini xahiş edirəm.

Dərin hörmətlə,

Eynulla Mədətli
səfir

Pakistanlı yazıçı-tərcüməçi Məsud Əxtər Şeyx görkəmli Azərbaycan şairi Həmid Nitqinin «Hər rəngdən, dünəndən bu günə» adlı şeirlər kitabını Azərbaycan türkcəsindən İngilis dilinə çevirərək İslamabadda nəşr etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingiliscə «Melodious Reveris» adlanan bu kitab pakistanlı oxucular arasında böyük maraq doğurmuşdur. Tərcüməçi şairin şirin azəri türkcəsində yazdığı «Bakı», «Təbrizim», «Eynalı», «Çənlibel», «Gümüş Xalxal», «Şeyx Məhəmməd» və böyük şairimiz Rəsul Rza haqqındakı «Ağ: Rəsul Rza» kimi şeirlərini ingilis dilinə məharətlə tərcümə etmiş, bu poetik nümunənin ruhunu oxuculara ustalıqla çatdırıb bilməmişdir.

Təqaüddə olan polkovnik Məsud Əxtər Şeyx 1928-ci ildə İslamabad yaxınlığındakı Rəvalpindi şəhərində anadan olmuşdur. 1948-ci ildə Rəvalpindi şəhərində Qordon Kollecinə ingilis dili üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra o, Lahor şəhərindəki Pəncab Universitetinin jurnalistika fakültəsində təhsil almağa başlamışdır. Fakültəni bitirdikdən sonra Pakistan ordusunda xidmətə başlamışdır. Hərbi xidmətdə olduğu dövrdə o, Pakistan və Türkiyədə türk dilini öyrənmək imkanı əldə etmişdir. M.Şeyx 1963-cü ildə 1-ci dərəcəli türk dili mü-tərcimi diplomuna yiyələnmişdir. 1966-cı ildə Məsud Əxtər Şeyx Türkiyə ordusu Hərbi Kollecinəki kurslarda təhsil almaq üçün Türkiyəyə göndərilmişdir. Türkiyədə təhsil aldığı illərdə onda türk ədəbiyyatına dərin maraq oyanır. O, həmin dövrün bir sıra görkəmli türk yazıçıları ilə əlaqələr qurmuş, türkcədən bir neçə hekayə və şeiri ingilis, urdu və pəncab dillərinə tərcümə etmişdir. M.Ə.Şeyx 1972-ci ildə yenidən Türkiyəyə işləməyə göndərilmişdir və dörd il orada yaşadıqdan sonra 1976-cı ildə Vətənə, geri dönmüşdür. Bu onun üçün ədəbiyyat sahəsində araşdırmalarını genişləndirməsinə gözəl imkan yaratmışdır. Bu dövr ərzində o, türk, fars və urdu dillərində işlənən müxtəlif atalar sözləri və məsəlləri toplayaraq bu ölkə xalqlarının həyatının sosial, mədəni və siyasi aspektlərini bədii

şəkildə göstərən kitab tərtib etmişdir. Əlavə olaraq o, türk və urdu dillərində eyni sözlərin və ifadələrin lüğətini də tərtib etməkdədir. Bu iş hazırda yekun mərhələsindədir.

Polkovnik Məsud Əxtər Şeyx Pakistan və Türkiyə prezidentlərinin görüşlərində və Türkiyənin digər ali dövlət rəsmilərinin vaxtaşırı Pakistana səfərləri zamanı rəsmi tərcüməçi olmuşdur. O, iki il Pakistan radiosunda türk dilində gündəlik proqramın aparıcısı olmuşdur. Həmçinin Məsud Əxtər Şeyx 1992-ci ildən Pakistanın gündəlik nəşrlərindən biri olan nüfuzlu «The News International» qəzetinin əsas yazarlarından biridir. M.Ə.Şeyx bu günə qədər Türkiyə və Kipr haqqında 60-dan çox məqalənin müəllifidir. Buraya onun türk ədəbiyyatı haqqında yerli qəzet və jurnallarda dərc olunan 200-dən çox məqaləsini də əlavə etmək olar.

Görkəmli alim və cərrah, Tehrandə nəşr olunan «Varlıq» dərgisinin təsisçisi və naşiri doktor Cavad Heyət M.Ə.Şeyx tərəfindən İslamabadda nəşr olunan kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edir: «Azərbaycan Respublikasının Pakistandakı səfiri Eynulla Mədətli Həmid Nitqi Aytənin seçilmiş şeirlərinin Pakistanda ingilis dilində çap ediləcəyi xəbərini mənə çatdıranda çox sevindim. Səfir mənə bildirdi ki, o, Həmid Nitqi Aytənin seçilmiş şeirlərindən ibarət «İncə duyğular» kitabını tərcümə edən, Pakistanın ünlü yazıçısı, türk dili və ədəbiyyatının tanınmış araşdırıcısı M.Ə.Şeyxə kitaba ön sözü mənim yazmağımı məsləhət görmüşdür. Mən hörmətli Məsud Əxtər Şeyxə bu şərəfli və səxavətli işinə görə minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Mən, həmçinin Azərbaycanın milli şairi Həmid Nitqi haqqında fikirlərimin dəyərli Pakistan oxucularına təqdim edilməsində özümü xoşbəxt hiss edirəm.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-cü ildə Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti tərəfindən H.Nitqiyə fəxri doktor elmi adı verilmiş, həmin ilin yayında isə şair Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü seçilmişdir.

Həmid Nitqi 1999-cu ilin sentyabr ayında İngiltərənin Notin-gen xəstəxanasında vəfat etmişdir. Həmid Nitqi öz arzusu ilə İstanbulun «Zincirli quyu» qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, «Varlıq» və digər nəşrlər mövcud olduqları dövrlərdə heç vaxt Həmid Nitqinin əziz xatirəsini unutmayacaqdır. Azərbaycanın tanınmış şairi Həmid Nitqi (Aytən) 1920-ci il sentyabr ayının 11-də Azərbaycanın qədim şəhərində – Təbrizdə dünyaya göz açmışdır. İbtidai təhsilini mədrəsədə alan H.Nitqi sonradan Təbrizin yeni üsullu tədris müəssisəsi sayılan «Nicat»da, daha sonra isə İran Astarasının «Həkim Nizami» adlı məktəbində davam etdirmişdir. Ailəsinin yenidən Təbrizə qayıtmasından sonra o, təhsilini «Rüşdiyyə» və «Firdovsi» liseylərində davam etdirib. Bu liseylərdə coğrafiya dərsi deyən və özü də tanınmış bir şair olan Həbib Sahir gənc Həmidin ədəbiyyata və şeirə olan marağının artmasında mühüm rol oynamışdır.

Gənc yaşlarından ömrünün sonuna qədər yaradıcılıqla məşğul olan H.Nitqinin şeirləri sözün əsl mənasında, yeni fikirli, yeni təfəkkürlü bir insanın, həqiqi bir ziyalının düşüncələrindən xəbər verir.

Tanınmış tədqiqatçı, professor Yavuz Akpınar H.Nitqinin 1996-cı ildə Ankarada «Atatürk Kültür Dil və Tarih Yüksək Kurumu» tərəfindən çap edilmiş «Hər rəngdən, dünəndən bu günə» adlı kitabına yazdığı məqalədə bildirir: «Həmid Nitqinin şeirləri İran azəri-türk ədəbiyyatının üfüqlərini Türkiyəyə, Şimali Azərbaycana, Avropaya qədər genişləndirən bir mədəniyyətə, nəfis bir şeir dilinə, duyğulu, həzin bir təsirə malikdir».

Həmid Nitqinin həmin kitabının «İncə duyğular» adı ilə Pakistanda nəşr edilməsi isə, artıq bu duyğuların Cənubi Asiya məkanına qədər özünə yol tapmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat qəzeti,

8 oktyabr 2004-cü il, № 39 (3426)

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN
«AZƏRBAYCANIN BÖYÜK MÜTƏFƏKKİRİ
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ»
KİTABINA ÖN SÖZ

FOREWORD

Jalil Mammadguluzadah is one of the renown thinkers and National writes of Azerbaijan. His overall literary activities stretch from 1880s to 1930s covering a vast historic period.

Jalil Mammadguluzadah during his forty years of creative work played a very important role for bringing genuine literature to its sublimity by writing drama, prose, oratory and critical work in different magazines. He aimed at conveying the literature to the general public especially to the illiterate people by making it very simple and understandable.

Through hid creative work he brought improvement not only in Azerbaijanian literature but also in the style of writing. His best stories brought forth with great skill the very important social issues in a very favourite style. It is because of this reason that his creative work is presented as a model in the literary world of today and his work plays a very vital role in the collective reformation move of the present age.

In his long story, «The stories of Danabash Village», and his other preliminary stories he adopted the real classical vogue. In his creative work he presented the state of ruling feudal system of a village of Azerbaijan, Russian predominance, the head strongness of the religious workers, superstitious and prejudiced women, as a sympathetic countryman. Through the coordination of the society that he established by his pen and profession, and by improving the Azerbaijanian satirical literature he succeeded in getting it included in the list of the democratic revolution.

His stories «Post Box», «Teacher Zeynal (1906)», «Democracy in Iran (1906)», «Qurban Ali Baig (1907)», renowned drama, «The Dead Ones (1909)», has a great place in satirical history of Azerbaijan literature.

In the field of journalism Jalil Mammadguluzadah had a conspicuous position. He was a significant satirical columnist and he wrote innumerable translations thesis and satirical columns against the Czar of Russia, Bourgeois, feudal system, religious extremism, illiteracy, Western imperialism and Eastern dictatorship.

On the 7th of April 1906, he issued the magazine, «Molla Nasraddin» and as such he laid a foundation stone for the satirical journalism in Azerbaijan and in the neighbouring East. In that period Jalil Mammadguluzadah was renowned as Molla Nasraddin. A strong harmony of thought was established between Jalil Mammadguluzadah and writers and journalists such as M.A.Sabir, A.Nasrimanov, A.Haqverdiyev, F.Naemanzadah, A.Nazmi. Through this magazine the democratic and liberal thought of Jalil Mammadguluzadah earned a great fame at the national and international level.

The writers of Molla Nasraddin Established a successful printing centre in the neighbouring and Central East under the name of «Molla Nasraddin School of thought».

In the writings of Jalil Mammadguluzadah the national problems, the revolution of Iran and Turkey, the struggle of Eastern people against dictatorship, women freedom, mysticism, literature, art, mother tongue and other collective and civil problems were discussed and a modern progressive thought was presented.

Writers, such as Marx and Darwin, Epicure and Socrates, Sheikh Seyyer and Sheller, Kante and Esponza, Holbic and Lumbard, Klunka and Bathwin, Derzaon and Pushkin, Zardast and Mani who had deep observation on

different topics, wrote about political, philosophical, religious and sociological issues, uncovered the conservative thinking and condemned it and tried to depict the successes of this world of human beings. Jalil Mammadguluzadah is the symbol of national integrity and the standard bearer of literature and a leader of Azerbaijan. He is one of those who depicted the Azerbaijanian way of thinking in Arts and collective thinking. That is why it will not be out of place if he is called «A Great Democrate» in Azerbaijanian literature.

In Azerbaijan many scholars have been gathering information about the life and creative work of Jalil Mammadguluzadah and wrote a number of unique books. Among them, the member of the Academy of National Studies of Azerbaijan, the Rector of Nakhchivan University, Professor Doctor Isa Habibbeyli has a very distinct position.

Isa Habibbeyli spent all his life in research of the inheritance of Jalil Mammadguluzadah, and he is the great scholar who established a school of thought with regard to Jalil Mammadguluzadah in the Azerbaijanian literature. His work with regard to Jalil Mammadguluzadah has been published in Turkish, French, German, Arabic and Persian languages. According to my point of view Prof. Dr. Isa Habibbeyli's effort to bring the book of the Great Thinker of Azerbaijan, Jalil Mammadguluzadah among the great languages of the world and presenting this book in Urdu language would be of immense interest to our honourable Pakistani readers and Urdu knowing faction. The addition of some work of Jalil Mammadguluzadah in this book will contribute a lot in benefitting the Pakistani readers towards understanding the creative work of this Great Thinker of Azerbaijan.

I pay my heartfelt gratitude to Ms. Najma Rafique who translated this book from Azerbaijanian Turkish to Urdu.

**«YALANLAR, YALANLAR,
BİR DAHA YALANLAR»
KİTABINA ÖN SÖZ**

Pakistan ordusunun istifadədə olan polkovniki, görkəmli türko-
loq Məsud Əxtar Şeyxin 2007-ci ildə İslamabadda ingilis dilin-
də nəşr olunan, dərhal ölkə ictimaiyyətinin və diplomatik kor-
pusun diqqətini cəlb edən «Yalanlar, yalanlar, bir daha
yalanlar: Türklərə qarşı erməni uydurmaları və iddiaları» kitabı
bundan əvvəl dünyada erməni məsələsinə dair yayılmış yüzlərlə
kitabdan əhəmiyyətli şəkildə fərqlidir. Tarixi sənədlərə,
tərəfsiz qaynaqlara dayanaraq müəllifin gərgin axtarışlarının
bəhrəsi kimi ərsəyə gətirilən bu kitabda bir sıra cəsarətli və
inandırıcı müddəalar vardır ki, bunları qəbul etməmək müm-
kün deyildir. Xüsusilə də, erməni məsələsinin ortaya çıxarılaraq
inkişaf etdirilməsində Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa, Ame-
rika Birləşmiş Ştatları kimi xarici qüvvələrin, xristian mis-
sioner təşkilatlarının və kilsənin oynadığı fəal rol təkzibdil-
məz sənədlər və elmi dəlillərlə sübut edilmişdir. XIX əsrin
sonlarından etibarən ermənilərin əsassız ərazi iddialarını və
antitürk siyasətini həyata keçirmək üçün yaradılan müxtəlif
erməni terrorçu təşkilatlarının zaman-zaman ermənilərin xarici
himayədarlarından dəstək aldığı və bir çox hallarda həmin
qüvvələrin öz strateji maraqlarının gerçəkləşdirilməsində
çirkli bir alətə çevrildikləri elə həmin qüvvələrin öz sənədləri
ilə ifşa edilmişdir. Müəllif uydurma «soyqırımı» iddiasının nə
üçün ermənilərə lazım olduğunu, ermənilərin, ümumən, türkləri,
o cümlədən Azərbaycan türklərini necə soyqırımına məruz
qoyduqlarını, Osmanlı dövlətində və Azərbaycanda törətdik-
ləri kütləvi qırğınları ört-basdır etmək məqsədi ilə yalandan
özlərini genosid qurbanı kimi qələmə verərək dünya ictimaiy-

yətinin hüsn-rəğbətini və mərhəmətini qazanmaq üçün necə hiyləgərlik etdiklərini faktlarla açıqlamışdır.

Kitab bu gün Qərbin bir sıra dairələrində, o cümlədən bəzi ölkələrin parlamentlərində, rəsmi və qeyri-rəsmi qurumlarda, guya, 1915-ci ildə Osmanlı imperatorluğunda ermənilərin soyqırımına məruz qaldıqlarını tanıyan, onları qurban kimi qələmə verməklə bugünkü Türkiyə Cümhuriyyətinə siyasi-mənəvi təzyiq göstərməyə, nəticədə ermənilər üçün təzminat və imtiyazlar əldə etməyə çalışan qüvvələrə bu yöndə söylərin əsassız və əbəs olduğunu anlamaqda əhəmiyyətli təsir edə bilər. Özlərini dünyada insan haqlarının və ümumiyyətlə, ədalətin təmin edilməsinin himayədarı kimi təqdim edən qüvvələr əsl soyqırımı qurbanlarının məhz Türkiyə və Azərbaycan türkləri olduğunu, onların XIX əsrin axırlarından günümüzədək erməni terroru nəticəsində necə ağır məhrumiyyətlərə və itkilərə məruz qaldıqlarını, bütün bunlara baxmayaraq, təmkin və dözümlülükə ermənilərə qarşı insanpərvərlik göstərdiklərini, həm bölgədə, həm də dünyada barış və əməkdaşlığın tərəfdarı olduqlarını dərk etməlidirlər. Bunun üçün kitabdakı dəlil və sübutlara söykənən tarixi faktlarla tanış olmaq yetərlidir.

Kitabda Ermənistan dövlətinin Azərbaycana təcavüzü və Dağlıq Qarabağ məsələsi, erməni terror təşkilatlarının Azərbaycanda törətdikləri qanlı terror aktları, ermənilər tərəfindən amansızlıqla qətlə yetərilmiş yüzlərlə insanın faciəsini əks etdirən Xocalı soyqırımı geniş işıqlandırılmışdır. Müəllif erməni təbliğatının iç üzünü ortaya qoymuş, bunun müqabilində türklərin müvafiq təbliğat işini lazımi qədər aparmadığını da qeyd etmişdir. Düşmənçilik və ədavətin qızıqdırılması, davam etdirilməsi yox, əksinə, barışığa və əməkdaşlığa nail olunması üçün etimad yaradılması məqsədi ilə müəllifin ermənilərə və beynəlxalq qüvvələrə verdiyi təkliflər də çox diqqətəlayiqdir.

O cümlədən kitabda erməni məsələsinin müfəssəl biblioqrafiyasının da verilməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Müəllif erməni terror təşkilatlarının 1890–1994-cü illər arasında, yüz ildən çox bir dövrdə həyata keçirdikləri qanlı aksiyaların xronologiyasını tərtib etmiş, eyni zamanda ermənilərin bu və ya digər şəkildə türklərə qarşı yönəlmiş müharibə və silahlı münaqişələrdə iştirakına dair siyahı təqdim etmişdir.

Müəllif ermənilərin apardığı etnik təmizləmə siyasətini, onların işğal altındakı Azərbaycan torpaqlarında mədəni tarixi abidələri vəhşicəsinə məhv etdiklərini, hətta məscidləri və qəbiristanlıqları viran qoyduqlarını təkzibedilməz faktlar və nümunələrlə təsvir etmiş, 1980-ci illərin axırlarından etibarən Azərbaycan xalqına qarşı yeridilən təcavüzkar siyasətin ənənəvi erməni terrorizminin davamı olduğunu əsaslandırmışdır.

Bu mühüm cəhətləri nəzərə alaraq, kitabın Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq ölkəmizdə nəşr edilməsini məqsədəuyğun hesab etdik. Düşünürük ki, kitab ölkəmizin erməni məsələsi ilə məşğul olan tədqiqatçıları, qurumları, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün faydalı mənbə ola bilər. Bu kitabın erməni iddialarının və təcavüzkarlığının mahiyyətini və ona qarşı durmağın zəruriliyini dərk etmək işinə öz töhfəsini verəcəyinə inanırıq.

Kitabın tərcüməsini öz boynuna götürən və bu işi bacarıqla yerinə yetirən ölkəmizin vətəndaşı, Pakistanın Pəncab Universitetinin magistrı Babək Seyfəddin oğluna və vətənpərvərlik mövqeyi ilə həmişə Azərbaycan diplomatlarına dəstək verən «Təhsil» nəşriyyatının direktoru hörmətli Bəhrüz Axundova təşəkkürümüzü yetiririk.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
DİPLOMATİK XİDMƏTİNİN
90-cı İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ KONFRANSDA
SƏFİR EYNULLA MƏDƏTLİNİN ÇIXIŞI**

Naxçıvan, 7 iyul 2009-cu il

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin möhtərəm sədri cənab Vasif Talıbov, Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Xarici İşlər naziri cənab Elmar Məmmədیارov

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Öncə xalqımızın milli rəhbəri, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin məruzələr, çıxışlar etdiyi, bizlərə dövlətçilik sənətinin əlifbasını öyrətdiyi bu tarixi salonda mənə çıxış etmək imkanı verildiyinə görə Ali Məclisin sədrinə və Xarici İşlər nazirinə minnətdarlığımı bildirirəm. Burada, bu möhtəşəm salonda 1991–1993-cü illərdə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi zaman Heydər Əliyev həm Naxçıvanı erməni işğalından qorumaq, həm də müstəqilliyinin kövrək addımlarını atmaqda olan, lakin səriştəsiz və dəyanətsiz rəhbərlərin, yad xarici qüvvələrin təzyiqi altında az qala hər şeyi itirmək təhlükəsi ilə üzləşən Azərbaycan Respublikasını fəlakətdən qurtarmaq üçün yollar axtarır, örnəklər verirdi. Eynilə 1918–1920-ci illərdə olduğu kimi, tarix təkrar olunurdu. Müstəqillik qazanmış ölkəmiz yenə də bir sıra bölgələrini erməni işğalından qoruya bilmirdi. Ermənilər tərəfindən şose və dəmiryolu bağlanan, elektriki, qazı, telefon rəbitəsi kəsilən Naxçıvan tam blokada şəraitində ən ağır günlərini keçirirdi. Dondurucu qış gecələrində bu binanın ikinci mərtəbəsindəki soyuq iş otağında, neft lampası işığında Heydər Əliyev bütün Azərbaycan xalqını işığa çıxarmaq üçün çalışırdı. Elə Azərbaycan dövlətinin ilk xarici siyasət addımları da burada – Naxçıvanda

atılırdı. Heydər Əliyev Ali Məclisin deputatlarına, alimlərə, jurnalistlərə təkidlə Naxçıvanın yaxın tarixini, Moskva və Qars müqavilələrini öyrənməyi tövsiyə edirdi. Əvvəlki tarixi təcrübələri nəzərə alaraq ölkəmizin bu qədim guşəsini qoruyub saxlamaq üçün Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə həmin ölkələrin dövlət başçıları səviyyəsində görüşlər keçirir, sənədlər imzalayır və qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olurdu. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və yorulmaz səyləri ilə Qars müqaviləsi Türkiyənin və Azərbaycanın siyasi gündəminə çıxarıldı. Türkiyənin prezidenti Naxçıvana gəldi, Heydər Əliyev İran prezidentinin dəvəti üzrə Tehranda səfərdə oldu, blokadada olan Muxtar Respublikaya nəfəs verildi. Bakıda bütün bunları qısqançılıqla izləyən, hətta əngəllər yaradan qüvvələrə məhəl qoymayan Ulu Öndər öz diplomatik tədbirləri ilə erməni işğalçılarını da Naxçıvana təkrar həmlə etməkdən çəkindirirdi. Bütün bu müdrik addımlar olmasaydı, 1918–1919-cu illərdəki erməni işğalı təkrar ola bilərdi, o illərdə olduğu kimi Azərbaycan dövləti Naxçıvan bölgəsinin qorunmasında aciz qala bilərdi. Çünki tarix amansızlıqla təkrar olunurdu.

1918-ci ilin 28 mayında elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin bütün ərazisinə nəzarət edə bilmirdi. Bakı və ətrafı çoxu rus və ermənilərdən ibarət bolşevik idarəçiliyində idi. I Dünya müharibəsindən dönən minlərlə silahlı erməni-rus əsgəri Bakıda və Şirvanda qırğınlar törədirdi. Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur bölgələrində qiyam və iğtişələr törədən ermənilər həmin bölgələri qəsb etməyə çalışırdılar. Naxçıvana İrəvandan keçən dəmiryolu və Zəngəzurdan keçən şose yollarını ermənilər bağlamışdı. Ermənistan müstəqilliyini elan edəndən bir həftə keçməmiş erməni-daşnak qüvvələri Naxçıvana basqın etdilər. Vəziyyətin çox gərgin olduğunu dəyərləndirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi 4 iyun 1918-ci il tarixində Osmanlı Türkiyəsi ilə Dostluq müqaviləsi imzaladı və türk qoşunlarını yardıma çağırırdı. Elə həmin gün

türk qoşunlarının bölükləri Naxçıvana yürüş edib erməni-daşnak qüvvələrini vurub geri oturdular və Naxçıvanda yerli özünüidarə hökumətinin qurulmasına yardım etdilər. Naxçıvanın xanı Cəfərqulu xan, oğlu Kəlbəli xan, qardaşı Rəhim xan və digərləri Naxçıvanı idarə etməyə başladılar. 4 avqust 1918-ci ildə İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacinskiyə yazırdı: «Ermənilər Ənvər paşaya xəritə və layihə təqdim ediblər. Türkiyədən Sürməlini, Naxçıvanı, Axalkələki, Eçmiadzini, İrəvanı, Azərbaycandan Qazax, Qarabağ, Zəngəzur və Ordubadı, gürcülərdən isə Borçalını tələb edirlər...»

Həmin vaxt və sonralar Naxçıvanın qorunmasında misilsiz xidməti olan türk komandanı Kazım Qarabəkir paşa İranın şimal-qərbində İngilislərə qarşı aparılan uğurlu əməliyyatdan sonra qərargahını Təbrizdən Naxçıvana köçürdü və xalq tərəfindən böyük məhəbbətlə qarşılandı. Bundan əvvəl erməni qoşunlarına sarsıdıcı zərbələr vuran paşa xalqın gözündə milli qəhrəman idi. Lakin I Dünya müharibəsinin nəticələrinə və 30 oktyabr 1918-ci il tarixli Mudros müqaviləsinin şərtlərinə görə Kazım Qarabəkir paşa və qoşunları Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. (Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvandan Qarsa yola düşən vaqon-qərargahı indi Qarsda muzeydə həmin qəhrəmanlıq tarixinin nişanəsidir. Sonralar Naxçıvanın gündoğan tərəfində Ulu Öndərin xeyir-duası ilə Kazım Qarabəkir məscidi tikildi. Kazım Qarabəkir paşanın qızının da iştirak etdiyi açılış mərasimində Heydər Əliyev Naxçıvanın qorunmasında bu qəhrəman komandanın xidmətlərini qiymətləndirdi.)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən siyasi və diplomatik dəstəkdən başqa, ayrı yardım ala bilməyən Naxçıvan bölgəsi yerli özünüidarə rəhbərləri və Kazım Qarabəkir paşanın tədbiri ilə könüllü olaraq ordudan istefa edib, burada qalan türk əsgər və zabitləri bölgənin aparıcı siyasi liderləri ilə birlikdə

3 noyabr 1918-ci ildə Naxçıvanda Araz-Türk hökuməti quraraq ermənilərə qarşı qeyri-bərabər ölüm-dirim savaşına girdilər və Naxçıvanı, Ordubadı, Culfanı, Şəruru, İqdırı... erməni istilasından qorudular. Bu hökumət az sonra Qars İslam Şurası, ondan sonra isə Cənub-Qərbi Qafqaz hökuməti adı ilə daha böyük türk ərazilərini və xalqını qorumaqda əhəmiyyətli rol oynadı. 1919-cu il aprelin 12-də yeni siyasi şəraitin tələbi ilə bölgəni himayəyə götürən Böyük Britaniya qüvvələri həmin hökumətə son qoydular və hökumət üzvlərini Malta adasına sürgünə göndərdilər.

Çox mürəkkəb siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərsə də, Naxçıvan Araz Türk hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə hər vəchlə əlaqə yaratmağa can atırdı. «Azərbaycan» qəzeti 09 mart 1919-cu il tarixində yazırdı: «Dünən Naxçıvandan sürət qatırı ilə Bakıya – Azərbaycan hökumətinə Türk Araz Respublikasının xüsusi missiyası gəlmişdir. Missiyaya tanınmış şair və dramaturq, öz pedaqoji fəaliyyəti ilə Bakı əhalisinə tanış olan Hüseyn Cavid də daxildir. Missiya öz hökuməti tərəfindən fəvqəladə səlahiyyətlə görəvləndirilmişdir». Bu hökumətin süqutundan sonra Naxçıvan bölgəsi çox ağır siyasi təzyiqlə altına düşdü. Bölgəyə ayaq açan müttəfiqlərin müxtəlif emissarları Naxçıvanı ermənilərə vermək üçün yollar axtarırdı, hiylələr qururdular. 1919-cu ilin mayında onların gizli xeyir-duası ilə erməni qoşunları Naxçıvan bölgəsinə hücum etdilər. Bu vaxt artıq Azərbaycan hökuməti də ciddi reaksiya verdi, Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Xan Tekinski Ermənistan Respublikası hökumətinə kəskin etiraz notası təqdim etdi. Xan Tekinski Azərbaycanın Baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə yazırdı: «Danışılanlara görə ingilislər Şərur–Naxçıvanı ermənilərə vermək istəyirlər. Belə olsa... xalqı dəhşətli aqibət gözləyir».

İngilislər Naxçıvanda sözdə olsa da erməni qubernatorluğu yaratdılar, lakin onun hakimiyyəti yerləşdiyi qərargahdan kənara çıxma bilmədi. Xan Tekinski Xarici İşlər naziri Məhəmməd

Yusif Cəfərova 29 may 1919-cu ildəki məktubunda bildirirdi ki, Naxçıvanda xalq ingilislərin qurduğu erməni idarəçiliyini tanımaqdan imtina etmişdir. Naxçıvan bölgəsi ilə davamlı əlaqə qurula bilmədiyinə, həmçinin müttəfiqlərin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndəsinin Naxçıvana gəlməsini əngəllədiyinə görə bu bölgə barəsində məlumatlar əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi və İranda səfiri vasitəsilə əldə edilirdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin qərarı ilə 20 mart 1919-cu ildə İsmayıl Xan Ziyadxanov başda olmaqla İrana fəvqəladə diplomatik missiya göndərilmişdi. Sonra isə onun qardaşı, Xarici İşlər nazirinin müavini Adil Xan Ziyadxanov İrana ilk səfirimiz olaraq göndərildi. Naxçıvan əhalisi buradakı vəziyyət barədə məlumatları həmin diplomatik missiyalarımıza çatdırırdılar. Məsələn, 10 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın Tehrandakı səfiri Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə yazırdı: «Naxçıvandan və İranın müxtəlif yerlərindən aldığım çoxlu teleqramlarda ermənilərin Naxçıvana və Ordubada hücum etdikləri, İran ermənilərinin də onlara dəstək verdiyi göstərilir... Bu barədə Tehrandakı ingilis, ABŞ və fransız səfirliklərinə bildirmişəm... Təcili tədbirlər görülməlidir».

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici İşlər naziri Xan Tekinskiyə tapşırıq vermişdi ki, Azərbaycanın parlament komissiyası üçün keçmiş İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinə, Araz Türk Respublikası və Qarabağ əhalisinə qarşı ermənilərin zorakılığına dair məlumatlar toplansın. 21 iyun 1919-cu ildə Xan Tekinski Məhəmməd Yusif Cəfərova yazırdı: «Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı erməni qoşunları tərəfindən tutulmuşdur. Naxçıvan Milli Şurası bunu Müttəfiq Komandanlığına bildirməyi və təcili tədbir görməyi xahiş edir...»

Düşmən qarşısında təklənən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Türkiyədən yardım ala bilməyən və erməni işğalçılarına qarşı müharibəyə başlayan Naxçıvan əhalisi İrana və

Türkiyəyə nümayəndə heyətləri göndərməyi qərara aldı. Təbrizdə İran şahzadəsinə çatdırılan məktub əsasında İran hökuməti Mirzə Əli Heyətin (dünya şöhrətli alim-cərrah, mütəfəkkir doktor Cavad Heyətin atası) başçılığı ilə bir heyət göndərirdi ki, ermənilərlə əlaqədar vəziyyəti öyrənib hökumətə məruzə etsin. Nəticədə İran dövləti ermənilərlə danışıb onları işğalçı hərəkatlərdən çəkəndirmək üçün İrəvana nümayəndələr göndərirdi. Qeyd edilməlidir ki, ümumən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə İranın mövqeyi müəmmalı idi. İran əvvəlcə tanımamaq siyasəti yeridirdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1918-ci il sentyabrın 6-da yazırdı ki, İstiqlal Bəyannaməsini İstanbuldakı İran konsulluğuna göndərəndə belə cavab alınmışdı: «Biz Azərbaycan adlı müstəqil dövlət tanımırıq...»

Sonra İran bu mövqeyi dəyişməli oldu. Parisdə Versal konfransında Azərbaycan adına etiraz bildirdi, sonra ərazi iddiaları etdi, 1919-cu ilin payızında isə Bakıya fəvqəladə Qafqaz heyəti göndərərək Azərbaycanla bir konfederasiya qurmaq təklifi irəli sürdü, lakin sonra reallıqla barışdı və 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanı tanıyaraq dostluq müqaviləsi bağladı. Sovet işğalı ilə əlaqədar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi və bu sənəd təsdiqlənə bilmədi.

Naxçıvan əhalisinin digər nümayəndə heyəti isə Türkiyəyə keçib Ərzurumda işə başlayacaq konfransda Naxçıvanın vəziyyətini bildirməli idi. Bu zaman artıq yeni Türkiyənin yaranmasının binası qoyulurdu. 19 may 1919-cu ildə Samsuna, oradan da Kazım Qara Bəkir paşanın dəvəti ilə Ərzuruma gələn Mustafa Kamal paşa 23 iyul – 07 avqust 1919-cu il tarixlərində Ərzurum Konqresində Türkiyənin nicasını planlarkən Ərzuruma yetişə bilməyən heyətin Qarsdan teleqrafla göndərdiyi Naxçıvan əhalisinin konfransa müraciətini Kazım Qarabəkir paşa ilə müzakirə etmiş və Naxçıvanı necə qurtarmaq barədə məsləhətləşmə aparmışdı.

Bu arada isə Naxçıvanda xalqın qəhrəman mübarizəsi ilə ermənilər bölgədən çıxarıldı. Naxçıvanda əvvəl İngilis, az

sonra isə Amerikan general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Lakin fələn hakimiyyət Cəfərqulu xanın başçılığı ilə Naxçıvan Milli Şurasının əlində idi. Buna baxmayaraq, erməni təhlükəsi hələ də sovuşmamışdı. 1919-cu ilin əvvəllərindən Naxçıvan bölgəsi ilə epizodik əlaqələr saxlayan və buradakı baş verən hadisələrə təsir edə bilməyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 26 oktyabr 1919-cu il tarixində Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvan bölgəsinə general-qubernator təyin etdi. Naxçıvanda ABŞ qubernatorluğu ləvğ edildi, polkovnik Delli isə bir müddət Azərbaycan qubernatorunun yanında nümayəndə kimi qaldı.

Mustafa Kamal Atatürklə müzakirələrdən sonra Kazım Qarabəkir paşa türk zabitlərindən bir neçəsini ordudan fərari etmiş kimi göstərməklə gizli şəkildə Naxçıvana göndərdi və onlar bu sahədə çox səmərəli işlər gördülər. Sonra isə o, 1920-ci ilin martında Naxçıvana rəsmi şəkildə türk bölmələri göndərdi. İki tabor kimi təşkil olunan bu qüvvələr həm yerli özünümüdafiə qüvvələrinin hazırlanmasında, həm də Naxçıvanın müdafiəsində fəal iştirak etdilər. Kazım Qarabəkir paşa general Veysel Ünüvəri bu hissələri təftiş üçün Naxçıvana göndərdi, sonra isə ümumən Naxçıvanda qalıb onlara rəhbərlik etməyi ona həvalə etdi. 28 iyun 1920-ci ildə Naxçıvanı Sovetlər işğal edəndə yeni təhlükə yarandı. Çünki bolşeviklərin siyasəti də Naxçıvan bölgəsini ermənilərə vermək idi. Bu planı pozmaq, Naxçıvanın Azərbaycanla birləşməsini təmin etmək üçün Kazım Qarabəkir paşa rusların təkidinə baxmayaraq, daha 8 ay həmin türk taboqlarını Naxçıvanda saxlatdı. Məqsəd Naxçıvanın taleyi üçün tam siyasi təminat almaq idi. Yeni Türkiyənin diplomatiyası Azərbaycana dəstək verir, Naxçıvan məsələsinin Moskva müqaviləsinin əsas bəndlərindən birinə çevrilməsinə çalışırdı. Sonralar yazdığı «Bolşeviklərlə səkkiz ay birlikdə» xatirələr kitabında general Veysel Ünüvər Azərbaycan türkləri ilə çiyin-çiyinə erməni işğalına qarşı mübarizələrini ətraflı təsvir etmişdir.

Nəticədə 16 mart 1921-ci ildə Moskvada Rusiya ilə Türkiyə arasında, 13 oktyabr 1921-ci ildə isə Türkiyə ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə bağlanmış müqavilələrlə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalması və muxtar statusa malik olması, Naxçıvanın taleyi ilə bağlı təhlükə yarandıqda isə Türkiyənin təminatçılığı məsələsi birdəfəlik həllini tapdı. Qeyd etməliyik ki, böyük Mustafa Kamal paşanın və Türkiyənin şərq ordusu komandanı Kazım Qarabəkir paşanın Azərbaycanın milli maraqlarına, ərazi bütövlüyünə verdikləri dəstək Sovet Azərbaycanı hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanov tərəfindən yüksək qiymətləndirildi. Həmin ilin dekabrında Nəriman Nərimanov Azərbaycan hökuməti adından onlara minnətdarlıq məktubu və gümüşdən hazırlanmış yemək, çay, kofe dəstləri göndərdi. Kazım Qarabəkir paşa öz xatirələrində bunu məmnunluqla qələmə almışdır.

Hörmətli konfrans iştirakçıları, indi ermənilərin tanımadığı Qars müqaviləsinin imzalanmasından 88 il ötsə də, erməni iddiaları heç də dəyişməmişdir. Qarabağ və digər işğal edilmiş torpaqlarımız hələ qaytarılmamışdır, erməni fitnələri isə davam edir, yenə Naxçıvana iddialar qaldırılır. Naxçıvanın blokadası hələ aradan qalxmamışdır. Belə bir şəraitdə, eyni ilə 1918–1920-ci illərdəki kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının etibarlı müdafiəsi ən mühüm ümumölkə əhəmiyyətli məsələdir. Xoşbəxtlikdən ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanı qorumaq və inkişaf etdirmək siyasəti bu gün Muxtar Respublika Ali Məclisinin rəhbərliyi tərəfindən prinsiplərlə və əzmlə davam etdirilir. Bu siyasət nəticəsində bu gün həm Muxtar Respublikanın etibarlı müdafiəsi təmin edilmiş, həm də Naxçıvanın sənayesi, kənd təsərrüfatı, təhsili, səhiyyəsi, mədəniyyəti, bir sözlə, həyatın bütün sahələri yüksək inkişaf yoluna çıxarılmışdır. Azərbaycan Respublikasının möhtərəm Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin bütün bölgələri kimi, Naxçıvan

Muxtar Respublikasının da inkişafına böyük diqqət verir, ulu öndər Heydər Əliyevin siyasətini dönmədən həyata keçirir. Bu gün Naxçıvan şəhərində və Muxtar Respublikanın digər şəhər və rayonlarında gördüyümüz inkişaf və mədəniyyətdən qürur duyaraq Muxtar Respublikanın rəhbərliyinə, bütün zəhmətsevər Naxçıvan əhalisinə bundan sonra da quruculuq nailiyyətləri arzulayıram, hörmətli həmkarlarımı və ölkəmizin ictimaiyyətini Azərbaycan diplomatik xidmətinin 90 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm.

Diplomatiya aləmi
Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər
Nazirliyinin jurnalı, 24/2009

«HEYDAR ALİYEV» KİTABINA ÖN SÖZ**FROM THE EDITOR**

More than 50 years of the modern history of Azerbaijan is closely associated with the name of Heydar Aliyev. He is the creator and national leader of the present Azerbaijan. Heydar Aliyev had started his state-building activities long before he had assumed power in 1969. Starting his career in law enforcement agencies of Azerbaijan, H. Aliyev had managed to overcome all the obstacles and hindrances deliberately put in his way and rise to the post of head of the State Security Committee of Azerbaijan, the main bulwark of the Soviet Union in Azerbaijan.

Towards the end of 1960 s, the zealous activities of Heydar Aliyev dedicated to the emancipation and development of the Azerbaijani people assumed more extensive and versatile role. Appointment of Heydar Aliyev as the First Secretary of the Central Committee was a turning point in the history of the Soviet Azerbaijan. The course of later events proved that Heydar Aliyev had already started laying the foundation and preparing the groundwork for the present independent state of Azerbaijan back then in 1960s.

As a result of the all-inclusive complex development programs initiated and carried out painstakingly by Heydar Aliyev in 1970–1980 s, the economy of Azerbaijan was transformed into the preponderant power in the Soviet Union which had entered into the stage of gradual disintegration then. Azerbaijan had gained an outstanding dominance among the other Soviet Republics due to the focused and insightful policies of Heydar Aliyev.

During the years of 1982–1987, Heydar Aliyev was working in Moscow as a high-ranking member of Politburo and First Vice-chairman of the Cabinet of Ministries which constituted the central part of leadership in the USSR. By attaining an enormous success through efficacious management of the most troublesome branches of administration in the vast empire of the Soviet Union which was on the verge of irremediable debilitation and complete disintegration, Heydar Aliyev gained a wide influence all across the SSSR and demonstrated his inexorable aptitude to the discriminatory and bigoted Soviet regime.

During the years of 1987–1990, the authoritarian Kremlin regime headed by M.Gorbachov carried out innumerable persecutions and repressions against Heydar Aliyev. Nevertheless, Heydar Aliyev displayed an unflagging perseverance and tenacious fortitude in face of all the restrictions and harassments directed against him.

The years of 1990–1993 have been imprinted in the minds of the Azerbaijani people as fateful times of devastating adversities and heavy calamities. During these years Azerbaijan was face to face with an ominous danger of total annihilation due to the inept governance of the country first by treacherous and obsequious leaders who were given in to abject servitude of the Moscow regime. The illuminating guidance of Heydar Aliyev was the only source of hope and relief for the disoriented people of Azerbaijan who were at a complete loss at that time. On 21st of January in 1990, one day after the bloody slaughter committed against the blameless people of Baku, Heydar Aliyev visited the headquarters of the permanent representation of Azerbaijan in Moscow and openly conveyed his deep condolences at the expense of putting

his life at risk. By fearlessly expressing his outrage at this hideous massacre and urging the due punishment of its perpetrators, Heydar Aliyev actually took the lead of the liberation struggle of his nation and managed to return to Baku on 20th of July in 1990 despite the inescapable persecutions of the Kremlin regime. But, due to the perfidious stance of the subservient Azerbaijani leaders who were controlled by Moscow then, on 22nd of July Heydar Aliyev was forced to leave Baku and take refuge in Nakhchivan. While he was in Nakhchivan, Heydar Aliyev embarked upon a nationwide liberation movement in face of all the difficulties and impediments as Nakhchivan was in a complete isolation because of the military-political and economic blockade set up by the aggressive Armenian armed forces. Entrapped by the blockade, all ties of Nakhchivan with the rest of the country were severed both politically and economically. It was not only Nakhchivan in Azerbaijan that was beleaguered with the hostile forces. The entire country was in turmoil. Azerbaijan was on the verge of complete breakdown and disintegration. The long-desired seizure of the territories of Azerbaijan was on the point of being brought to pass by the Armenian aggressors. At a time when Azerbaijan was going through the most turbulent age of its history, Heydar Aliyev rose to deliver the Azerbaijani people from the evil of disarray and confusion. Heydar Aliyev displayed an unequalled political ingenuity and indescribable valor and saved the ancient land of Azerbaijan from being occupied by the malicious Armenian forces.

When Heydar Aliyev returned to Baku in June of 1993, the country was on the brink of disastrous breakdown. Therefore, Heydar Aliyev's return to power on 15th of June

in 1993 carries a special weight in the modern history of Azerbaijan. As soon as assuming power, Heydar Aliyev took action to put a halt to the civil unrest by using several political and tactical maneuvers. Thus, the ethnic encounters were instantaneously thwarted and the overall situation was tranquilized. So, in this way the looming danger of possible civil war was eliminated immediately. The devious designs of the enemies of Azerbaijan machinated to divide the Azerbaijani lands in order to achieve the total destruction of the independent state of Azerbaijan were astutely forestalled by the newly-established firm leadership.

Acting judiciously on the issue of war as well, Heydar Aliyev took a pragmatic stance and evaluated the situation realistically. Being well aware of the insidious plans of the cunning enemies of Azerbaijan and well cognizant of their military supremacy backed and reinforced by their powerful supporters, Heydar Aliyev saw the enforcement of ceasefire as the only way of deliverance of the Azerbaijani people from the bloodbath of atrocities. Along with this Heydar Aliyev also prevented the national-spiritual breakdown of the country by reversing the ill-advised decisions of the previous leaderships adopted unrealistically and rather emotionally.

Heydar Aliyev was a realistic politician. His political and management principles were far from the romanticism and dreaminess. The decisions he was taking could seem unusual from the first standpoint (for example, fire-cease in 1994) but they were the most optimal ones taking into consideration all realities and correctness in the end. Heydar Aliyev never gave populist and fantastic promises to the nation, on the contrary, was stating the results that could be achieved in the real and current situation.

Usually, when giving objective estimation to great persons, the things that could be done in the period they lived are taken as basis in comparison. From this point of view, giving estimation in the periods when Heydar Aliyev was managing Azerbaijan and the period when he was quite far from his mission, we can say definitely that he was using all the opportunities in the name of interests and improvement of his nation in that period. Heydar Aliyev's policy is a balanced policy, expresses the interests of all strata of the society, creates harmony in the community, defends rights and freedoms of humans, national-state organization interests, highest values of the open society. Average-statistics Azeri could see all features of the national leader in the person of Heydar Aliyev – rationalism and wisdom, resolution, political farsight, realism and innovation.

On December 12, 2003 national leader of Azerbaijan, President Heydar Aliyev passed away in Cleveland hospital in the United States of America at his 81st year. However, he had become apart only partially. Heydar Aliyev will always stay with the nation of Azerbaijan with his ideas, his works, big plans, desires for the future of Azerbaijan. Heydar Aliyev was raised to this top by nation, its trust and belief. From that top along with yesterday and today of Azerbaijan, the future, prosperous tomorrow can be seen obviously. Let us be able to move in the light of that top thinking about tomorrow of Azerbaijan.

Today Azerbaijan is headed by President Ilham Aliyev who worthily carries on the political course laid down by Heydar Aliyev. His leadership is true embodiment of the will power and resolution of the Azerbaijani people and manifestation of the strength of Heydar Aliyev's insightful forethought.

It is an honour for me to express my deep confidence that this book delivered with the great appreciation to the bright memory of Heydar Aliyev will gain the interest of the Pakistani readers.

*HEYDAR ALIYEV,
İslamabad, Leat Publication, 2010*

**«AZERBAIJAN POETRY:
A DROP IN THE OCEAN»
KİTABINA ÖN SÖZ**

FROM THE EDITOR

Trying to present the ages-old Azerbaijani poetry in one book is similar to depicting an ocean as a drop and portraying it is no less difficult than picturing an ocean by the image of a small drop. Just like in any poetry-loving nation of the universe, it was the mothers singing lullabies and cradlesongs for their children who created the first samples of poetry in Azerbaijan as well. Starting with short verses of lullabies and quatrains, the timeless themes of birth, life, love, separation, reunion, death and immortality ran through heroic epics and love epos to become the major subjects of folklore literature during the course of many centuries. These epic poems laid out a strong foundation for emergence of the classic Azerbaijani poetry and carried it over vividly to our millennium.

It is praiseworthy that as a brilliant folklore monument, the epos of «Kitabi-Dede Gorgud» is a fountainhead of the Azerbaijani and all Turkic poetry with its unique amalgamation of poetry and prose in an exceptional imagery. This heroic epos which describes the events transpiring around the 7th century and lifetime of the holy prophet of Islam, Hazrat Muhammad (PBUH), signifies the ancient roots of the Azerbaijani folklore literature with its mainly pre-Islamic themes, motifs, characters and story lines even though it was penned and versified in written form much later than the time of its appearance. Based on the scenario of Anar, the prolific Azerbaijani writer and the

chairman of the Writers Union, a movie named «Dede-Gorgud» was made in our country during the Soviet period and a recent article entitled «The Supremacy of Kitabi-Dede Gorgud» was written by Elchin on the 1300th anniversary of the historic epos. Elchin's valuable article has been included in the book in order to convey a general understanding about the whole spirit of this outstanding epos. It was after this pacesetter epos that national ashigs¹ travelled across the regions and improvised many eposes alike, hence creating a memorable and unique poetry.

The art of the ashigs is an ancient bardic tradition that belongs mostly to the Turkic World (Central Asia, Iran, Turkey, Caucasus and North West-China). An ashig is a poet, composer, singer, musical performer and occasionally a dancer who beats on the strings of the saz (stringed musical instrument) and improvises serenades and ballads. The musical and poetic heritage of Azerbaijani ashigs dates back to ancient period and was created, preserved and is still passed on in oral form which demands exceptional musical memory and ear.

It is a source of deep pleasure for me to note that the Azerbaijani poetry has played an important role in advancement of the Eastern civilization. It has had a significant impact on expansion of the Islamic culture in particular. The contribution of Nizami Ganjevi, the prominent Azerbaijani poet of 12th century who is also well-known globally, is immeasurable in terms of his input into the development of literary, religious and philosophical thought in the world. Opening with exaltation of the God Almighty and His beloved prophets, Nizami's «Khamsa» («Quinary») is indeed a true acclamation of divine devotion, wisdom and justice, love and heroism in a subtle ethical-philosophical poetic language. The heart-stirring quatrains of insightful Mahsati Ganjevi, a beautiful

Azerbaijani poetess and Nizami's contemporary, the eloquent poems of Khagani Shirvani expressive of turbulent historic-political milieu of the time, illuminated the path for ensuing growth of the Azerbaijani classic poetry and further extension of its outreach. Consequently, scores of poetic responses to Nizami's narrative poems emerged and identical eposes with similar names were composed especially in the regions of Central and Southern Asia. World-renowned poets such as Alishir Navai and Abdur Rahman Jami are among the many poets who versified narrative poems with the same names and story lines in response to Nizami's *Khamsa*.

The medieval poetry of Azerbaijan is closely connected to and intertwined with the Eastern poetic literature in general as there were no boundaries in the themes poets often resorted to. The cities where the eminent Azerbaijani poets dwelled and thrived, such as Ganja, Darband, Baku, Nakhchivan, Tabriz, Ardabil, Karkuk, Baghdad, Karbala, Samarcand, Lahor, Kashmir, Kashkar, Herat, Kabul, Shiraz, Esfahan, Konya, encompassed vast geographical expanses of Eastern civilization. For instance, the great Azerbaijani philosopher-thinkers such as Shahabeddin Sohrevardi and Omar Sohrevardi or the poets such as Shams Tabrizi, Sahib Tabrizi and Falaki were well-known and revered in Lahor, Multan and Kashmir as well as across the other parts of the sub-continent.

Although Azerbaijani lands were partitioned in 1828 as a result of war between Russia and Iran, the Azerbaijani poetry could not be divided. On the contrary, it developed with the same vigor and vitality. Even during the bloody reactionary years of the communist era, the poetic bridges between Baku and Tabriz could not be demolished. The famous Monument of Poets erected in Tabriz is an embodiment of unity and inseparability of the Azerbaijani poetry.

Only a few examples from among hundreds of legendary Azerbaijani poets have been included in this book that we are privileged to present to the venerated Pakistani readers. This book resembles a drop in the ocean. It is meant to pass on a short glimpse of the rich Azerbaijani classic poetic landscape to the poetry-loving Pakistani readers as we feel the necessity to familiarize our people with the literature and poetry of each other's nations once historically tied closely together through strong spiritual, political as well as business affiliations.

Although some of the prominent poets of Pakistan, especially world-renowned philosopher-thinker Muhammad Iqbal are recognized and loved in our country, there is a need to bring other poets of Pakistan into light and publicize their poems in Azerbaijan. I believe this gap will be filled in near future.

At present, there is more conducive and free environment in Azerbaijan for comprehensive development of literary activities in all genres. The Writers Union's undertakings and its literary-press projects are being promoted in the country with the full support of top leadership since İlham Aliyev, the President of the Republic attaches great significance to the promotion of art and literature. Researching, exploring and disseminating the rich literary-cultural heritage of Azerbaijan is regarded a highly important task as one of the nationwide goals.

Most of the poems introduced in this book were translated into English and published in 1970 in Moscow, at «Progress» publishers. Some others have recently been translated. Unfortunately, due to the limited availability of English translations of Azerbaijani poetry, many of the poems of our much-admired and talented poets could not be incorporated into this selection. I hope that in re-publications of the book, this compilation will be expanded and enriched.

Availing this opportunity, I would like to extend my deep gratitude to Prof. Dr. Isa Habibbayli, the Rector of the Nakhchivan State University, for his valuable academic advice and informative introduction to this book. At the same time, I would also like to express my thanks to Ms. Najma Rafiq, translator of several Azerbaijani literary works to Urdu, and Mr. Ahmad Ishvaq, the secretary of the Embassy of Azerbaijan, for skillfully taking care of the manuscript of the book. I hope that this book humbly serves to strengthen the cultural relations and friendly ties between our brotherly nations.

*«Azerbaijan Poetry: a drop in the Ocean»,
Islamabad, Leat Publications, 2010*

MÜNDƏRİCAT

Tarix elmimizin mühüm nailiyyəti və ya Azərbaycan diplomatının vətən qeyrəti.....	3
İran tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının təşəkkülü məsələsinə dair	7
Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası İran tarixşünaslığında	16
İran tarixşünaslığında kəsrəviçilik və onun yeni təzahürləri.....	28
Şeyx Məhəmməd Xiyabani İran tarixşünaslığında.....	37
«Hey'əte fəvqəl'adeyə Qafqaziyyə» sənədlər toplusunda İran–Azərbaycan Cümhuriyyəti münasibətləri haqqında.....	50
Qarabağ problemi İran tarixşünaslığında	69
Türkiyə–Azərbaycan münasibətləri İran tarixşünaslığında ..	81
İranın diplomatik mənbələrində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti haqqında	94
İranın fəvqəladə Qafqaz heyətinin sənədlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti haqqında.....	108
Naxçıvan tarixi İran tədqiqatçılarının əsərlərində	134
«Naxçıvanın siyasi tarixi» kitabı: yaxın tariximizin kobud saxtalaşdırılması	145
«İran türklərinin eski tarixi»	160
İranda Pişəvəri irsinə maraq	169
Səməd Sərdariniyanın «İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur» kitabı.....	173
Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin «Qara məcmuə» əsəri Tehrandə	181
Doktor Cavad Heyət Azərbaycan tarixinin keşiyində.....	189

Eski türk yurdu Nahçıvan	197
Naxçıvan 1918–1920-ci illərdə	206
Atatürk'ün başkanlığında Erzurum kongresi ve Naxçıvan sorunu	219
Heyət ailəsi və Naxçıvan.....	226
Memmed Arazın Araz dastanı.....	230
Şəhid şair Əhməd Cavad.....	233
Həmid Nitqinin şeirlər kitabı İslamabadda nəşr edilib.....	239
Akademik İsa Həbibbəylinin «Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə» kitabına ön söz (Foreword).....	243
«Yalanlar, yalanlar, bir daha yalanlar» kitabına öz söz	246
Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmətinin 90-cı ildönümünə həsr olunmuş konfransda səfir Eynulla Mədətlinin çıxışı.....	249
«Heydar Aliyev» kitabına ön söz	258
Azerbaijan Poetry: a drop in the Ocean» kitabına ön söz (From the Editor)	264

Nəşriyyat redaktoru: *Məsudə Əvəzqızı*
Bədii və texniki redaktoru: *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatçıları: *Səbinə Məmmədova,*
Emil İsmayılov
Korrektoru: *Ülkər Şahmuradova*

Çapa imzalanmışdır 25.08.2011. Kağız formatı 60x90 1/16.

Fiziki çap vərəqi 17,0. Sifariş 110. Tiraj 500.

«Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya» MMC-nin
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZ 1052, Fətəli xan Xoyski küç., 121^A
Tel.: (+994 12) 567-81-28/29; Faks: (+994 12) 567-82-68

E-mail: info@tahsilnp.com